

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

На правах рукопису

Михайловський Тимур Олегович

УДК 94 (477.7) «1921-1929»

**ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
(1921-1929 рр.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Тригуб Олександр Петрович,
доктор історичних наук, професор

Миколаїв – 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	12
1.1. Стан наукової розробки проблеми	12
1.2. Джерельна база дисертаційного дослідження	32
1.3. Методологічна основа та методи дослідження	42
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ Й ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ МІЖНАРОДНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ	47
2.1. Соціально-економічні передумови та перші кроки до співпраці УСРР з міжнародними організаціями	47
2.2. Взаємодія міжнародних організацій з державними органами влади	64
РОЗДІЛ 3. МІЖНАРОДНІ ФІЛАНТРОПІЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ У БОРотьБИ З ГОЛОДОМ У ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ (1921-1923 рр.)	84
3.1. Американська адміністрація допомоги (АРА) на Півдні України (1921-1923 рр.)	84
3.2. Міжнародні організації у боротьбі з голодом у регіоні (1922- 1923 рр.)	121
РОЗДІЛ 4. МІЖНАРОДНА ДОПОМОГА У ПОДОЛАННІ НАСЛІДКІВ РОЗРУХИ ТА РОЗБУДОВІ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА РЕГІОНУ (1922-1929 рр.)	150
4.1. Міжнародні організації у подоланні наслідків розрухи Південного краю (1923-1924 рр.)	150
4.2. Джойнт у розбудові народного господарства регіону (1922- 1929 рр.)	172
ВИСНОВКИ	199
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	206
ДОДАТКИ	244

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АРА – (*англ.* – American Relief Administration, ARA) – Американська адміністрація допомоги

АСЄДС (АСЕПС) – Американська секція Європейської допомоги студентам (*рос.* – Американская секция Европейской помощи студентам)

ВСКД (ВЕКП) – Всесвітня єврейська конференція допомоги (*рос.* – Всемирная еврейская конференция помощи)

Волвиконком – Волосний виконавчий комітет

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

ВЦВК – Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет

ГКДД – Губернська комісія допомоги дітям (діяла при Одеському губкомі)

Губвиконком – Губернський виконавчий комітет

Губком – Губернський комітет КП(б)У

Губревтрибунал – Губернський революційний трибунал

Губфінвідділ – Губернський фінансовий відділ

ГубЧК – Губернський відділ Надзвичайного (*Чрезвычайного*) Комітету по боротьбі з контрреволюцією, шпигунством, спекуляцією й зловживанням по службі

ДАМО – Держаний архів Миколаївської області

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАХО – Державний архів Херсонської області

Джойнт (*англ.* – American Jewish Joint Distribution Committee) – Американський об'єднаний єврейський комітет по розподілу фондів; до 1931 г. – Комітет по розподілу фондів допомоги євреям, що постраждали від війни

ДПУ (ГПУ) – Державне політичне управління (*рос.* – Государственное политическое управление)

ЄКОПО – Єврейський комітет допомоги жертвам війни (*рос.* – Еврейский комитет помощи жертвам войны)

ЄКТ (ЕКО) – Єврейське колонізаційне товариство (*рос.* – Еврейское

колонизаційне общество)

КНС – Комітет незаможних селян

Комдопгол – Комітет допомоги голодуючим

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

КУБУЧ – Комісія з покращення побуту тих, хто навчається (*рос.* – Комиссия по улучшению быта учащихся/ученых)

МСДД (МСПД) – Міжнародний союз допомоги дітям (*рос.* – Международный союз помощи детям)

Наркомфін – Народний Комісаріат Фінансів

Наслідгол (Последгол) – Комітет з ліквідації наслідків голоду

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НЧХ (ГКК) – Німецький Червоний хрест (*рос.* – Германский Красный Крест)

ОЗЄ – Товариство охорони здоров'я євреїв (*рос.* – Общество здравоохранения евреев)

ОЗЄТ – Товариство землеоблаштування єврейський трудящих (*рос.* – Общество землеустройства еврейских трудящихся)

ОРТ – Товариство ремісничої праці (*рос.* – Общество ремесленного труда, повна назва – Общество ремесленного и земледельческого труда среди евреев в России)

Повітком – Повітовий комітет КП(б)У

Раднарком (РНК) – Рада Народних Комісарів

Райвиконком (РВК) – Районний виконавчий комітет

РКП(б) – Російська Комуністична партія (більшовиків)

УЧХ – Український Червоний хрест

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦК – Центральний Комітет

ВСТУП

Актуальність теми. Протягом тривалого часу участь неурядових міжнародних організацій філантропічного характеру у міжвоєнній історії України всіляко применшувалася і, навіть, приховувалася. У той же час на сьогодні важлива роль неурядових організацій не лише зберігається, а продовжує посилюватися. Глобальний світ, який ми спостерігаємо, кидає нові виклики серед яких і об'єднання зусиль народів і держав світу над подоланням гуманітарних катастроф, що супроводжують і сучасність.

Сьогодення характеризується також значним збільшенням чисельності міжнародних організацій – як міжурядових (міждержавних), так і неурядових. При цьому динаміка збільшення кількості інтеграційних утворень свідчить про різке зростання ролі неурядових організацій у міжнародних відносинах. Вони охоплюють надзвичайно широкий спектр інтересів і проблем держав, суспільних груп (політичних, економічних, культурних тощо), а також окремих громадян.

У даному контексті важливою є участь й активна позиція сучасної України у міжнародних організаціях, яка повинна ґрунтуватися не лише на сучасних реаліях, а й враховувати плідний історичний досвід співпраці, у тому числі, й практику 1920-х років, коли УСРР досить ефективно співробітничала з низкою міжнародних організацій, серед яких найбільшими були Американська адміністрація допомоги (АРА), Місія Нансена, Американський розподільчий єврейський комітет Джойнт, Міжнародний союз допомоги дітям, Міжнародний Червоний хрест та інші. Деякі з цих організацій продовжують свою діяльність і сьогодні, що актуалізує урахування досвіду співпраці України з цими міжнародними організаціями.

З іншого боку діяльність неурядових гуманітарних організацій у 1920-х роках як на теренах УСРР, так і в регіональному розрізі до сьогодні залишається у колі маловивчених, а окремі аспекти, і зовсім недосліджених проблем. Це актуалізує обрану автором тему й у науковому розрізі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано у рамках наукової теми кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили «Українські землі у системі міжнародних відносин: історія та сучасність» (номер державної реєстрації 0112U000324 від 20.01.2012 р.). Тема дисертаційного дослідження затверджена рішенням Вченої ради ЧДУ імені Петра Могили (протокол № 4 від 12.12.2013 р.).

Мета дисертації полягає у тому, щоб всебічно проаналізувати та висвітлити діяльність міжнародних філантропічних організацій на Півдні України у зазначений період. Для досягнення цієї мети визначені такі наступні **завдання**:

- з'ясувати рівень вивчення проблеми, визначити та проаналізувати джерельну базу;
- розкрити процес появи представництв від міжнародних організацій на Півдні України;
- висвітлити основні напрями діяльності організацій, умови їх функціонування та співпраці з радянською владою;
- реконструювати діяльність Американської адміністрації допомоги, як однієї з найбільших допомогових організацій, через висвітлення передумов її появи в УСРР, процесу допомоги та наслідків їхньої діяльності;
- визначити роль різних неурядових міжнародних організацій, що надавали допомогу голодуючому населенню Південної України («Місія Нансена», Вереліф, Міжнародних союз допомоги дітям, Американський

єврейський розподільчий комітет Джойнт, національні організації Міжнародного Червоного хреста тощо) під час голоду 1921-1923 рр.

- простежити місце міжнародних гуманітарних організацій у подоланні наслідків розрухи в УСРР (1923-1924 рр.) у регіональному розрізі;
- з'ясувати значення єврейських міжнародних організацій Джойнт та Агро-Джойнт у розбудові господарства та соціокультурної сфери у регіоні у відбудовчий період 1923-1929 рр.

Об'єктом дослідження є міжнародні організації на Півдні України, як складова частина історико-політичного розвитку України ХХ ст., а **предметом** – діяльність, організаційні форми й основні закономірності функціонування міжнародних організацій на Півдні України зазначеного періоду, а саме: Американська адміністрація допомоги (АРА), Міжнародна місія Ф. Нансена, Єврейський об'єднаний розподільчий комітет Джойнт і його сателіт Агро-Джойнт, Міжнародний Червоний хрест у складі багатьох регіональних організацій: Червоні хрести Німеччини, Данії, Швеції тощо, Європейський студентська допомога, Американська менонітська організація та низка інших.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1921-1929 років – період найбільш активної діяльності низки міжнародних організацій на теренах радянської України. Окрім того, саме з цим періодом в історіографії даної проблеми пов'язано більше всього «білих плям», замовчувань, тенденційності, всіляких перекирочень, породжених потребами в обґрунтуванні курсу на «рішучу» боротьбу з імперіалістичними організаціями, що був визначений партією більшовиків, маніакальною боротьбою зі шпигунством тощо.

Нижня межа пояснюється початком діяльності АРА в Одесі (грудень 1921 р.) та підписанням перших договорів між організаціями та РСФРР й УСРР, а **верхня межа** обґрунтовується фактичним згоранням більшості діяльності міжнародних організацій як в Українській СРР, так і в

регіоні (насамперед, єврейської філантропічної організації Джойнт (Агро-Джойнт), діяльність якої було значно обмежено), що пов'язано, на думку автора роботи, з кардинальними змінами у суспільно-політичному й економічному житті СРСР та УСРР, що отримало в історичній науці загальноновживану назву «рік великого перелому».

Територіальні рамки дослідження охоплюють переважно Північне Причорномор'я, яке на сьогодні складають Одеська, Миколаївська та Херсонська області. Автором також частково охоплено південну частину Кіровоградської області з м. Кропивницький, які належали протягом першої половини 1920-х років, період найбільшого підйому діяльності міжнародних організацій у справі допомоги голодуючим УСРР, до Миколаївської (до 1922 р.) й Одеської (1922-1925 рр.) губерній.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що на основі вивчених праць попередників (радянська, українська сучасна та зарубіжна історіографія) і власних досліджень (архівні матеріали, друковані документи, археографічні публікації, преса) зроблено узагальнення, сформульовано висновки, надано практичні рекомендації, що дозволило автору сформулювати наступні положення, які становлять **наукову новизну**:

Вперше:

– досліджено організацію взаємодії міжнародних організацій з діючими органами державної влади, що були створені для координації дій міжнародної допомоги та радянської влади (Допгол, Наслідгол, Повноважні представники різних рівнів);

– вивчено місце та роль міжнародних гуманітарних організацій у подоланні наслідків голоду та розрухи (медичне обслуговування Вереліф, харчування та забезпечення студентів і професорсько-викладацького складу ВНЗ тощо);

– визначено організацію та значення «реконструктивної» допомоги Єврейського об'єднаного розподільчого комітету Джойнт у створенні

єврейських національних поселень на Півдні України та відновлення господарства регіону в єврейських колоніях.

Подальший розвиток дістали:

– вивчення діяльності Американської адміністрації допомоги, організація її роботи, проблеми у взаємовідносинах з радянською владою у центрі та на місцях, погляди на «буржуазний» характер допомоги, що переважав у радянській історіографії та наявний в окремих працях сучасної російської історіографії;

– дослідження місця та ролі Джойнт у житті єврейських громад південного регіону;

– структура та діяльність радянських органів допомоги голодуючим.

Уточнено:

- соціально-економічні передумови співпраці УСРР з міжнародними організаціями та ситуацію, що склалася у національних громадах регіону, які залучали міжнародну допомогу;

- кількісні показники й обсяги міжнародної допомоги як під час голоду 1921-1923 рр., так і у відбудовчий період 1922-1929 рр.;

- керівництво міжнародних організацій на центральному та регіональному рівнях.

Доповнено:

– аналіз історіографічного доробку теми;

– окремі аспекти міжнародної допомоги за часів голоду 1921-1923 рр. у регіональному та мікрорегіональному розрізах – на рівнях губернія-повіт-населений пункт;

– наявні відомості про ключові фігури, що діяли у структурі міжнародних організацій та їх роль у допомогівій програмі.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у можливості використання матеріалів при написанні підручників з історії України, політології, курсу «Міжнародні організації», узагальнюючих праць з історії голодоморів в Україні, у визначені напрямків по

удосконаленню співпраці України з міжнародними організаціями, у краєзнавчій і музейній роботі, при підготовці лекційних курсів і семінарських занять.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки наукового дослідження знайшли відображення у доповідях на 8 міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференціях: II міжнародна науково-практична конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (Одеса, 10-11 квітня 2009 р.); «Могилянські читання – 2010» (Миколаїв, жовтень 2010 р.); «Південна Україна в міжнародних відносинах: історія та сучасність». IV регіональна студентська науково-практична конференція (Миколаїв, 21-22 квітня 2011 р.); «Могилянські читання – 2011» (Миколаїв, листопад 2011 р.); II Міжнародна наукова конференція «Аркасівські читання» (м. Миколаїв, 27-28 квітня 2012 р.); «Південна Україна в міжнародних відносинах: історія та сучасність». V регіональна студентська науково-практична конференція (Миколаїв, 15-16 березня 2012 р.); «Південна Україна в міжнародних відносинах: історія та сучасність». VI регіональна студентська науково-практична конференція (Миколаїв, 8 лютого 2013 р.); Всеукраїнська науково-практична краєзнавча конференція «Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка» (м. Каховка, 16-17 вересня 2016 р.).

Дисертація обговорювалася на засіданнях кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики та міжкафедральному семінарі кафедри історії та кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 14 наукових праць (з них 5 – у фахових виданнях України з історичних наук та 1 – у зарубіжному виданні (Республіка Польща)).

Структура та зміст дисертації визначені метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (дев'яти

підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (271 назва) і додатків (13 позицій) у вигляді таблиць, фотографій і фрагментів з документальних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 267 сторінок друкованого тексту, з них основного тексту – 205 сторінки.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Вивчення діяльності міжнародних організацій в Україні у міжвоєнний період, як і будь-яка сторінка історії України, за радянського часу вміщувалося у певні ідеологічні рамки, визначені установками комуністичної партії. Саме тому більшість організацій, що діяли у 1920-ті роки були забуті, а їх заслуги у допомозі голодуючим та у відбудові сільського господарства, особливо у південному регіоні, фактично сфальсифіковані, їх діяльність була оголошена антирадянською, контрреволюційною, значна частина їх провідних діячів і співробітників була репресована за звинуваченням у шпигунстві. Саме це й пояснює певну скудність історіографічного доробку про більшість філантропічних міжнародних організацій, що діяли у досліджуваний період в Україні.

Історіографія проблеми пройшла у своєму розвитку, в основному, ті ж етапи, що й уся вітчизняна історична наука у цілому. На нашу думку, можна виділити наступні чотири етапи вітчизняної історіографії у вивченні нашої проблематики:

Перший етап – 1920-ті роки – період накопичення фактичного матеріалу та публікацій агітаційного характеру, коли сучасники намагалися показати місце та роль усіх, хто брав участь у боротьбі з голодом і відновленні народного господарства. При цьому ключова роль відводилася роботі більшовицького уряду та партії, але автори не забували і про іноземну допомогу.

Так у 1922 р. у Миколаєві голова Миколаївського губернського

продовольчого комітету А. Сафронов підготував та опублікував ґрунтовну на той час працю «Тяжелая годовщина» [114], в якій визначалися приблизні масштаби голоду, причини та заходи щодо його ліквідації, у тому числі надавалася інформація про розміри та територію поширення міжнародної допомоги.

У роботах партійних діячів того часу причини голоду зводилися винятково до природних катаклізмів і наслідків політики царського режиму та Тимчасового уряду, справжні його розміри не розглядалися, а ліквідація – швидка й ефективна – ставилася в заслугу радянським продовольчим і земельним органам, а діяльність міжнародних організацій хоча й визнавалася, але їх складова всіляко применшувалася [149]. Дана точка зору надовго закріпилася у вітчизняній історіографії та, з невеликими змінами, приводилася пізніше багатьма дослідниками.

У 1920-і – на початку 1930-х рр. у публікаціях про перший радянський голод зачіпалися питання його масштабів, кількості померлих, допомоги іноземних організацій, а також початих радянською владою заходів щодо ліквідації стихійного лиха [235; 265; 266; 268].

Певну увагу радянських дослідників-агітаторів отримало Українське товариство Червоного хреста (нам воно цікаве, оскільки у 1922-1924 рр. діяло переважно на кошти та при підтримці міжнародних організацій і, насамперед, АРА та Місії Нансена, що було однією з умов домовленості з Місією Нансена радянського уряду), яке у 1921-1923 рр. здійснює допомогу голодуючим на Півдні України та Поволжі Росії і публікації цього періоду були присвячені саме цим подіям. В основному вони носили публіцистичний та агітаційний характер, оскільки ставили за мету мобілізувати людей для надання медичної та харчової допомоги потерпілому від голоду й епідемій населенню. Так, у 1924 р. вийшов збірник, присвячений такій діяльності Українського товариства Червоного хреста на Одещині «На борьбу с народными бедствиями в 1922-1923 годах», де містяться факти про роботу Товариства в Одеській губернії

щодо надання медичної та харчової допомоги населенню [108].

Другий етап – 1930-ті – кінець 1950-х років – період майже повного забуття як проблематики голоду, так і допомоги голодуючим з боку іноземних організацій. Направляючою віхою в історіографії проблеми цього етапу став вихід наприкінці 1930-х рр. «Короткого курсу історії ВКП(б)», що чітко визначив ті постулати, на яких повинен ґрунтуватися історик у своїх пошуках. Примітно, що саме слово «голод» при розгляді подій першої половини 1920-х рр. навіть не було названо – воно замінювалося формулюваннями «неврожай» і «недорід» [162, с. 237, 248], а головною причиною розрухи називалася виснажлива «громадянська війна».

1940-і рр. стали закономірним продовженням поглядів і пріоритетів, що панували на той момент у радянській історіографії, і не ознаменувалися виходом яких-небудь робіт, що вносять принципово нові підходи до розгляду досліджуваної проблеми – допомога міжнародних організацій так само розглядалася винятково через призму їх «антирадянської діяльності» та контрреволюційності (виняток хіба що складала Місія Фрітьофа Нансена) [168; 208; 209; 220]. Російські дослідники А. Федотова та Н. Федорова вважають, що «такий підхід був обумовлений початком «холодної війни», з погіршенням відносин між СРСР та США» [232].

Хотілося б докладніше зупинитися на роботі І.Л. Портного «Провал антисоветской деятельности АРА на юге Украины (декабрь 1921 г. – июнь 1923 г.)», який уперше у вітчизняній історіографії торкнувся проблеми діяльності АРА на Півдні України. Його робота побудована у руслі класичної марксистсько-ленінської історіографії, де на рівні кандидатської дисертації автор намагався довести діяльність Американської адміністрації допомоги як винятково спрямованої «для ліквідації радянської влади під виглядом так званої «допомоги» [259, с. 5]. І, мовляв, «Трудящі УРСР правильно оцінили угоди радянського уряду з АРА й припинили спроби агентів американського імперіалізму використовувати «кістляву руку

голоду» для своїх злочинних задумів повалення радянської влади та реставрації капіталізму. У численних резолюціях, прийнятих на загальних зборах і мітингах у кінці 1922 – початку 1923 р., трудящі УСРР засудили антирадянські підступи АРА та висловили свою щирю подяку Комуністичній партії та радянському уряду, великому російському народу й іншим народам нашої Батьківщини за допомогу, надану у ліквідації голоду та його наслідків, у відновленні народного господарства республіки» [259, с. 12].

Натомість, не дивлячись на значну ідеологічну заангажованість даної роботи, треба віддати належне авторові, який вперше увів до наукового обігу значну частину першоджерел, насамперед, архівні документи Держархіву Одеської області та періодичну пресу Одеси того часу. Але така обмежена джерельна база дала змогу досліднику розкрити діяльність АРА лише у межах Одещини, лише побіжно вихоплюючи окремі факти з життя Миколаївщини та Херсонщини.

Третій етап – 1960-1980-ті роки – період часткового переосмислення причин голоду, накопичення нових матеріалів та їх обробка. Так у 1960 -і рр. причини голоду, як і раніше, зводилися до природних катаклізмів, наслідків Першої світової війни й іноземної інтервенції, діяльність іноземних благодійних організацій, що виявляли допомогу радянській Росії, оцінювалася як ворожа, контрреволюційна, заснована на втручанні у внутрішні справи радянської держави, тобто, розглядалася винятково з ідеологічних і політичних позицій, що панували на той час.

Як і раніше, головна увага приділялася діяльності Американської адміністрації допомоги та Міжнародного комітету робітничої допомоги (Міжрабпом). Ставлення до АРА залишається винятково негативним, а допомогу США намагалися згадувати побіжно, а співробітників АРА огульно звинувачували в антирадянській позиції [159; 218; 219]. У розрізі регіоналістики хотілося б виділити працю Ш. Ланда [176], що була присвячена допомозі голодуючим в Одеській області.

Досить цікавою, у розрізі нашого дослідження, є стаття Н.Ф. Городничого, присвячена шпигунській діяльності АРА. Автором залучено новий фактологічний матеріал, у тому числі і з Одеського облархіву, розкрито спроби шпигунської роботи керівництва одеської та харківської контор АРА, висвітлено важливу роль одеського порту в «антирадянських планах» США. Необхідно відзначити, що уся робота просякнута радянською шпигуноманією, а звичайні відомості для регулювання допомоги голодуючим, які просили надати співробітники АРА (урожайність вражених голодом районів, вік голодуючих, можливість прийому суден одеським портом тощо), розглядалися винятково як шпигунські й антирадянські. Автор навіть безапеляційно стверджує, що Миколаївський елеватор у 1923 р. було підпалено агентурою АРА [159, с. 55], оскільки з самого початку радянські можновладці знайшли «крайніх» у вигляді «контрреволюції».

Значний внесок у вивчення діяльності АРА на території РСФРР й УСРР у 1921-1923 рр. у контексті економічної експансії США в Європі після Першої світової війни вніс український історик Д.М. Сташевський [218-220]. Автор дав оцінку операціям США по наданню допомоги європейським країнам як специфічної форми втручання в їх внутрішні справи під ширмою благодійництва та розкрив найбільш характерні методи використання АРА для здійснення «економічної та політичної інтервенції» у радянські республіки. Не дивлячись на відповідну ідеологічну заангажованість, автором опрацьовано велику кількість першоджерел та англомовної літератури, що зробило його праці цікавими і до сьогодні.

Переважна більшість дослідників проблеми у 1970-1980-х рр. залишалася на позиціях марксистсько-ленінської ідеології. Незважаючи на появу робіт, в яких досить докладно вивчався процес ліквідації голоду, все ж критичний аналіз його причин, наслідків, досягнень і прорахунків державних і партійних органів був відсутній. Разом з тим необхідно

відзначити значний внесок дослідників даного періоду у розширення фактологічної сторони досліджуваної проблеми, що дає більш повне уявлення як про самий голод початку 1920-х рр., так і про допомогу голодуючим з боку держави й іноземних організацій [148; 151; 205; 206; 234], але основна увага приділялася насамперед допомозі з боку міжнародного пролетаріату [182; 242], що не йшло всупереч загальній ідеології тогочасної історичної науки.

Так класичною агіткою є монографія Ю.О. Полякова «1921-й: победа над голодом» [206]. Розкривши загальноприйнятий погляд радянської історіографії на розруху господарства, причини та хід голоду, ключову роль єдності робітників і селян у його подоланні, історик-агітатор не забуває і міжнародної допомоги, приділивши їй 10% тексту, де лише три сторінки присвячені негативній оцінці АРА. Агітка зазначає, що з одного боку допомоги знаходився «робітничий клас, працююче селянство, передова інтелігенція Європи й Америки, що виступали за надання невідкладної, діючої допомоги Радянській Росії... керуючись чисто гуманними міркуваннями», а з іншого боку – «правлячі кола буржуазних держав, реакційні політичні партії та їх лідери», що «прагнули перетворити страждання мільйонів людей у предмет огидних, лицемірних політичних інтриг, розраховуючи використовувати мотузку голоду для придушення радянського ладу» [206, с. 89-90]. На чолі «свідомої інтелігенції» знаходився, з точки зору Ю. Полякова, Ф. Нансен, а «буржуазні кола» представляв Г. Гувер та АРА, які прагнули лише «підризу радянської влади» [206, с. 92]. Лише одним рядком автор зазначає, що допомога АРА врятувала мільйони життів голодуючих.

Більш «грунтовно» до «антирадянської» сутності АРА підходить О.А. Поляков у праці «Диверсія под флагом помощи» [205]. Використовуючи загальнодоступні джерела (переважно пресу), автор створив публіцистичну працю з елементами власних вражень та особистих фантазій, що викривала «підризну діяльність» АРА проти «молодої

республіки Рад».

Загалом точка зору вітчизняних істориків цього періоду щодо діяльності міжнародних організацій знайшла відображення у першому томі третього видання Великої радянської енциклопедії щодо АРА, де можна прочитати наступне: «Організовані АРА поставки продовольства, медикаментів й інших товарів надали певну допомогу в боротьбі з голодом. У той же час правлячі кола США намагалися використовувати її для підтримки контрреволюційних елементів і шпигунсько-підривної діяльності, для боротьби з революційним рухом...» [264]. Про більшість інших організацій енциклопедія вирішила просто неоговорювати.

У 1984 р. науковий підсумок розвитку радянської історіографії у галузі вивчення проблеми голоду 1921-1923 рр. в УСРР та його подолання зробила українська дослідниця О.М. Мовчан [257]. Висвітлюючи питання спасіння дітей, вона зазначила, що саме на організацію харчування дітей було направлено 80% коштів, відпущених для організації їдалень громадського харчування, а на вересень 1922 р. «з 943,5 тис. дітей півдня України, що отримували допомогу, 517,5 тис. харчувалися закордонними благодійними організаціями, переважно АРА». Таким чином, українська радянська історіографія в особі О.М. Мовчан визначала, що роль іноземних організацій беззаперечна, хоча до цих показників «треба відноситися критично» [257, с. 135], оскільки пайки АРА мали найменшу калорійність, а «продукти були низької якості» [257, с. 136] (останнє твердження було зроблене у 1960 р. Д.М. Сташевським і не цілком відповідало дійсності).

Загалом же ролі іноземних організацій приділено недостатньо уваги (усього 8 сторінок), їх діяльність висвітлено побіжно, а більшість (Джойнт, квакери, меноніти, об'єднання німців, червонохресні організації різних країн тощо) навіть не згадуються з політично-кон'юнктурних причин, обмежуючись згадкою про АРА, Червоний хрест і Місію Ф. Нансена, що абсолютно не розкривало тематики іноземної допомоги голодуючим

УСРР.

Підводячи підсумок радянському етапу розвитку історіографії питання можна сказати, що її найбільш характерною особливістю була тверда ідеологічна заданість, що не дозволяла дослідникам виходити за суворо визначені рамки дозволеного. Це торкалося як розглянутої проблематики, так і припустимих теоретичних узагальнень. Ще однією характерною рисою періоду була недоступність для дослідників закордонної (у першу чергу, американської) джерельної бази. Деяким винятком став лише період другої половини 1980-х рр., коли намітилися нові тенденції розвитку історіографії питання, що закріпилися вже у 1990 -і рр.

Говорячи про географічні пріоритети, то необхідно відзначити, що здебільшого увага радянської історіографії була прикута до трагедії на Поволжі, а голод на теренах УСРР вивчався лише у поодиноких працях, а роль міжнародних організацій, як в українських губерніях загалом, так і на Півдні України, розглядається у поодиноких роботах.

Початок 1990-х років відкрив новий – *четвертий етап розвитку вітчизняної та пострадянської історіографії*, який характеризується відмовою від принципів марксистсько-ленінської ідеології, активним вивченням проблем голодоморів в Україні з нових позицій, відкриттям засекречених архівних фондів і використанням новітніх методологічних принципів. У зв'язку з цим, цілком обґрунтовано можна виділити новий етап у рамках вже як вітчизняної, так і російської історіографії, хронологічні рамки якого починаються з 1989-1990 рр.

Саме на рубежі 1980-х – 1990-х рр. почалося поступове переосмислення голоду 1921-1923 рр. У статтях, які з'явилися у цей час у громадсько-політичних і наукових журналах пострадянського простору, дослідники розглядали проблему голоду у контексті відповідальності більшовиків за ситуацію, що склалася. При цьому позиція авторів по відношенню до радянської влади здебільшого відкрито негативна, що

викликає дискусії у російській історіографії до сьогодні.

Для української історіографії, що формувалася на нових методологічних принципах, основними питаннями стали: уточнення загальної кількості загиблих, включення до числа основних причин голоду економічної політики радянської влади та методів її проведення тощо. Серед авторів, що досліджували дану проблему з нових позицій, можна назвати О.М. Мовчан, яка у своїй статті «Іноземна допомога голодуючим України в 1921-1923 рр.» та «Голод 1921-1922 рр. на Україні» [194; 195] вперше у радянській українській історіографії по новому подивилася на допомогу іноземних рятівників голодуючим України. У роботах дослідниці дається узагальнююча картина допомоги іноземних організацій Україні у подоланні голоду 1921-1923 рр. Але у зв'язку з тим, що автор не володіла достатнім місцевим матеріалом, регіональний аспект практично не висвітлений. Пізніше, дещо доповнивши архівним матеріалом, дослідниця повторила видання свого бачення іноземної допомоги голодуючим УСРР 1922-1923 рр. у загальноукраїнському аспекті [156; 157; 196]. При цьому у всіх працях дослідниця помилково стверджує, що допомога тривала з березня 1922 р. по серпень 1923 рр. [157, с. 58], не враховуючи, що свої посилки АРА почала роздавати в Одесі вже у грудні 1921 р. [190, с. 38-39], а допомога тривала і після серпня 1923 р.

Пізніше дослідниця, у співавторстві з відомим українським істориком з вивчення проблем ХХ ст. С. Кульчицьким, створила низку узагальнюючих робіт, збірників документів і статей, які, переважно, дублюють практичні результати перших робіт, але трактують основні події з оновлених позицій [100; 174; 175].

У 1990-і рр. значно розширюється й оновлюється регіональна історіографія питання, в якій все чіткіше проводиться ідея про відповідальність радянської влади за спровокований нею голод, відбувається істотний, а часом – кардинальний перегляд ролі іноземних благодійних організацій у справі допомоги голодуючим. Одним з перших

до проблеми міжнародних організацій у подоланні голоду двадцятих років звернувся миколаївський дослідник А. Барчак. Так у 1990 р. в обласній газеті «Южная правда» вийшла стаття «Про «Місію Нансена» на Миколаївщині» [119]. Наведені та проаналізовані документи Миколаївського обласного держархіву, висвітлені у статті, є першою спробою науково-популярного огляду проблеми. Через рік автором була опублікована нова стаття [120], де розглядаючи питання голоду 1921-1923 років на Миколаївщині, згадувалася і допомога міжнародних організацій.

У 1997 р. з'являється одна з перших в Україні новітніх дисертацій, що присвячена проблемі голоду 1921-1923 рр. [253]. У своєму дослідженні Б.Б. Драмарецький не тільки розкрив проблему голоду, використовуючи нові методологічні підходи та залучаючи новий фактологічний матеріал, а й висвітлив у четвертому розділі допомогу голодуючим України з боку міжнародних благодійницьких організацій. Автор прийшов висновку, що «іноземна допомога, що набула широкого розмаху весною 1922 року виявилася багато ефективнішою від державної, перевищуючи останню більш ніж у 4 рази» [253, с. 20]. Важливим також є те, що дисертант чи не вперше наголосив на важливій ролі іноземних організацій і в процесі відбудови сільського господарства та боротьбі з наслідками голоду, утримуючи за свої кошти лікарні та надаючи реконструктивну допомогу. Фактично Б.Б. Драмарецький вперше окреслив перспективи подальших досліджень у напрямку вивчення місця та ролі філантропічних організацій у соціально-економічній історії УСРР 1920-х років. Окрім того не можемо не погодитися з точкою зору, що «саме український хлібний експорт послужив сигналом до згортання їх роботи, оскільки міжнародні кола були переконані в неможливості продавати хліб за наявності голоду» [253, с. 20]. Що, на наш погляд, є не ключовою, але вагомою причиною згортання допомогової програми саме Американською адміністрацією допомоги.

Справжній прорив у вивченні проблеми в українських наукових колах

істориків відбувся на межі XX-XXI століть, оскільки на той час вже остаточно було розсекречено усі фонди, які стосувалися діяльності міжнародних організацій.

З того часу і дотепер з'явилася низка робіт різної тематики, автори яких тією чи іншою мірою торкалися або проблем голоду 1921-1922 рр. на Півдні України і, відповідно, допомоги міжнародних організацій, або ж зосереджували свою увагу безпосередньо на діяльності МО. Насамперед, це праці миколаївських дослідників – М.М. Шитюка, К.Є. Горбурова, В.П. Шкварця, О.П. Тригуба, Ю.В. Котляра, І.С. Міронової, О.М. Цвілінюк (Щербакова), І.Є. Ніколаєва, В.О. Погромського; Херсонських – М.М. Марченка [105], С. Гейка [131; 139], В. Сахна [210-212] й інших. Водночас треба зазначити, що професійні історики Херсону й, особливо, Одеси приділяють проблемам голоду 1921-1923 рр. й участі у допомозі голодуючим іноземних організацій недостатньо уваги: найчастіше вони присвячують цій проблемі або окремі сюжети у краєзнавчих працях, або виступають консультантами, рецензентами тощо у загальних роботах.

Найбільший історіографічний здобуток має миколаївська історична школа вивчення проблем XX ст. одним із лідерів якої є М.М. Шитюк, що є автором більшості робіт з питань голоду 1921-1923 рр., або керівником колективу авторів [183; 239; 240]. У цих працях розкривається значне коло питань щодо голоду 1921-1923 рр. на Півдні України, але діяльність міжнародних організацій висвітлюється побіжно та фрагментарно.

Окремі узагальнюючі роботи про міжнародну допомогу голодуючим Миколаївщини створили на межі тисячоліть молодий миколаївський дослідник А. Ліньов [137; 181] і херсонець В. Сахно [210-212]. Їх роботи відрізняє новітній підхід до проблеми, всеохоплюваність і новизна. У той же час треба відзначити, що намагаючись охопити весь спектр міжнародних організацій, ними так і не було створено комплексного, фактологічно наповненого дослідження з історії міжнародних

філантропічних організацій на Півдні України. Їх традиції продовжила О.М. Щербакова [241] та І.Є. Ніколаєв [198], які розглядали лише поодинокі аспекти у розрізі окремих організацій чи загальні моменти голоду на Миколаївщині у 1921-1923 рр. До окремих аспектів діяльності АРА та Джойнт у своїх працях звертається і сучасний дослідник В.О. Погромський [200-203].

Діяльності АРА на Одещині присвячені статті С.І. Шевченка [236-238] та О. Белікова [152]. Так кіровоградський історик С.І. Шевченко невелику розвідку присвятив загальним рисам діяльності АРА в Одеській губернії, яку, майже без змін, розтиражував у трьох різноимених публікаціях. Натомість О. Беліков створив досить цікаву розвідку, залучивши документи ЦДАВО України, про початковий етап роботи АРА в Одесі, розподіл перших посилок, діяльність офіційного представника АРА полковника Дж.Г. Хайнеса. Автор приходить до цілком закономірного висновку, що «вже на первинному етапі діяльності АРА в УСРР, представники Американської адміністрації допомоги зіткнулися з такими явищами, як закостенілість радянської системи, невміння гнучко реагувати на мінливі умови, її забюрократизованість, постійне очікування місцевою владою вказівок з центру та неквапливість центральної влади, атмосфера підозрілості та ворожнечі до всього іноземного, нехтування життям людей, фаталізм і пасивність, засекреченість всього і вся, постійне намагання організувати нагляд, прослуховування, вербовку тощо. Американці, навіть при всій своїй енергії та зібраності, поки що не володіли інформацією про реальні обставини, не розуміли ситуацію. Потрібен був час, щоб адаптуватися до нових умов, подолати взаємну недовіру, а в умовах голодомору час вимірювався людським життям» [152, с. 43].

Окремо слід відзначити новітні праці О.П. Тригуба [222-226], який залучив нові матеріали як місцевих, так і центральних і зарубіжних архівів. Так перша з його праць у розрізі нашої проблематики присвячена

діяльності АРА, але у межах лише Миколаївщини. Дану роботу відрізняє значна репрезентативність джерельної бази, новий погляд на проблему, критичне ставлення до діяльності АРА та радянської політики щодо міжнародних організацій. Низка пізніших праць присвячена діяльності Джойнт на окремих територіях Південної України (Херсонщина, Одеса). Не дивлячись на позитивні сторони робіт автора, створити цілісну картину діяльності та місця міжнародних організацій не вдалося (а О.П. Тригуб звертався до діяльності лише організацій АРА та Джойнт), що залишило значні перспективи для подальших пошуків.

Значний прорив у вивченні ролі Єврейського об'єднаного розподільчого комітету Джойнт у допомозі єврейському народові на Півдні України відбувся із започаткуванням у 2012 р. у Миколаєві щорічної конференції «Історичні мідраші». Протягом п'яти років збірники конференції зібрали понад двох десятків робіт з історії Джойнт, багато з яких присвячено саме 1920-м рокам. Особливо слід відзначити третю конференцію, яка була присвячена 100-річчю Джойнт і зібрала 12 статей, які розкривають місце та роль організації у боротьбі з голодом і його наслідками на Півдні України [164].

Однією з останніх регіональних робіт, де піднімається питання участі міжнародних організацій у боротьбі з голодом 1921-1923 рр., є дисертаційне дослідження В.П. Кириленка «Голод 1921-1923 років у Південній Україні» [254]. Один із підрозділів роботи присвячений допомозі голодуючим і гуманітарній діяльності міжнародних організацій 1921-1923 рр. у Південній Україні (с. 106-117). Звісно у межах одинадцяти сторінок авторові не вдалося створити ні цілісної, ні узагальнюючої картини допомоги міжнародних організацій голодуючим.

Деякі аспекти проблематики (діяльність міжнародних організацій на Півдні України, джерела з історії діяльності міжнародних організацій в американських архівах тощо) розкрив і автор дисертаційного дослідження у низці власних публікацій [184-190].

Отже свобода від ідеологічних догм і кліше попереднього періоду, критичне переосмислення методологічних принципів дослідження, можливість залучення матеріалів закордонних архівів, вивчення закордонної історіографії, формування авторських концепцій стали характерними рисами розвитку сучасного етапу історіографічної науки.

Відносно пострадянської історичної науки у вивченні проблематики іноземної допомоги голодуючим різних регіонів СРСР, то необхідно відзначити, що сучасна російська історіографія вже налічує десятки монографій і дисертацій, та більше сотні публікацій у періодичних виданнях газетного та журнального типу, електронних виданнях, матеріалах конференцій тощо.

Російська історіографія розвивалася у двох ключових напрямках: загальні дослідження проблем голоду, де у контексті опрацьовується і питання міжнародної допомоги, та вивчення регіонального аспекту проблематики (Поволжя, Татарстан, Чувашія, Самара, Урал тощо) у комплексному вимірі.

Пріоритет серед міжнародних організацій займає Американська адміністрація допомоги під керівництвом М. Гувера у справі допомоги голодуючим як радянській Росії, так і Україні, внесок якої є беззаперечним і високо оцінюється російськими дослідниками. При цьому провідні російські дослідники у своїх вишукуваннях спираються на дані як вітчизняних, так і американських архівів [177-180; 227-231; 262]. Дані роботи для вітчизняного дослідника можуть бути цікавими тим, що дають уявлення про масштаби діяльності міжнародних організацій, розкривають загальні риси організації допомоги голодуючим.

Однією з перших серйозних наукових розробок у даному напрямку стала дисертація Н.Ш. Цихелашвілі [262]. Можна сказати, що дослідниця зробила прорив у дослідженні діяльності АРА на теренах радянської Росії, дала можливість побачити дану сторінку історії з американської точки зору, оскільки базовими для дисертаційного дослідження стали саме

архівні збірки США та праці американських авторів. Натомість надмірне захоплення діяльністю АРА привело хоча і до якісної, але дещо односторонньої та романтично-позитивістської наукової праці з елементами публіцистики, що проявилось у розлогому цитуванні документів, епістолярію та мемуаристики, що несли значне авторське емоційне забарвлення. У той же час з більшістю висновків, які зводяться до визнання вагомості ролі допомоги АРА, неможливо не погодитися. Подібний характер мають і роботи Р. Латипова [177-180] присвячені діяльності АРА, що також переважно ґрунтуються на зарубіжній історіографії й американських першоджерелах.

Багато років працює над питанням діяльності АРА у Башкирії Н.В. Усманов. Обходячи його багаточисленні статті відмітимо лише монографічні роботи, які присвячено вищезазначеному питанню [227-231]. Дослідник на основі широкої джерельної бази регіональних і центральних архівів Російської Федерації показав розміри допомоги АРА, з максимальною об'єктивністю розглянув питання взаємовідносин працівників АРА з місцевою владою та громадськими організаціями.

В останній своїй роботі [227], що вийшла друком у 2015 р., автор узагальнив свої попередні напрацювання, збагативши її новим архівним матеріалом як РФ, так і США, використав місцеву та зарубіжну пресу тощо. У ній висвітлено питання розгортання діяльності АРА у РСФРР та на Уралі, допомоги різним категоріям населення, кадрового складу співробітників АРА на Уралі та їх взаємин з радянською владою та місцевим населенням. Разом з тим, ми погоджуємося з рецензією українського дослідника В.О. Погромського, що бажаним було б залучення відомчих архівів спецслужб РФ, що дало б можливість поставити останню крапку на питанні шпигунства АРА, на якому продовжують спекулювати російські історики, та встановити долі репресованих співробітників АРА [200, с. 134].

Протягом 2007-2013 рр. російська історіографія проблеми збагатилася

низкою робіт регіонального характеру: В.О. Кнурової (Нижнє Поволжя) [255], Т.С. Космачової (Південний Урал) [256], А.Ю. Федотової (Татарська автономна РСР) [260-261], О.І. Помогалової (Саратівське Поволжя) [258], де розглядаються різні аспекти допомоги зарубіжних організацій голодуючим у розрізі того чи іншого регіону. Усі дослідники, без винятку, приходять до висновку, що роль зарубіжних організацій у справі спасіння голодуючих є беззаперечною і, навіть, «вирішальною» й «у певній мірі зменшила соціально-демографічні втрати молодой радянської держави» [261, с. 21].

Натомість певні суперечки відбуваються навколо тих ярликів і кліше, які у свій час були навішані радянською історіографією. Особливий інтерес тут викликає так званий «антирадянський» характер діяльності АРА та створення шпигунської мережі на теренах радянських республік. Якщо О.І. Помогалова та А.Ю. Федотова намагаються дипломатично обходити це спірне питання, то В.О. Кнурова все ж обережно зазначає, що «при розгляді діяльності іноземних організацій і, в першу чергу АРА, не треба відкидати вірогідності того, що окрім безпосередньої допомоги голодуючим вони мали інші цілі, у т.ч. і розвідувального характеру. В обстановці становлення нової радянської держави з її ідеями поширення світової революції це було б навіть природно» [255, с. 196-197]. Ймовірніше за все дослідниці не вистачило джерел для того, щоб прийти до якоїсь однозначної відповіді.

У свою чергу Т.С. Космачова, дисертація якої вирізняється посеред інших широким залученням різноманітних першоджерел, з цього питання досить впевнено заявила про те, що «під час перебування співробітників АРА на території радянської Росії, органи ВЧК-ОГПУ пильно стежили за кожною їхньою дією, намагаючись знайти контрреволюційну складову. У спеціальних циркулярах, листах на місцях пропонувалося вести спостереження за всіма представниками АРА. У двотижневих зведеннях органів ВЧК-ОГПУ Оренбурзької та Челябінської губерній, які

зберігаються у регіональних і центральних архівах, нами **не було виявлено жодного факту** [виділення наше. – *Т.М.*], що свідчив би про спеціально-сплановані акції та дії співробітників Американської адміністрації допомоги, спрямовані проти радянської влади» [256, с. 180]. Отже на сьогодні цей аспект роботи АРА не підтверджується залученими матеріалами та потребує подальшої евристичної роботи як у російській, так і в українській історіографії.

Загалом можна констатувати, що не дивлячись на активізацію роботи російських істориків у питаннях дослідження голоду 1921-1923 рр. та ролі у його подоланні міжнародних організацій, все ж багато питань залишається недослідженими, а у регіональному плані основна увага дослідників зосереджена на східних регіонах європейської частини РФ. Серйозних праць, які б комплексно охоплювали діяльність МО, немає і до того ж до російської історіографії інколи повертаються ті стереотипи та кліше, які панували у радянські часи.

Окремою групою стоїть *західна історіографія* (переважно американська), яка веде свій початок з 1920-х років. Вже у 1922 р. виходить збірник «1921-1922. Голод» [98], підготовлений Представництвом Російського товариства Червоного хреста в Америці. Дана праця представляє собою збірник документів (статути, відозви, статистика, есе тощо) й аналітичні матеріали про голод і міжнародну допомогу. Даний збірник був покликаний нести не стільки наукове навантаження, як бути розлогим рекламним буклетом для залучення подальшої допомоги голодуючим. Оскільки складання збірника завершилося, ймовірно за все, у кінці весни 1922 р., то «українське питання» там практичне не висвітлено.

У 1924 р. з'являється узагальнююча праця «Американський єврейський об'єднаний розподільний комітет у Росії» [117]. Ця робота представляє собою брошуру науково-популярного характеру, присвячену історії та діяльності Джойнт на території України та в інших республіках у

1921-1923 рр. Праця наповнена повними текстами угод Джойнта щодо допомоги, різноманітним статистичним матеріалом тощо та побудована на звітах працівників організації.

У 1927 р. у США вийшло відразу дві праці учасників допомогової операції АРА у Росії й Україні Х. Фішера [245] та Ф. Голдера і Л. Хатчінсона [247]. Остання представляє собою щоденник (за винятком першого розділу, що є оглядом стану аграрного сектору в Росії та його зв'язку з голодом), тому про неї ми згадаємо у джерельному огляді (див. § 1.2). А от працю Х. Фішера треба відзначити, оскільки це досить яскрава розвідка, що представляє собою не тільки наукову роботу, тобто узагальнення результатів діяльності Американської адміністрації допомоги та низки організацій з якими вона співпрацювала, а й живий нарис, якому він був свідком. Певну частину своєї праці він приділив українській тематиці загалом, і Півдню, зокрема. У книзі подано перші кроки діяльності АРА в УСРР, труднощі угоди з урядом країни, організація допомоги в адміністративному та фінансовому аспектах тощо. Присутні у роботі і важливі довідкові факти: терміни роботи окружних відділень, списки американських представників АРА, тексти договорів.

У другій половині ХХ ст. за кордоном з'являються вже більш наукові роботи присвячені діяльності АРА: Б. Вейсмана «Герберт Гувер і допомога голодуючим радянської Росії, 1921-1923» [252], Д. Бьорнера «Герберт Гувер: громадське життя» [243], Г. Фостера «Вимога гуманності: армійська медична допомога бідствующим» [246]. Усі вони мають всеохоплюючий характер і дають загальну картину допомоги США голодуючим Росії та України у 1921-1923 рр.

Окремо треба зупинитися на праці Бенджаміна Родса «Американська рятувальна операція у Миколаєві, УСРР, 1922-1923» [251]. Робота присвячена рятувальній діяльності АРА на Миколаївщині та ґрунтується винятково на першоджерелах американських архівів, що є одночасно і позитивом, і негативом роботи, оскільки вся стаття пронизана

возвеличенням ролі АРА у справі спасіння голодуючих. Натомість дослідження фактологічно добре наповнене та дає уявлення про американську позицію у вивченні даної проблеми.

Більш детально про діяльність американських філантропічних організацій у голодуючих районах зазначає Б. Патенод. Натомість у його книзі майже повністю відсутні статистичні дані, що характеризують іноземну допомогу. Даний автор також звертає увагу на певні проблеми, пов'язані з початком діяльності АРА в Україні, по суті, повторюючи те, що вже писали попередники. Також багато у роботі показано ілюстрацій, що характеризують трагедію голоду та діяльність зарубіжних організацій допомоги, що скрупульозно фіксували й жахи голоду, і свою роль у його подоланні [250].

У 1992 р. з'явилася досить цікава праця канадського історика Р. Сербина «Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді», яку він підготував разом з Інститутом української археографії Академії наук України [214]. Хоча дана праця є збірником документів, але у своїй вступній статті (с. 15-34) автор досить ретельно створив картину не лише голоду 1921-1923 рр., а й значну увагу приділив міжнародній допомозі населенню голодуючої України. Підводячи підсумки, автор зазначає, що «посуха і неврожай у південній Україні не були головною причиною голоду 1921-1923 рр. Голод був результатом колоніальної політики московського уряду, який, у найгірший час неврожаю, вивозив з України збіжжя й інші харчові продукти до Росії і на Захід... Більшовики приховували український голод і на початку і при кінці, а до 1922 р. навіть не хотіли допустити західну допомогу» [214, с. 34].

Підводячи підсумок огляду зарубіжної історіографії проблеми, то треба відзначити, що протягом усього розглянутого періоду її основними питаннями були особливості економічного розвитку радянської Росії й України в умовах становлення нової влади та роль іноземної допомоги у справі ліквідації голоду першої половини 1920-х рр. Сприймаючи, що

відбувалося через призму своїх поглядів та інтересів, не залучаючи для аналізу й зіставлення місцеву джерельну базу, іноземні дослідники не створюють якої-небудь (а не те що цілісної) картини діяльності міжнародних організацій допомоги на Півдні України у боротьбі з голодом 1921-1923 рр. та відновлення народного господарства, розробляючи свої авторські концепції, вони досить глибоко вивчають окремі аспекти проблеми, але при оцінці її причин і наслідків дають, як правило, досить однобічні характеристики [244].

Як показує проведений історіографічний огляд, комплексного дослідження із проблеми діяльності міжнародних організацій допомоги у 1921-1929 рр. на Півдні України створене не було. Окремі факти та роз'єднані висновки, що приводяться дослідниками, не дають цілісного уявлення про ту важливу роль у порятунку голодуючих України, яку виконали закордонні організації, що вплинуло на весь наступний розвиток регіону. Фрагментарними залишилися огляди діяльності АРА та Джойнт на Півдні України, майже цілком невивченими залишаються питання ролі організацій групи Ф. Нансена у допомозі голодуючим, поза увагою залишилася діяльність міжнародних організацій у подоланні розрухи (низка організацій – Джойнт, Ф. Нансена, Європейська студентська допомога тощо продовжували діяти і після 1923 року), малодослідженою сторінкою є місце Джойнт у розбудові народного господарства УСРР та становленні єврейських землеробських районів Півдня України.

Залучення джерел, що вперше вводяться до наукового обігу, застосування сучасних методологічних підходів, дозволяють перейти до комплексного вивчення зазначеної проблематики в її регіональному аспекті, подолати безліч стереотипів, що склалися у часи панування тоталітарної системи, заповнити безліч лакун минулого української багатонаціональної спільноти.

1.2. Джерельна база дисертаційного дослідження

Джерельну базу дослідження склали різноманітні за походженням, ступенем вірогідності та змістом опубліковані і неопубліковані джерела. У процесі її опрацювання вивчено та використано неопубліковані архівні документи з 25 фондів 4 архівосховищ України: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, державних архівів Миколаївської, Одеської та Херсонської областей і матеріали Архіву Єврейського розподільчого комітету Джойнт (Нью-Йорк, США). Доповненням до неопублікованого корпусу архівних джерел є радянська та зарубіжна періодична преса 1920-х рр.

Увесь корпус джерел автор вважає доцільним класифікувати на такі види:

- міжнародні договори;
- діловодна документація партійних і виконавчих органів, адміністративних органів міжнародних організацій;
- статистика;
- періодична преса;
- мемуаристика;
- зображувальні джерела.

Кожна з цих груп джерел має свої особливості, ступінь достовірності, значення для розкриття теми тощо.

Міжнародні договори представлені договірною базою міжнародних організацій, з одного боку, і РСФРР та УСРР – з іншого. Так в основу діяльності АРА в Україні було покладено три основні договори: Ризький договір між АРА та РСФРР від 20 серпня 1921 року, договір між АРА та УСРР від 10 січня 1922 р. і договір між АРА та Єврейським розподільчим комітетом Джойнт від 14 серпня 1922 р. Усі вони опубліковані мовою оригіналу у додатках до відомої роботі Х. Фішера [245]. Переклади російською мовою та копії цих перекладів відклалися у багатьох примірниках різних фондів майже усіх архівів. Так їх можна зустріти у

ф. 261 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, ф. Р-608 Державного архіву Миколаївської області, ф. Р-185 Державного архіву Херсонської області, ф. Р-453 Державного архіву Одеської області тощо. Теж торкається й інших організацій: Місія Фрітьофа Нансена, Джойнт, Меннонітська допомога й ін.

Діловодні матеріали представлені документами партійних органів (губернських, окружних, повітових, районних, обласних комітетів КП(б)У та Центрального комітету КП(б)У), виконавчих органів (губернські, окружні, повітові, районні виконавчі комітети), Відділів допомоги голодуючим (Допгол), а згодом – Відділи по ліквідації наслідків голоду (листування та звітність) (Последгол), Уповноважені представники РСФРР та УСРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим Росії (листування з центральними органами та департаментами міжнародних організацій, звітність про діяльність міжнародних організацій тощо), адміністративних відділів АРА усіх рівнів, Комітетів Місії Ф. Нансена, Комітетів Джойнт та Агро-Джойнт й інших (листування, протоколи засідань, поточне діловодство, фінансова звітність тощо).

Значну частину документів складають інформаційно-аналітичні матеріали (звіти та повідомлення) ДПУ на місцях і звіти секретарів губернських, окружних і повітових комітетів КП(б)У до вищих органів влади, які ґрунтувалися на звітах ДПУ.

Обов'язковою складовою інформаційних зведень ДПУ, які носили, як правило, щотижневий або щомісячний характер, було становище у сфері допомоги голодуючим і ліквідації наслідків голоду, а також, як окрема рубрика, діяльність міжнародних організацій у регіоні.

Також органи держбезпеки для партійних органів готували узагальнюючі політико-економічні огляди (щомісячні, пізніше тримісячні), в яких окремим пунктом йшла інформація про голод і діяльність міжнародних організацій.

Секретарі губкомів та окружкомів складали щомісячні особисті листи

до ЦК КП(б)У та ЦК РКП(б) про становище на місцях, що базувалися на політзведеннях від ДПУ. Даний вид документів дає змогу простежити ставлення місцевого та вищого партійного керівництва по відношенню до Американської адміністрації допомоги.

Одним із найбільш репрезентативних є фонд 261 «Уповноважене представництво УСРР при всіх закордонних установах допомоги голодуючим при Всеукраїнській центральній комісії з боротьби із наслідками голоду» (411 справ за 1922-1923 роки), що зберігається у ЦДАВО України і документи якого по сьогодні залишаються маловивченими. Документи цього фонду презентують інформацію про міжнародні гуманітарні організації, які надали голодуючим УСРР необхідну допомогу в 1921-1923 рр. У фондах 261, 258 (Ліквідаційна комісія Всеукраїнської Центральної комісії з боротьби з наслідками голоду), 284 (Тимчасова комісія закордонної допомоги дітям при ВУЦВК) й інших збірках ЦДАВО України відклалися циркуляри, інформації, листування Центральної комісії допомоги дітям (ЦКДД) при ВУЦВК, про розподіл посилок і пайків, збільшення їх калорійності, перерозподіл між губерніями тощо. Досить багато представлене листування між Повноважним Представником УСРР при всіх закордонних організаціях Ю.С. Башковичем і Представником РСФРР К. Ландером, уповноваженими на місцях – у Херсоні, Миколаєві, Одесі, Запоріжжі, Катеринославі й інших місцевостях.

На особливу увагу заслуговують архівні фонди, що детально відтворюють проблему діяльності міжнародних організацій на регіональному рівні. Так у ДАХО зберігаються фонди Р-1186 «Херсонський повітовий комітет АРА, 1922-1923 рр.» і Р-1887 «Херсонський повітовий відділ управління, 1922-1923 рр.», де відклалися документи про хід операції з порятунку голодуючих на Херсонщині. Документи названого фонду тривалий час були засекречені, оскільки вони проливають світло не лише на діяльність міжнародних організацій у

Херсонському повіті, а й показують, як місцева влада їм протидіяла, які спостерігалися масові порушення, крадіжки та бюрократія.

У фондах Державного архіву Миколаївської області: ф. Р-152 «Миколаївський губернський виконком, 1920-1922 рр.»; ф. Р-608 «Миколаївський губернський комітет Американської адміністрації допомоги (АРА), 1922-1923 рр.» та ф. Р-614 «Миколаївський губернський комітет допомоги голодуючим, 1921-1923 рр.» представлений значний пласт документів діловодного характеру. Основний зміст документів – це звітна документація, листування з різними установами, вирішення фінансових питань тощо. Наприклад, наповнення фондів Р-608 і Р-611 складає переважно листування з фінансових питань, доповідні записки та списки службовців і голодуючих, що харчувалися в їдальнях АРА. В окремих справах присутні протоколи засідань районних відділень АРА та губернського відділу.

У держархіві Одеської області з багатьох розпорошених фондів про діяльність міжнародних гуманітарних організацій упорядковано архівний фонд Р-453, де сконцентовано документи про діяльність всіх гуманітарних організацій, що діяли у 1920-х роках на Півдні України. Як зазначає херсонський дослідник В. Сахно, лише у цьому фонді «збереглися відомості про секретний наказ Комітету [Допгол. – Т.М.] згідно з яким з усіх кораблів, що доставляли продовольство для порятунку голодуючих громадян УСРР, було дано право місцевій владі робити відбір продовольства для «партийных товарищей» та для підприємств військового значення» [210, с. 123-124].

У фонді сконцентовані документи Уповноваженого радянської влади при міжнародних організаціях, а саме: звіти Уповноважено про діяльність міжнародних організацій допомоги, анкети їх співробітників та їх повні списки по Одесі та повіту, листування з Центром, таємні інструкції, телеграми й інша діловодна документація.

Значну документальну спадщину залишили найкрупніші міжнародні

філантропічні організації – Американська адміністрація допомоги (*American Relief Administration*. – АРА) та Єврейський об'єднаний розподільчий комітет Джойнт в архівосховищах США. Найбільшим зібранням Джойнт є архів організації у Нью-Йорку, де для українських дослідників особливий інтерес представляють документи колекції 1921-1932 рр.¹

Структурно одиниці зберігання відбивають наступні основні напрямки діяльності: адміністрація Джойнт (у США та СРСР), взаємини з радянським урядом, звіти (оповідальні та статистичні), фінансові документи, контакти з іншими організаціями, документи по зв'язкам із громадськістю та пресою. Зберігаються документи про організації, з якими співробітничав Джойнт, або яким надавалася допомога: матеріали про Комзети, трудові школи Києва й Одеси, театр «Хабима», «Товариства з поширення ремісничої та землеробської праці серед євреїв» (рос. ОРТ), «Товариства з охорони здоров'я євреїв» (рос. ОЗЕ), єврейські історико-етнографічні товариства і т.д. Деякі справи концентрують документи по напрямкам діяльності Джойнт: допомога дітям і старим, харчування студентів, охорона здоров'я, профтехосвіта, землеробство, позичкові каси, біженці, розподіл допомоги, взаємодія з Американською адміністрацією допомоги. У документах відбита адміністративна діяльність Б. Богена (директор Джойнт у СРСР, 1923 р.) і Дж. Розена (президент Агро-Джойнт і представник Джойнт у СРСР, 1924-1938 рр.).

В окремих справах групи «Місцевості» зосереджені матеріали про населені пункти, про штетли та міста України. Списки населених пунктів розташовані за абеткою, в основному містять інформацію про становище та потреби громад у 1922-1924 рр. Так, у справі № 494 («Місцевості. А-Б») є матеріали про такі міста та містечки південної України, як Олександрія, Ананьєв, Балта, Бердянськ та інші [192]. Є справи присвячені Миколаєву [6], Первомайську (Голта, Богополь) [7] й іншим містам.

¹ Joint Distribution Committee, New York Archives (далі – JDC-NY), Record Group 1921-1932.

Рівно 30 справ присвячено діяльності Агро-Джойнт, Американського товариства єврейських фермерських поселень і Російського індустріального фонду. Представлені адміністративні, юридичні, фінансові документи, звіти, кореспонденція з радянським урядом та американськими філантропами.

До даної колекції документів примикає збірка фотографій «СРСР». У цій групі зберігання є знімки першого офісу (контори) «Джойнта» у Києві, дитячих будинків у Києві та Катеринославі, єврейських кухонь у Полтаві, Катеринославі, Мелітополі, Олександрівську, єврейських установ охорони здоров'я в Одесі та Дніпропетровську, курсів «Агро-Джойнт» по перекваліфікації єврейської молоді у Дніпропетровську й Одесі. Головні масиви фотоколекції становлять знімки, що стосуються програми «Агро-Джойнт» у Криму та на Півдні України: робота на землі, збирання врожаю, розвиток єврейських колгоспів тощо [192].

Отже у справах зосереджені документи найрізноманітнішого характеру. Окрім вже зазначених вище містяться матеріали, що охоплюють несільськогосподарську діяльність: фінансова допомога різним благодійним організаціям, органам охорони здоров'я, фабрикам, професійно-технічним школам єврейського народу, позичковим касам тощо. Доповненням є колекція фотографій сільськогосподарських поселень, шкіл, фабрик, медичних центрів і т.д. Всі матеріали розташовані, як правило, за територіально-хронологічним принципом в алфавітному порядку (перевага надається назві міста чи колонії).

Частина документів цієї групи була опублікована у різних збірках як в Україні, так і в США.

Статистика. Статистичним даним різного ґатунку, як міжнародні організації, так і радянська влада, приділяли значну увагу. Переважна частина статистики зберігається у вищезазначених фондах серед діловодної документації звітнього характеру. Як правило, цифри характеризують кількість голодуючих (діти та дорослі окремо) по районам,

містам, селам тощо; кількість тих, хто отримував пайки, посилки та медичну допомогу; статистика фінансового характеру – грошові видатки, витрати на організацію харчування та медичного обслуговування тощо (дивіться, наприклад, збірку «Итоги борьбы с голодом в 1921-22 гг.», де представлено значний статистичний матеріал щодо діяльності МО [163, с. 331-384]).

Окремо слід відзначити **опубліковані документи**, які представляють усі три групи. Перші документальні збірки виходять у США в 1920-х роках. У вже згадуваному виданні «1921-1922. Голод» [98], підготовленому Представництвом Російського товариства Червоного хреста (РТЧХ) в Америці, містяться поряд з аналітичними матеріалами і різні документи: статут РТЧХ, постанови та відозви ВЦВК, статистика голодуючих, місцевої та зарубіжної допомоги, стан промисловості та сільського господарства тощо. На жаль, український матеріал у даній збірці представлено мізерно.

Починаючи з березня 1919 р., почав регулярно друкуватися Бюлетень АРА (American Relief Administration. Bulletin), який регулярно виходив до кінця 1923 р., а згодом ситуативно до 1926 р. Усього вийшло 22 номери серії 1 (1919) та 45 номерів серії 2 (1920-1926 рр.). Інформація про голод у радянській Україні почала досить регулярно публікуватися з 21 номеру серії 2 (1922 р.). Протягом 1922-1923 рр. Бюлетень опублікував багато статистичного матеріалу, звіти з програм харчування та медицини, рапорти працівників організації тощо.

У 1924 р. вийшов звіт за січень того ж року про діяльність Джойнт у Росії й Україні за 1921-1923 рр. [117]. Звіт має тексти угод «Джойнта» щодо допомоги, різноманітні статистичні матеріали тощо.

Х. Фішер у своїй праці (1927 р.) [245] опублікував низку першоджерел, серед яких договори: Ризький і додатковий договори між АРА та РСФРР, Договір між АРА та Американським Червоним хрестом, Договір між АРА та УСРР, Договір допомоги для України та Білорусії між

Джойнт та АРА й інших; і статистичний матеріал, який окремо додано до книги у вигляді таблиць, які показують загальні витрати АРА по різних напрямках роботи, загальні поставки продуктів та іншої допомоги у порівнянні з аналогічними поставками урядових структур, обсяги поставок по дистриктам, розподіл медичної допомоги тощо.

У часи незалежності українські дослідники активізували археографічну роботу з проблематики голоду 1921-1923 рр., що ознаменувалася як загальноукраїнськими, так і регіональними працями, де публікувалися документи щодо діяльності міжнародних організацій. Серед загальноукраїнських видань слід відзначити: одне з перших археографічних видань «Голод 1921-1923 років в Україні» [100], «Чорна книга України» [115, с. 102-122], «Як нас морили голодом: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947» [216, с. 9-40] тощо. Вони репрезентують переважно документи ЦДАВО України та ЦДАГО України (виписки з протоколів ЦК КП(б)У, діловодні документи, звіти й огляди про соціально-економічний стан українських губерній і т.д.), де зустрічаються і документи щодо діяльності міжнародних організацій, переважно АРА. Здебільшого документи повторюються та перегукуються один з одним.

Набагато більш презентативнішими у документальному плані є збірки підготовлені регіональними істориками й архівними працівниками: «Миколаївщина в голодних 1921-1923 роках» [158, с. 222-401], «Голодомори в Україні: Одеська область (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр.). Дослідження, спогади, документи» [101, с. 153-186], «Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921-1923, 1932-1933 рр. Збірник документів і матеріалів» [99, с. 8-60]. У даних публікаціях ми зустрічаємо протоколи повітових і губернських комісій по боротьбі з голодом і наслідками голоду, їх взаємодію з міжнародними організаціями, звіти про діяльність міжнародних організацій, різного роду діловодну документацію тощо.

Окремо слід відмітити збірку документів щодо репресій проти

працівників Джойнт та «Агро-Джойнт» в Україні під час т.зв. «Великого терору» підготовлену американським архівістом М. Міцелем [191]. Збірка дає уявлення про роль особистості у діяльності Джойнт, реконструює трагічні долі як керівного складу організації, так і пересічних колгоспників та агрономів, що працювали у колоніях Агро-Джойнт.

Періодична преса. Значний масив матеріалу зберігає радянська та зарубіжна періодична преса. Протягом 1921-1923 рр. українська преса, насамперед, центральна: «Комуніст» (Харків) та «Вісті ВУЦВК» (Харків), й офіційні місцеві видання: «Красный Николаев» (Миколаїв), «Херсонский коммуналь» (Херсон), «Моряк» (Одеса) та «Известия» (Одеса) приділяли значну увагу проблемі голоду, його подоланню та міжнародній допомозі голодуючим. У радянських газетах можна зустріти короткі репортажі про приїзд представників міжнародних організацій, знайти статистичні відомості про надану допомогу, ознайомитися із офіційною позицією радянських органів влади та партійного керівництва. Особливо інформаційно наповненою є місцева преса 1922 року, коли іноземну допомогу зустрічали із захопленням і надією. Пізніше згадки про МО та їх роль у подоланні голоду стали поодинокими, що було пов'язано із загальною політикою більшовиків, що була направлена на затушовування важливої ролі іноземців у подоланні трагедії.

Серед розмаїття зарубіжної преси дисертантом було опрацьовано «The New York Times», де висвітлювалися як події 1921-1923 рр. на теренах радянських республік, так і обсяги допомоги, які надавали американські організації голодуючим.

Слід виокремити археографічну збірку відгуків канадської преси на голод 1921-1923 рр. та роль міжнародної допомоги у його подоланні «Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді» [214]. Упорядником Р. Сербином досить ретельно опрацьовано низку канадських газет щодо репрезентації зазначеної проблематики на її сторінках. Дослідник виділив три блоки річних публікацій від перших згадок про скрутне становище

України і до втрати інтересу з боку преси до теми голоду.

Мемуаристика. У даній групі хотілося б відзначити досить яскраву працю Ф. Голдера і Л. Хатчінсона «По сліду російського голоду», – це щоденник учасників допомогової операції АРА у Росії й Україні [247], в якому декілька розділів присвячені подорожі до УСРР. Вперше вони, як посланці від АРА, попали до України у кінці 1921 р. для з'ясування ситуації у республіці та проведення попередніх переговорів з урядом УСРР. Щоденник сповнений емоційним забарвленням від вражень про життя на українських теренах, власне бачення місцевих більшовиків та адміністрації. Автори відзначають сепаратизм і труднощі відносин Харкова та Москви, млявість і бюрократизм радянських урядовців тощо. Щоденник дає детальне уявлення про перші кроки АРА в УСРР у листопаді 1921 – січні 1922 рр. [247, р. 113-146].

Вдруге в Україні Ф. Голдер побував 29 серпня – 10 вересня 1922 р., чому присвячено восьмий розділ праці [247, р. 208-225]. Автор розповів про свої враження від поїздки з Києва до Одеси, оцінив загальне бачення ситуації та зазначив, що ситуація у південних районах – Одеській губернії, не покращилася і населення потребувало допомоги. Праця не стільки несе фактологічне навантаження, скільки оживлює навколишню буденність важких часів голоду 1921-1923 років з незаангажованих позицій.

Зображувальні джерела представлені агітаційними плакатами АРА та Джойнт, фотографіями тощо, що зберігаються, насамперед, у зарубіжних архівних колекціях (вище вже згадувалися фотографічні матеріали у Нью-Йоркському архіві Джойнт) і виданнях того часу та дають уявлення про діяльність АРА, Місії Нансена, Джойнт, ВЄКД, МСДД та інших організацій (дивіться, наприклад, колекцію світлин з діяльності ВЄКД в Україні у збірнику «Jewish World Relief Conference» [263]).

Таким чином, можна стверджувати, що джерельна база представлена вітчизняними та зарубіжними архівами, радянською й американською періодичною пресою цілком достатня для максимально об'єктивного та

неупередженого розкриття заявленої теми та поставлених задач. Виявлені та залучені до обігу нові архівні джерела, а також друковані документальні матеріали мають значний інформаційний потенціал.

1.3. Методологічна основа та методи дослідження

Методологічною основою дисертаційного дослідження є діалектичні принципи наукового пізнання. Враховуючи різноманітність і складність історичних процесів, сучасний стан розвитку науки вимагає при їх аналізі застосування різних методів. Вони базуються на використанні основних принципів історичної науки: історизму, об'єктивності, системності та плюралізму.

Ґрунтуючись на *принципі історизму* автор розглядав діяльність міжнародних гуманітарних організацій усестороннє, з урахуванням усіх досліджуваних подій та явищ суспільства (політичні, економічні, соціальні взаємовідносини тощо), оскільки тільки у цьому випадку можна зрозуміти взаємозв'язок цих подій та явищ, а також провідні тенденції подальшого розвитку міжнародних організацій, їх ролі у житті радянського суспільства та пересічного громадянина, ставлення до допомоги іноземців з боку більшовицької влади і т.д. Відповідно вивчення діяльності міжнародних організацій відбувалося на тлі епохи, з урахуванням її особливостей і конкретно-історичної ситуації: завершення Першої світової війни, становлення радянської влади, соціальне протистояння та складна економічна ситуація як в УСРР, так і загалом в Європі тощо. Тобто обов'язково враховувався взаємозв'язок цілого й окремих його частин, що особливо яскраво показано у розгляді регіоналістики з урахуванням загальнорадянських і загальноєвропейських подій.

Базуючись на *принципі об'єктивності* автор намагався максимально наблизитися до адекватного відбиття досліджуваної дійсності, відкинувши суб'єктивні уподобання та взявши на озброєння широкий джерельний

пласт, що, на нашу думку, у поєднанні з методологічним інструментарієм, надало можливість створити якомога об'єктивнішу картину тогочасних подій, прийти до виважених висновків. Автор намагався відобразити увесь спектр суперечностей, який утворився як унаслідок недалекоглядної більшовицької політики, так і внаслідок втрат, які понесла країна у результаті соціальних і воєнних катаклізмів.

Спираючись на *принцип системності* автор виходив з того, що суспільство – це складана та багатофакторна система, а кожна складова його – це теж система, яка потребує окремого вивчення. Таким чином у розрізі нашого дослідження ми вивчали низку систем: органи влади й управління, що опікувалися міжнародними організаціями; окремі міжнародні організації, які були підпорядковані своїм правилам; законодавство, на основі якого діяли міжнародні організації; економічні відносини, які представляють базис відносин у межах діяльності міжнародних організацій тощо. Усі ці системи існували у тісному взаємозв'язку та взаємодії, дослідження яких і лежить в основі дисертаційної праці.

Виходячи з *принципу плюралізму*, автор намагався урахувати різні погляди на проблему голоду 1921-1923 років, причини його виникнення та змісту, роль іноземних організацій у його подоланні тощо.

Звертаючись до інструментарію, який було використано під час написання дисертації, зазначимо, що при написанні тексту були використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи.

Розкриття подієвості історичного процесу у рамках обраної теми спонукало ґрунтуватися на *хронологічному методі* історичної науки. Цей метод дозволив не лише чітко окреслити хронологічні рамки дисертаційного дослідження, а й став основою періодизації діяльності міжнародних організацій у південноукраїнському регіоні, дозволив викласти події у чіткій послідовності та логічності.

Порівняльно-історичний метод дав змогу порівняти особливості

взаємовідносин радянської влади та представників міжнародних організацій у загальнорадянському, всеукраїнському та регіональному розрізі, визначити особливості соціально-економічного та національного становища південного регіону, охарактеризувати обсяги допомоги різних міжнародних організацій в їх порівнянні та з державною допомогою тощо.

Застосування вищезазначеного методу стало можливим у тісній взаємодії із *статистичним методом*. Зрозуміло, що маючи справу із питаннями соціально-економічної історії (а саме це є стрижнем діяльності міжнародних гуманітарних організацій), де ключову роль грає кількісна сторона подій (кількість голодуючих, соціальний розріз потребуючих допомоги, розміри допомоги, соціально-економічні зміни у країні, фінансова складова гуманітарних операцій тощо), неможливо обійтися без статистики. Саме аналіз цифрових даних дає широкі можливості судити про глибокі якісні зміни, що відбуваються у ході процесів, пов'язаних з діяльністю міжнародних операцій.

Використано автором і *ретроспективний метод*, що дало можливість висвітлити особливості розвитку Півдня України у попередній час і визначити вплив соціально-економічних передумов на становлення співпраці більшовицького уряду й іноземних організацій.

Метод *комплексного підходу* дозволив авторові поєднати різні засоби історичного дослідження, не порушуючи принципів об'єктивного пізнання, тенденцій історичного розвитку і, разом з тим, не впадаючи в однобічність монофакторних поглядів на історичний процес.

Певну роль в історичному пізнанні відіграв *історико-біографічний метод*, завдяки якому вдалося відобразити роль окремої особистості в історичному процесі через вивчення його біографії. Автором вивчено та використано матеріали біографій Г. Гувера, Ф. Нансена, Й. Розена, С. Любарського й інших, хто заснував провідні міжнародні організації чи активно у них працював.

Поряд із спеціально-історичними методами дисертантом використано

й універсальні *методи наукового аналізу та синтезу*, що були задіяні протягом усього дослідження.

Керуючись вищезазначеними принципами та методами наукового дослідження, дисертант намагався викласти матеріал у послідовній і логічно завершеній формі та найбільш адекватно відобразити процеси історичної сутності. Дисертаційна робота побудована на загальнонаукових методах пізнання, із застосуванням науково-критичного аналізу джерел. Поєднання означених принципів і методів дало можливість досліднику уникнути суб'єктивних оцінок, залишатися на об'єктивно-науковій точці зору та забезпечило наукову достовірність результатів дослідження.

* * *

Таким чином, історіографічний огляд дисертаційного дослідження відображає ступінь і глибину здобутків науковців у розкритті теми, стан і рівень її висвітлення у науковій літературі. Наявні бібліографічні джерела розподіляються на чотири періоди: 1) 1920-ті роки, 2) 1930-ті – кінець 1950-х років; 3) 1960-1980-ті роки; 4) 1990-2000-і роки й окремо характеризується західна історіографія, яка, на думку автора, стоїть окремою групою. Як показує проведений історіографічний огляд, комплексного дослідження із проблеми діяльності міжнародних організацій допомоги у 1921-1929 рр. на Півдні України створене не було. Окремі факти та роз'єднані висновки, що приводяться дослідниками, не дають цілісного уявлення про ту важливу роль у порятунку голодуючих України, яку зробили закордонні організації, що вплинуло на весь наступний розвиток регіону.

Джерельну базу дисертації становлять: 1) міжнародні договори; 2) діловодна документація партійних і виконавчих органів, адміністративних органів міжнародних організацій; 3) статистика; 4) періодична преса; 5) мемуаристика. Залучена джерельна база представлена вітчизняними та зарубіжними архівами, радянською й

американською періодичною пресою цілком достатня для максимально об'єктивного та неупередженого розкриття заявленої теми та поставлених задач.

Методологічні основу праці становлять її базові принципи (історизму, об'єктивності, плюралізму та системності) та методи історичного пізнання (хронологічний, порівняльно-історичний, статистичний, ретроспективний, метод комплексного підходу, історико-біографічний), що є базовими у досягненні поставленої мети дослідження та розкриття його завдань.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ Й ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ МІЖНАРОДНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ

2.1. Соціально-економічні передумови та перші кроки співпраці УСРР з міжнародними організаціями

Воєнні дії, що точилися майже безперервно протягом семи років (з літа 1914 р.), завдали величезної шкоди народному господарству України. Воно становило жахливу картину спустошення: висаджені у повітря домни, затоплені ґрунтовими водами шахти, зруйновані залізничні мости, понівечені пожежами стіни заводських будівель. Тікаючи з чорноморських портів, французькі інтервенти та білогвардійці захопили з собою всі пароплави. Було виведено з ладу третину залізниць. Чисельність промислових робітників скоротилася наполовину. Рятуючись від безробіття та голоду, вони масово кидали міста та подавалися у сільську місцевість [173, с. 11].

Натомість і на селі ситуація була не з найкращих. По закінченні громадянської війни політика воєнного комунізму не тільки не послабилася, а навпаки, запроваджувалися нові її утопічні форми. Так, декретом 6 грудня 1920 р. було введено безкоштовний відпуск продуктів населенню по картках. Постановою від 27 грудня того ж року відмінено грошові розрахунки за користування поштою, телеграфом, телефоном тощо, а державні підприємства звільнено від оплати за паливо. У лютому 1921 р. припинили обкладання грошовими податками. Щоб годувати армію, управлінський апарат і робітників, держава вилучала продовольство у селах методами продрозкладки, тобто примусово. У результаті такої недалекоглядної й утопічної політики більшовиків в

економіці катастрофічне положення лише посилювалося, що призвело до різкого зростання невдоволення більшовицькою політикою.

Коли припинилися воєнні дії, невдоволення селян реквізиціями та заборонаю базарної торгівлі різко зросло. Нерідко воно виявлялося у вигляді збройного опору. Селяни пройшли школу світової та громадянської воєн, багато хто мав зброю. Офіційна пропаганда називала причиною продовольчих труднощів у місті саботаж заможної частини селянства, яку називали куркульством. Селянський повстанський рух розглядався як куркульський бандитизм. Невдоволення висловлювали й інші верстви – робітники та військові, що вилилося у робітничі страйки та військові заколоти, які прокотилися радянською Україною та Росією на початку 1921 р. [165, с. 287-288; 161, с. 155].

Загалом тогочасна економіка радянської України (загалом як й інших радянських республік) була у надзвичайно скрутному стані. Загальні збитки народного господарства республіки сягали 10 млрд. золотих крб., промислове виробництво скоротилося у 9 разів порівняно з 1913 р., а у деяких галузях ще більше. Так, виробництво сталі становило лише 1,7% довоєнного рівня, продукції машинобудівної промисловості – 4%. Посівні площі зернових скоротилися порівняно з довоєнними на 30%, виробництво технічних культур зменшилося на 75-90% [204, с. 249-250].

Продукція тваринництва та рільництва зменшилася майже на третину. У 1920 р. в Україні було зібрано лише 768,5 млн. пудів зерна – менше половини середньорічного валового збору 1909-1913 рр., який складав 1,7 млрд. пудів. Кількість великої рогатої худоби (порівняно з 1916 р.) скоротилася на 15,5%. Тваринництво та рільництво постраждали від військових дій і загальної мілітаризації економіки. До війська мобілізували найбільш працездатну частину села – близько третини дорослого чоловічого населення. З них було вбито, поранено та потрапило у полон 1 млн. 338 тис. чоловік. Широке використання кінноти у бойових діях спричинило загибель робочої худоби. За 1916-1920 рр. кількість коней у

сільському господарстві скоротилася на 15%. Внаслідок перебудови економіки на воєнний лад і зруйнування підприємств сільськогосподарського будівництва, погіршилося постачання селянських господарств знаряддями виробництва. Продукція сільськогосподарського машинобудування становила лише 4,2% довоєнного рівня. Імпорт сільськогосподарської техніки, що забезпечував у передвоєнні роки половину потреб сільського господарства у реманенті та машинах, було припинено, а відтак лише чверть селянських господарств України мала інвентар. Занепад продуктивних сил негативно позначився на врожайності сільськогосподарських культур [156, с. 16-17].

Поряд з негативними соціально-економічними наслідками війни негативно позначалася на розвитку рільництва земленевпорядкованість. Земельні переділи, які безперервно продовжувалися до 1923 р., також призводили до скорочення засівних площ і погіршення їх обробітку. Крім того, у ході аграрної революції, що мала на меті «осереднячування» села, зменшилася кількість великих заможних селянських господарств і, відповідно, впала товарність сільськогосподарського виробництва [156, с. 17].

Впливала на рівень виробництва у сільському господарстві і психологічна сторона воєнного комунізму. Селянин не був зацікавлений у продрозкладці, яка забирала у нього всі надлишки продукції, що спричинило скорочення посівних площ та урожайності, оскільки не було сенсу вирощувати більше потрібного для прожиття та посіву, якщо все зверх цього забирала влада. Це значно погіршило продовольче постачання міст. За таких умов більшовицька влада застосовувала силу для складання «чорних списків», куди нерідко потрапляли цілі села, систему заручників, каральних акцій проти селян, товарних блокад, що лише поглиблювало кризовий стан на селі [204, с. 250]. Як наслідок валовий збір хліба в Україні 1920 р. становив лише 38,5% від рівня 1913 р. Резолюція V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.) констатувала: «господарський

розпад ніде не досягав такого величезного розміру, як на Україні» [154, с. 372].

Про розвал економіки країни зазначала і зарубіжна преса. Так у статті від 3 серпня 1921 р. американська газета «Нью-Йорк таймс» зазначала, що «Росія переживає не лише розвал у сільському господарстві, але й розвал транспорту..., галузь якого скоротилася більш ніж на 90 відсотків». Автор зазначає про суцільне падіння виробництва як у сільському господарстві, так і в промисловості: підприємства майже не працюють, податкова політика радянської влади призводить до зубожіння та голоду, палива не вистачає і т.д. Наостанок, зазначає газета, запаси золота, які більшовицька влада використовує для сплати за імпорту продовольства, практично вичерпані [146].

У 1921 р. до вищезазначених аспектів додалося природне лихо – посуха в основних аграрних районах України та Росії. У результаті в УСРР було зібрано лише 27,7% від урожаю 1916 р. [204, с. 251]. Незважаючи на це, Москва вимагала збільшити вивезення хліба, у тому числі з уражених посухою південних губерній. Так 27 червня 1921 р. до керівництва УСРР надійшла директива секретаря ЦК РКП В. Молотова з вимогою забезпечити поставку до Москви 4 мільйонів пудів хліба та призначити відповідальними за продзаготовку на Україні М. Фрунзе та В. Чубаря. А вже 8 липня надходить більш категорична телеграма за підписами В. Леніна та В. Молотова про обов'язкову **щоденну** поставку до Росії 74 вагонів хліба [215, с. 26-27], де, зокрема, зазначалося: «Зважаючи на виняткову гостроту продовольчої кризи, паралізуючої господарське життя республіки, що відкидає можливість забезпечення найважливіших ударних споживачів, що загрожує ускладненнями, другого липня прийнято постанову: зобов'язати ЦК Української партії вжити всіх заходів до вивезення Укрнаркомпродом на бази Української СРР не менше сімдесяти чотирьох вагонів хліба щодоби. Зазначена цифра є крайнім мінімумом необхідним (для) екстреного полегшення становища, що склалося.

Враховуючи всю необхідність точного виконання цього завдання, прохання напружити зусилля правління партійних робітничих організацій для проведення у повному обсязі постанови ЦК РКП, що є завданням виняткової політичної ваги. Про хід виконання прохання щодня інформувати по прямому проводу ЦК РКП...» [цит. за: 215, с. 27].

При цьому південноукраїнські губернії у своїх звітах зазначали про складну економічну ситуацію та неврожай. Так у протоколі засідання Миколаївського губернського військово-продовольчого засідання від 18 червня 1921 р. відзначалось: «Стан посівів по всій губернії катастрофічний. Встановлену навесні цифру в 14 млн. пудів необхідно звести до 5 млн. пудів, причому, ця цифра перебільшена, бо земоргани вважають, що максимум, що може дати Миколаївщина – це 3 млн. пудів» [171, с. 29]. 22 червня Миколаївський губвиконком направляє до Харкова панічну телеграму: «Центр вимагає в червні від нашої губернії 1575 тис. пудів зерна. Відправлено 500 тис., можемо ще відправити максимум 250 тис. Особком (Особливий комітет з палива й продовольства – *Авт.*) пропонує виконати наряд повністю. Якщо виконаємо, то постачання губернії буде загрозуючим. Залишаються тоді без постачання дві дивізії і все населення губернії» [цит. за: 156, с. 22]. Незважаючи на це, рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 30 липня 1921 р. було наступним: «...Ставки для Запорізької, Донецької та Миколаївської губерній залишити без змін» [171, с. 29].

Кліматичні умови 1921 року були вкрай несприятливими. Навесні та влітку не було дощів. Посуха 1921 р. повністю спалила посіви у Миколаївській губернії на 65% площ, Катеринославській – на 64%, Запорізькій – на 63%, Одеській – на 45%, Донецькій – на 40%. У 21 повіті п'ятих південних губерній (Одеської, Миколаївської, Запорізької, Донецької та Катеринославської) селяни не зібрали навіть посіяного насіння. Вражена засухою земля дала мізерні урожаї: озимої пшениці – 1,5 пуди, жита – 2, ярової пшениці – 1, баштану – 10 пудів з десятини. У 10

інших повітах чистий збір хлібів не перевищував 5 пудів на душу населення. Кількість худоби у південних губерніях скоротилася наполовину, а свиней – на 70-80%. Через відсутність вологи у ґрунті сходи восени 1921 року виявились поганими [171, с. 30].

Незважаючи на формальне проголошення продподатку, як зазначає відомий український історик С. Кульчицький, формування державного хлібного фонду продовжувало фактично здійснюватися шляхом позаекономічного примусу, оскільки нереальність хлібозаготівельних планів призвела до збереження в Україні продрозкладки [173, с. 25]. 12 серпня 1921 р. Рада праці й оборони (РПО) ухвалила постанову про застосування надзвичайних заходів під час вилучення продподатку. У ній йшлося про введення до волостей і сіл, що опиралися наркомпродівцям, військових частин. Уявлення про суть надзвичайних заходів дає інструкція Вознесенського повітового особкому: «Взяти у кожній волості від 15 до 25 чол. заложників з куркульського та середняцького населення. У випадку, коли яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або, давши підписку про виконання продподатку в 48 годин, не виконає, такі села оголошуватимуться ворогами радянської влади. Половина заложників має бути осуджена аж до застосування вищої міри покарання – розстрілу, після чого буде взято наступну групу» [цит. за: 173, с. 25].

Становище у південних губерніях України, які постраждали від посухи одночасно з Поволжям, трагічно погіршувалося. Але про голодуючих українських селян держава забула. Газетам було заборонено писати про голод на півдні України. На думку української дослідниці О.С. Бикової «це був продуманий стратегічний хід – з України продовжували вивозити хліб у Росію і навіть експортувати за кордон. Перед голодною Україною ставилось завдання – допомогти голодуючому Поволжю» [153, с. 136].

Натомість у другій половині липня про голод і загрозу голодомору

почала писати зарубіжна преса, але лише канадська преса 20 липня 1921 р. у газеті «Український голос» (у статті під назвою «Большевики мовчать про грозу») зазначила про початок голоду й епідемій в Україні: «...скількисть управлених піль не виносить навіть одну третю часть в порівнянню до засівів 1918 року. Причиною страшної грози являється посуха, що майже зруйнувала засіви. Навіть в полудневій частині Совдепії, тобто Україні, в найбагатшій і найурожайнішій краю колишньої Росії, грозить нужда і голод. З причин браку медицин, лікарів і поживи, плямистий тиф шириться не лише по містах і містечках, але й по селах. Совітський уряд доносить про 8400 денних випадків занедужання, але втікачі з України оповідають, що в самій лише полудневій Україні занедужує денно від страшної пошесті 10 тисяч людей» [214, с. 61].

У середині осені 1921 р. населення південноукраїнських губерній почало голодувати, а у грудні почалася масова смертність селян від голоду. У грудні 1921 р. відбулася VI конференція КП(б)У. У звіті ЦК, з яким виступав Х. Раковський, не було жодного натяку на голод з численними смертними випадками, який вирував у південних губерніях. Обговорюючи звіт, М. Скрипник торкнувся цієї болючої теми, після чого Раковський поставив у порядок денний доповідь секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського «Голод і засівна кампанія». У ній уперше було поставлено знак рівності між голодом у Поволжі та південних українських губерніях. Раковський після цього офіційно звернувся до ЦК РКП(б) з проханням зняти інформаційну блокаду, на що після певних зволікань дістав згоду. 14 січня 1922 р. Раднарком УСРР оголосив південні губернії голодуючими. 16 січня політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про організацію посівної кампанії» і доручило Агітпропу і ЦК Допгол «вжити заходів до розміщення в пресі якомога більше відомостей про голод на Півдні України» [161, с. 157].

Тільки тоді повністю голодуючими були оголошені Запорізька та Донецька губернії, Дніпровський, Херсонський і Миколаївський повіти

Миколаївської губернії, Катеринославський і Новомосковський Катеринославської, Одеський і частково Тираспольський Одеської губернії [171, с. 30].

У кінці 1921 – на початку 1922 р. українські селяни масово помирали від голоду та хвороб, зумовлених недоїданням. Так, приміром, населення Катеринославської губернії за переписом 1920 р. становило 1746 тисяч осіб, у тому числі 735,8 тисяч дітей. У грудні 1921 р. від голоду страждали 329 тисяч осіб, у січні наступного року – 530 тисяч осіб, у лютому – 708 тисяч, у березні – 768 тисяч осіб. Голодування призвело до зростання кількості хвороб і летальних випадків. На 1 травня 1922 р. у губернії на висипний тиф захворіли 4607 людей, на поворотний – 7811 та на черевний – 3202 людини. Через хронічне недоїдання захворіли 14268 громадян. Голод відібрав життя у 1713 осіб.

На Запоріжжі у грудні 1921 р. від голоду страждали 225 тисяч осіб, у січні наступного року – 436 тисяч осіб, у лютому – 891, у березні – 902 й у квітні – 948 тисяч осіб. Через хронічне недоїдання захворіли 188563 громадян. Голод відібрав життя у 50096 осіб.

Населення Одеської губернії становило 1940,3 тисяч осіб, у тому числі 602,8 тисячі дітей. У січні 1922 р. муки голоду відчували 247 тисяч осіб, у лютому – 351 тисяча, у березні – 400 тисяч, у квітні – 555 тисяч осіб. Через голод зросла кількість інфекційних захворювань і смертність. Станом на 1 травня 1922 р. у губернії на висипний тиф захворіли 11443 людини, на поворотний – 4756 і на черевний – 1986 людей. В Одесі від голоду померли 1932 особи [221].

Втрачала населення і Миколаївська губернія. Станом на 1 січня 1922 р. лише у Миколаївському повіті голодувало 173855 осіб, із них 87375 дітей, смертність становила 394 людини, а продовольчу допомогу отримувало лише 16220 осіб. Усього у губернії було 493017 голодуючих, померло – 4322 особи, харчувалося на створених пунктах допомоги тільки 23431 людина. Звіт Миколаївського Губкомдопголу за квітень 1922 року

вказував вже на «катастрофічні розміри голоду». Станом на 1 квітня 1922 року у губернії голодувало 719728 осіб, померлих було 10444, у тому числі 2368 дітей, допомогу отримували лише 42258 осіб, тобто за даними комітету, тільки 5% голодуючих [183, с. 14].

Загалом по республіці навесні 1922 р. було 5,6 млн. голодуючих (25% населення республіки) [204, с. 251]. За даними О.М. Мовчан до літа 1922 р. кількість голодуючих в Україні становила 15% населення республіки, або 3,8 млн. чол. За підрахунками відомого тоді статистика П.Н. Попова, кількість населення країни у ті роки скоротилася на 5,2 млн. чол., а за даними історика Ю.А. Полякова – на 3,4 млн. Зменшення населення на Україні (дані Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК) становило близько 300 тис. чол. [195, с. 77].

Ступінь голодування був жахливим, цілі сім'ї сиділи на фунті макухи протягом доби. Споживалося все, що можна було жувати: м'ясо собак і кішок, збруя, трупи загиблих тварин. Коріння пирію, луска проса були ласощами. Хліб випікали з домішками макухи до 50%, а чечевиці та проса – до 80%; він виходив глевким і важким. На ґрунті споживання різних сурогатів реєструвалися отруєння та смерті. Навесні люди падали від голоду та вмирали. Смертність стала перевищувати народжуваність. Жах голоду привів до появи канібалізму. Кількість випадків людодства в Одеській губернії точно невідома, проте їх було немало. Миколаївський губздрав зареєстрував 18 подібних випадків: 7 – у Дніпровському повіті, 8 – у Херсоні, 3 – у Миколаївському повіті. На ґрунті голоду та пов'язаного з ним здичавіння людодство затьмарило все [171, с. 32].

Важливу роль у залученні міжнародних організацій відігравала і національна складова південноукраїнських земель. Присутність менонітів, єврейського населення, поселень німців, шведів та інших національностей у подальшому сприяло залученню іноземних організацій з національною чи релігійною окраскою.

Ще у роки громадянського протистояння за кордоном почали

перейматися долею єврейського населення, яке потерпало від погромів. Протягом 1918-1920 рр. на теренах України відбулося більше 1500 погромів у близько 1300 населених пунктах. Були вбиті та померли від ран, за різними оцінками, від 50 до 200 тисяч євреїв, близько 50 тисяч жінок стали вдовами, близько 300 тисяч дітей залишилися сиротами [155, с. 276-277]. Сотні містечок та єврейських кварталів у містах були зруйновані, півмільйона євреїв залишилось бездомними. Від грабунку єврейства не відмовлялись ні війська місцевих отаманів, ні місцеве населення. Особливо дісталось єврейству від погромів, влаштованих військами Першої кінної армії. Так, за даними єврейської преси того часу, тільки протягом 1918-1919 року більшовиками було влаштовано близько двохсот погромів [160, с. 102].

Джойнт в одному зі звітів зазначав, що лише у першій половині 1920 р. євреї Ананьєва зазнали три значних погроми. Так 22-23 лютого 1920 р. страшний погром влаштували війська Петлюри, які відступаючи з міста, спустошили усі вулиці: «Вони вдиралися у всі будинки та крамниці, розбиваючи та грабуючи усе, що бачили». У результаті погрому 50 осіб було вбито, 26 жінок було зґвалтовано, велику кількість поранено. Наступні напади здійснили загони «казаковців» і «тютюнниківців». У результаті майже півміста вимерло (з більше 30 тисяч населення залишилося 18, а з 8000 євреїв – 3000), закрилося близько 300 магазинів, «єврейське населення жило без будь-якої надії на майбутнє» [12].

Подібна історія відбулася й у Петроверівці Одеського повіту. Перший погром мешканці цього невеличкого містечка зазнали у 1919 р., коли було вбито 26 осіб, а у лютому 1920 р. вже війська Врангеля влаштували погроми та вбили 6 євреїв, багатьох покалічили, гвалтували жінок і дітей [15].

Значно постраждала від погромів єврейська громада Балти. Тут погроми відбулися вже у 1918 р., коли протягом року містечко зазнало чотири пограбування. Найбільший погром здійснили загони Заболотного,

які «бігали по вулицях, як дикі звірі, переслідуючи та вбиваючи кожного, хто мав нещастя попасти в їхні лапи, будь-то єврей чи єврейська дитина, знущаючись над трупами та ріжучи їх шашками на шматки». У результаті 198 осіб було вбито, більше 300 поранено. Внаслідок цього Балта «з комерційно розвиненого міста перетворилася у мертву, недіючу діру», а подальші «соціальні реформи стали останнім ударом по самоактивації населення» [13].

Виходячи із багаточисленних звітів, у тому числі тих, які ґрунтуються на роботі комісій «Єврейського громадського комітету з надання допомоги постраждалим від погромів» (так званий Євобщестком¹), жодну громаду південної України (а можливо і загалом України) не обійшло таке сумне явище як погроми, які не лише призвели до значного зменшення єврейського населення в УСРР, а й загального зубожіння та бідності.

Від мародерства та вбивств страждали не тільки жителі єврейських містечок, але і селянство єврейських колоній Півдня України. Так, на початку 1920-х років у Херсонській, Катеринославській, Донецькій і Запорізькій губерніях існувало 35 єврейських сільськогосподарських колоній з населенням близько 100 тис. чоловік. Бойові дії у південних районах України тривали протягом 1917-1921 рр., що не могло не позначитися на кількості погромів, трибуналів, контрибуцій на користь військ. За звітом Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК, єврейські сільськогосподарські колонії Півдня України втратили 24% населення, 70% коней, 57% корів, було зруйновано 19% різного роду будівель [160, с. 102].

Описуючи ситуацію серед єврейських колоній Миколаївщини

¹ Євобщестком – Єврейський громадський комітет – спеціально створена Єврейським відділом Наркомнаца структура. Заснований у 1920 році для розподілу гуманітарної допомоги постраждалим від війни та погромів євреям. Допомога (медикаменти, гроші, продовольство, одяг, інструменти для ремісників) надходила через Джойнт. За наполяганням Джойнт до розподілу цієї допомоги в Євобщестком були запрошені, окрім уповноважених радянських організацій, представники дореволюційних єврейських структур ОЗЕ, ЄКОПО, ОРТ, які накопичили досвід соціальної допомоги та мали власну розгалужену мережу установ для надання допомоги. Під тиском більшовиків вже у січні 1921 року некомуністичні організації змушені були вийти з Євобщесткому. У відповідь влада розпустила

працівники Джойнт зазначали, що колонії постраждали декілька разів від пограбувань і реквізицій Махно, Петлюри й інших груп, які спустошували поля, уганяли худобу, руйнували будинки та знущалися над єврейським населенням, що «разом з неврожаєм виснажило поселенців до такого ступеню, що вони вже були не у змозі продовжувати роботу». Ситуація з худобою та реманентом оцінювалася як «плачевна» [16].

Наприклад, в єврейській колонії Добре на Миколаївщині у кінці жовтня 1921 р. з 3800 чол. голодувало 25%, решта населення наполовину годувалася макухою й іншими сурогатами. У грудні 1921 р. через відсутність продуктів число голодуючих досягла 50%, різко зросла захворюваність, а смертність дійшла до 6-8 випадків на тиждень [170, с. 118].

У результаті Джойнт планував забезпечити зерном, худобою та знаряддями праці для весняного посіву тих людей, в яких його немає або вони не отримали його у достатній кількості. Особливу увагу планували приділити садівництву та виноробству, для відновлення яких не потрібна була худоба, а потрібно лише трохи обладнання, і де є великий фронт роботи у місцевих умовах. Планувалося надання допомоги у розвитку інших сільськогосподарських напрямків, таких як сироваріння, яке було популярне в єврейських колоніях, рибальство, для розвитку якого сприяло розташування колоній на Дніпрі, Інгульці й інших річках та озерах, багатих на рибу. Наголошувалося також на необхідності агрономічної допомоги, особливо в умовах, що вимагали інтенсифікації сільського господарства [16].

Для визначення обсягів допомоги Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет Джойнт ще на початку 1920 р. почав проявляти інтерес до стану єврейських громад в Україні. Як вказує О. Тригуб, цьому сприяли багаточисленні прохання єврейських громад та

окремих осіб до відповідних організацій в Європі й Америці [224, с. 135]. Показовим у цьому відношенні є лист до паризького офісу Єврейського колонізаційного товариства (J.C.A. – Jewish Colonization Association) від головного лікаря Єврейського шпиталю в Одесі Я.В. Сільберберга від 24 грудня 1919 р., де він змальовує тяжкі умови діяльності шпиталю в умовах громадянської війни та розрухи і неможливість повноцінної допомоги євреям Одеси й околиць. І, як підсумок, лікар просить допомоги: «Керівництво шпиталю має надію, що наші французькі друзі зможуть уявити собі наше трагічне становище, що відчують те, що їх допомога саме у цей момент має особливе значення і цінність для нас... Без надання швидкої та серйозної допомоги, ми не бачимо шансів на спасіння» [21].

Такі листи були непоодинокими та стали підґрунтям до появи Джойнт в Україні, тим більше, необхідно зазначити, що вже у червні 1920 р. Джойнт укладає свій перший договір з більшовицьким керівництвом. Згідно з договором Джойнт був змушений працювати з підконтрольним більшовикам Євобществом. Представник Джойнт доктор Розенблат 30 жовтня 1920 р. виступив на засіданні пленуму «Єврейського громадського комітету», де розповів про історію Джойнт, основні напрями роботи, основних інвесторів. Він пояснив, що ідея надання допомоги жертвам погромів була дуже популярною серед єврейського населення Америки. Джойнт пропонував сконцентруватись не просто на філантропії, а на адресній соціально спрямованій допомозі, у тому числі спонсоруванні освітніх і медичних проектів. Кошти витрачались на закупівлю необхідних речей, ліків, продуктів і будівельних матеріалів для потерпілих від погромів в Одесі, Херсоні, Миколаєві, Балті й інших населених пунктах як Південної України, так і загалом по республіці, з компактним проживанням єврейського населення [224, с. 135-136].

Гроші чи матеріальна допомога проходили переважно через Польщу, але інколи і через інші центри в Європі: Бухарест, Берлін, Лондон тощо. Так, наприклад, у рапорті Секретаріату Джойнт від 31 грудня 1919 р.

зазначалося, що до Паризького офісу зателефонували із США і запропонували у Румунії закупити для українських євреїв одягу на 1 млн. дол. [18], але чи була ця ідея реалізована, невідомо. Для вирішення питань по Україні протягом 1919-1920 рр. щомісячно відбувалися зустрічі Комітету по Росії й «окупованих територій».

Лише у 1920 р. на допомогу євреям України було зібрано та виділено 976279,02 дол., з яких у першому півріччі витрачено 393279,02 дол., а у другому планувалося витратити 583 тис. дол. [4]. Тільки у лютому – квітні 1920 р. до РСФРР та УСРР було направлено допомоги від Джойнт у вигляді продуктів і посилок на суму 34 тисячі дол., та медичного приладдя й одягу на загальну суму 549 тисяч дол. [3].

Над проблемами України працював спеціальний відділ, утримання якого, лише у другій половині 1920 р., обійшлося у 23005,12 дол., а саме: зарплата – \$10613,28; обладнання – \$921,63; канцтовари та друк – \$438; страхування – \$1206,34; відрядження та поточні витрати – \$1874,03; адміністративні витрати – \$6654,61; різні витрати – \$172,23; розширені витрати – \$1125,00 [5].

Так вже у 1920 р. Американське єврейське земляцтво (яке фактично представляло Джойнт) направило через «Євобщестком» для єврейської громади (у 1914 р. громада сягала 5000 осіб, що складало майже 39% усього населення) містечка Валегоцулове Ананьївського повіту (сьогодні – с. Долинське Ананьївського району Одеської області) 50 посилок допомоги, половина з яких була розподілена між населенням містечка, а інша частина направлена до дитячих будинків [17]. У грудні того ж року допомогу на суму 500 дол. отримали і єврейські родини Балти [8]. Подібна адресна допомога була здійснена через Євобщестком і єврейським сім'ям Ананьєва, Березівки, Одеси, Миколаєва, Херсона й інших населених пунктів.

Разом з тим Джойнт був незадоволений співпрацею з Євобщесткомом, звинувачуючи його у несанкціонованому розподілі допомоги і тратах.

Наприклад, у звіті по роботі Джойнт у Балті за 1921-1923 рр. зазначається, що «один раз Євобщестком надав допомогу пансіонам, і деякий час тому була надана індивідуальна допомога у вигляді ношеного одягу та невеликої кількості білизни. З іншого боку, Євобщестком робив усе, що було в їхніх силах, щоб допомога від земляцтв **не досягла свого призначення** або, щонайменше, половина цієї допомоги була вилучена на користь пансіонів, організованих Євобщесткомом» [13; 224, с. 136].

Звісно зачепила біда й інші національні населені пункти. За твердженням українського історика М.Е. Козиревої, політичні витоки голоду 1921-1923 рр. на Півдні України наочно проявилися у колись процвітаючих німецьких поселеннях, які опинилися у несприятливих природних умовах при радикальному зниженні радянською владою забезпеченості землею та надзвичайно завищеному рівні оподаткування. Раніше у неврожайні роки ситуацію у німецьких колоніях рятували продовольчі резерви, наявність громадських фондів і допомога релігійної громади. Але відсутність кормових і продовольчих запасів, вилучених радянською владою, поставило селянство у надзвичайні умови, посилені попереднім руйнуванням [170, с. 117-118]. Дослідниця відзначає, що у німецьких колоніях Півдня України землеустрій, здійснюваний згідно з інструкцією про попередній розподіл земель від 5 лютого 1920 р., нерідко зводився до відрізання значної частки оброблюваної колоністами землі на користь оточуючого ненімецького населення, що привело до значного збільшення кількості безземельних і малоземельних колоністів, чисельність яких зростала ще й за рахунок так званих переселенців-зворотників (висланих до Сибіру в роки Першої світової війни та біженців часів громадянського протистояння), що поверталися у рідні місця нерідко вже після розподілу землі. До того ж реалізація землепорядних робіт затяглася, що стало однією з причин поширення голоду [169, с. 93].

Однак ще взимку 1921 р. у німецьких колоніях були вилучені всі хлібні запаси, у тому числі й насіння, що визначило катастрофічні

масштаби наступаючого голоду. У доповіді німецької секції відділу управління Одеського губернського виконавчого комітету про економічне та політичне становище у німецьких колоніях влітку 1921 р. повідомлялося, що «більшість колоній тепер вже, у буквальному змісті цього слова, голодують». Надалі ситуація у німецьких колоніях катастрофічно погіршувалася. На середину березня 1922 р. у Ландауській волості офіційно було визнано вже тринадцять випадків голодної смерті [169, с. 93, 95]. Така ситуація призвела до того, що вже у 1921 р. німецькі допомогіві організації розпочали переговори з російським та українським урядами щодо надання цільової допомоги німецькому населенню.

Вже у 1921 р. німецький уряд асигнував 50 мільйонів марок на закупівлю медикаментів для голодуючих радянських німців і вирішив діяти під егідою Німецького Червоного хреста. Гуманітарної акцією Німецького Червоного хреста у Росії керував професор Петер Мюленс, від Міністерства закордонних справ в акції брав участь Густав Хільгер, який 9 серпня 1921 р. виїхав до Москви. На Хільгера покладался контроль за діяльністю Німецького Червоного хреста у Росії. 29 серпня 1921 р. був підписаний договір між радянським урядом та організацією Німецького Червоного хреста про надання гуманітарної допомоги російським німцям.

13 вересня 1921 р. перші лікарі та медсестри Німецького Червоного хреста прибули до Петрограду, який став своєрідним центром боротьби з голодним лихом, але Бюро Німецького Червоного хреста були відкриті у Києві й Одесі. Натомість реальну допомогу вони змогли розпочати лише у січні 1922 р. [197, с. 166-167].

Необхідно зазначити, що вже 25 листопада 1921 р. вирішили відвідати Україну і перші представники Американської адміністрації допомоги Л. Хатчінсон і Ф. Голдер. Спочатку вони побували у Харкові та Києві, а протягом 11 грудня 1921 – 14 січня 1922 р. відвідали голодуючі райони: Катеринославщину, Одещину, Миколаївщину тощо. Особливо вразив

голод на Олександрівщині (Запоріжжя): «...Ми відвідали будинки селян, де спостерігали невимовні умови голоду та хвороб у багатьох сім'ях. Лікар повідомляє про численні випадки захворювання тифом. Немає реальної їжі ні в одному з будинків, які я відвідав, у багатьох з них не було навіть чим замінити їжу, такого як сушені бур'яни, трави, качанів, масла-шроту і т.д.» [247, р. 134].

В Єлисаветграді представники АРА відзначили катастрофічну ситуацію у медичній сфері: «Медична ситуація тут гірше, ніж ситуація з продовольством. Тиф швидко зростає (число випадків збільшилася з 180 до 280 протягом трьох тижнів). Катастрофічно не вистачає ліків, медикаментів і медичного обладнання та витратних матеріалів. Окрім 280 випадків у лікарні є багато інших випадків, коли хворих не можуть прийняти до лікарні через нестачу обладнання, і вони розкидані по місту у різних приватних будинках. Поширені усі три типи тифу... Багато хто помирає тут щодня» [247, р. 137].

У свою чергу, для з'ясування ситуації в Одеському регіоні, 10 грудня 1921 р. з Москви до Одеси приїхала місія АРА на чолі с Джоном Г. Хайнесом (дивіться детальніше підрозділ 3.1), який 27 грудня того ж року у телеграмі до московського офісу АРА повідомляв: «Ціни на предмети харчування швидко ростуть. З того часу як ми сюди приїхали за 2 тижні один хліб піднявся на 400%. Хліба на ринку надзвичайно багато, проте абсолютно недоступний масам населення, які сильно страждають» [23, арк. 11].

Таким чином можна констатувати, що потреба у міжнародній допомозі була, оскільки країна була виснажена багатьма масштабними лихами: громадянським протистоянням, воєнними діями, природними катаклізмами, соціальними й економічними експериментами більшовиків, погромами від яких значно постраждало єврейське населення, масовим переселенням населення з голодуючого Поволжя тощо. У результаті залежності України від московського центру, який в умовах посухи на

Півдні республіки діяв не в інтересах українського населення, у країні склалися надзвичайно складна ситуація, що й потребувало міжнародної допомоги.

2.2. Взаємодія міжнародних організацій з державними органами влади

Суха весна 1921 р. та невдачі із соціалістичними експериментами на селі вже у лютому підказали більшовицькому урядові про можливі труднощі у сільському господарстві. Це привело до створення першого урядового органу до завдань якого входила організація допомоги постраждалим селянським господарствам.

17 лютого 1921 р. ВЦВК РСФРР, не оголошуючи офіційно про катастрофічне становище на селі, створює першу надзвичайну організацію – Комісію допомоги сільському населенню, яке постраждало від неврожаю 1920 р. Особливо важкою була визнана ситуація у Рязанській, Калузькій, Орловській, Тульській і Царіцинській губерніях [111]. Діяльність даної Комісії поширилася лише на ці території. Недорід і тяжке становище інших регіонів Центральної та Південної Росії до уваги не бралися. Кілька місяців центральний уряд не поширював інформацію про голод у країні і до липня 1921 р. Москва вперто відмовлялася офіційно визнати факт масового голоду.

Натомість у середині 1921 р. природний катаклізм охопив ослаблене селянське господарство найбагатших зернових районів РСФРР та УСРР. Усе це змушувало більш організовано діяти у боротьбі з лихом, що спонукало до створення нових органів, яким ставилися різноманітні завдання, серед яких було й отримання дружньої допомоги від робітників західних країн.

Постановою ВЦВК від 18 липня 1921 р. лютнева Комісія була реорганізована у Всеросійську Центральну Комісію допомоги голодуючим

– ЦК Допгол (Помгол), якій було «надано права вищої Комісії щодо об'єднання й узгодження діяльності Комісаріатів і всіх радянських установ щодо боротьби з голодом, як у центрі, так і на місцях» [102], головою якої 21 липня призначається М.І. Калінін.

В її завдання входила організація та *координація діяльності всіх державних і громадських установ та організацій із закордонними організаціями* у галузі боротьби з голодом, яка охопила території радянських республік. ЦК Допгол встановлювала потреби голодуючих районів, визначала основні заходи різних відомств, установ та організацій допомоги голодуючим, вишукувала кошти, контролювала та координувала хід роботи з надання допомоги голодуючим.

Для підтримки безпосереднього зв'язку з міжнародними організаціями у ЦК Допгол було створено Закордонний відділ, який вів листування з представниками закордонних організацій, збирав та упорядковував статистичну інформацію (відомості про кількість і розподіл прибулих вантажів, медичної та фінансової допомоги тощо), підтримував зв'язок з тих самих питань з центральними та місцевими установами й організаціями; робив огляди бюлетенів зарубіжної преси про голод у радянських республіках і т.д.

Загалом Закордонний відділ ЦК Допгол ВЦВК діяв у наступних напрямках:

а) координація та направлення помголівської діяльності Повпредів РСФРР за кордоном;

б) об'єднання та направлення діяльності наркоматів і центральних установ республіки з питань, пов'язаних із закордонною допомогою;

в) участь у закордонних конференціях із закликом про допомогу голодуючим;

г) контроль за роботою Міжвідомчої комісії при ЦК Допгол ВЦВК для зв'язку із закордонними робітничими організаціями у галузі виробничої допомоги Росії;

д) координація та направлення діяльності Повноважного Представництва уряду РСФРР при усіх закордонних організаціях допомоги;

е) інформаційна політика й агітація щодо закордонної допомоги [163, с. 65-69].

29 червня 1921 р. при ВУЦВК постановою Президії також було засновано *Комісію допомоги населенню, що постраждало від неврожаю*, яка 29 липня 1921 р. рішенням Політбюро ЦК КП(б)У була реорганізована у *Центральну комісію допомоги голодуючим при ВУЦВК* на чолі з Г.І. Петровським. 18 серпня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило рішення про організацію Всеукраїнської та губернських комітетів допомоги голодуючим при виконкомах рад [267].

Паралельно почали створюватися губернські комітети. Так, наприклад, 27 липня 1921 р. було організовано *Миколаївський губернський комітет допомоги голодуючим* на чолі з А. Сафроновим [183, с. 13]. Ймовірніше за все у цей же час було створено й Одеський губкомдопгол. До складу губернських комісій входили представники губвиконкому, губпродкому, губвідділу праці, губземуправління, губздороввідділу, губсобесу, губпрофради, губкому, губвоєнкомісії, губполітпросвіти, губвно й уповноваженого ВУЦВК з поліпшення побуту дітей. Для постійної роботи призначалася президія у складі 4-х членів із представників губвиконкому, губкому, губпрофради [183, с. 13].

Згідно з постановою ВУЦВК від 13 вересня 1921 р. в УСРР також організовували волосні та сільські комітети: перші – за участі делегатів волосного виконкому, комітету та парткому КП(б)У, другі – від сількому, сільвиконкому й одного представника від сільського сходу [267, с. 472].

Після звернення М. Горького 13 липня 1921 р. до народів Європи й Америки із закликом наданням допомоги голодуючим Росії (детальніше див. § 3.1). У відповідь відгукнулися Герберт Гувер, який запропонував допомогу від АРА, та Фрітйоф Нансен, який узяв на себе організацію

допомоги від країн Європи та був обраний верховним комісаром Міжнародного комітету допомоги Росії (МКДР).

Протягом другої половини серпня 1921 р. відбулися попередні перемовини та були підписані договори про умови надання допомоги й обов'язки сторін: з АРА – 20 серпня у Ризі (див. додатки А та Б) та з Ф. Нансеном – 27 серпня 1921 р. у Москві.

Підписання зазначених договорів привело до значного розширення роботи по відноsinам із зарубіжними організаціями допомоги, що спонукало вищу владу, «у зв'язку з розвитком діяльності Американської адміністрації допомоги «АРА» на території РСФРР й у цілях узгодженості дій радянських органів, що контактують з АРА», 3 жовтня 1921 р. виокремити роботу з АРА в окремий орган при урядові – *Повноважне представництво уряду РСФРР при Американській адміністрації допомоги* та призначити на його чолі досвідченого чекіста О.В. Ейдука, а його попередника І.Ю. Пальмера, який до цього курував практичний зв'язок Допголу з МО, призначили заступником [71, арк. 1].

7 грудня 1921 р. даний орган було перетворено у *Повноважне представництво уряду РСФРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим*, із збереженням керівництва. Працювало у взаємодії із Закордонним відділом ЦК Допгол, займалося переговорами з закордонними організаціями, підготовкою до підписання договорів та угод з ними, координацією діяльності закордонних організацій і контролем за цією діяльністю, реалізацією допомоги закордонних організацій, вирішенням конфліктів між закордонними організаціями та радянськими установами й організаціями на місцях [270, с. 417].

Оскільки УСРР, на думку російського уряду, не претендувала на великі обсяги іноземної допомоги, то усі міжнародні зв'язки здійснювалися через московський центр і ЦК Допгол ВУЦВК.

Натомість у кінці 1921 р., про що ми вже розповідали у підрозділі 2.1, АРА, Місія Нансена та Джойнт зацікавилися ситуацією на українських

землях і вирішили організувати допомогу їй у південноукраїнських губерніях. У листопаді 1921 р. до Харкова прибули посланці АРА Френк Альфред Голдер і Лінкольн Хатчинсон (за радянською пресою – Гудчинсон), які мали намір відвідати регіони найбільш вражені голодом – Одеську та Запорізьку губернії. Вже 9 грудня 1921 р. з Москви до Одеси приїхала місія АРА на чолі з Джоном Г. Хайнесом [23, арк. 1; 185, с. 10].

Контактування представників АРА з радянськими органами влади й управління в Одесі відбувалося винятково через створений постановою ВУЦВК від 28 квітня 1921 р. «Про уповноважених НКЗС на території УСРР, у містах – Києві й Одесі» апарат *Уповноваженого НКЗС УСРР в Одесі* Й. Южного, який тримав тісний зв'язок з Одеською ГубНК (див. детальніше статтю О.П. Тригуба [225]). Так, коли Дж. Хайнес прибув до Одеси та з'явився до Голови губвиконкому, той відправив його відразу до Уповноваженого НКЗС. У своїй таємній доповідній записці від 27 грудня 1921 р. Й. Южний зазначав, що діяльність представників АРА відбувається під неусипним контролем з боку працівників та агентів Управління Уповноваженого НКЗС [225, с. 345].

Починаючи з 31 грудня 1921 р. (укладання договору УСРР з Місією Нансена), голодуючій Україні виявили бажання допомогти десятки європейських та американських благодійних організацій. У зв'язку з цим 15 лютого 1922 р. приймається рішення ВУЦВК «Про роботу іноземних організацій допомоги голодуючим», за яким загальний нагляд за виконанням договорів уряду республіки з іноземними організаціями було покладено на ЦК допомоги голодуючим при ВУЦВК. Для допомоги цим організаціям і здійснення їх зв'язку з державними та громадським організаціями УСРР ухвалено створити *Уповноважене Представництво УСРР для іноземних організацій допомоги голодуючим України*. Уповноваженим представником було призначено начальника Економічного управління ВУНК Костянтина Михайловича Артамонова, а його заступником – колишнього командира інтернаціональної бригади

РСЧА Київщини Юліана Семеновича Башковича, які приступили до виконання своїх зобов'язань 22 лютого 1922 р. [225, с. 346].

Одночасно (15 лютого) у Москві ВЦВК приймає постанову про перейменування апарату Повпреда у *Повноважне представництво урядів РРФСР і УРСР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим*, що було пов'язано, на нашу думку, з тим, щоб не втрачати контроль над діяльністю міжнародних організацій і на українських територіях, які відзначалися значними обсягами. До того ж Повпред у Москві отримував право підписувати договори з МО і від імені УСРР. Користуючись цим рішенням, Повноважний представник уряду РСФРР при закордонних організаціях О.В. Ейдук направив до Одеси свого представника Студенікіна, який приступив до роботи на початку березня 1922 р. без узгодження з українським керівництвом [225, с. 346].

Протягом 15 лютого – 20 березня 1922 р. було організовано апарат Уповноваженого представництва УСРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим. У структурі центрального апарату було створено канцелярію, розрахунково-господарчий відділ і комендатуру. Наказом № 3 від 20 березня 1922 р. було призначено Уповноважених у південних губерніях: Запорізькій – Павло Ілліч Табаков (з 15 березня) і Миколаївській – Олександр Львович Капустянський [27, арк. 37; 32, арк. 3].

Отже на кінець березня 1922 р. на Півдні України діяло три Уповноважених: по Миколаївській, Запорізькій та Одеській губерніях [25, арк. 321]. Про попередній досвід роботи цих осіб на сьогодні відомо небагато. Єдиним, про минуле якого згадується у переглянутих документах, є О. Капустянський, якого Ю. Башкович характеризує наступним чином: «Вміння ставити взаємини, солідний авторитет, організаційні здібності й орієнтація в обстановці – ось відмінні риси роботи тов. Капустянського. До роботи у Представництві тов. Капустянський обіймав наступні відповідальні посади: Начальник

планового постачання Определкомюзапфронту (можливо – Одеського представництва Комітету південно-західного фронту. – *Т.М.*), особливо уповноваженого Управління особливих відділів південного та південно-західного фронтів і Цупчрезкома (Центральне Управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і злочинами за посадою. – *Т.М.*), Завідувача Секретно-оперативним відділом і врид (тимчасово виконуючий обов'язки. – *Т.М.*) Голови Київської губчека, Члена Надзвичайної Комісії з експорту зовнішторгу і т.д.» [36, арк. 8]. Тобто це була людина, яка мала значний досвід роботи у підрозділах ВУНК, що ще раз підтверджує тезу про те, що як уповноважені НКЗС, так і уповноважені по роботі із закордонними організаціями були здебільшого були вихідцями з органів ВНК-ВУНК, або ж кадровими військовими, які діяли у тісному контакті з органами НК-ДПУ.

Згідно загальної інструкції для районних (місцевих) уповноважених, підготовлених Повпредом Ю. Башковичем, на них покладалися наступні обов'язки:

1. Прийом представників закордонних організацій з їх продовольством та іншими вантажами на місцях роботи, з облаштування складів і розподільчих баз, пошук житлових помешкань представникам міжнародних організацій, а також приміщень для контор;
2. Обладнання районних і повітових баз постачання, кухонь і харчувальних пунктів, встановлення порядку їх обслуговування місцевими «радянськими та громадськими силами» у повній узгодженості з представниками міжнародних організацій;
3. Облік усіх потреб голодуючого населення району та пошуки найкращих способів допомоги тими засобами, які представлялися іноземними організаціями допомоги;
4. Залучення місцевого населення до всебічного сприяння та полегшення роботи закордонних представників;
5. Використання усього технічного й організаційного апарату усіх

органів радянської влади та громадських організацій для усебічного полегшення, покращення та розвитку діяльності закордонної допомоги голодуючим у ввіреному районі;

6. Оберігання усіх прав і переваг представників закордонних організацій допомоги голодуючим і співробітників, що слідували із зобов'язань прийнятих по договорах Уряду УСРР з цими організаціями;

7. Посередництво з метою прискорення й усебічного сприяння роботі закордонної допомоги голодуючим між ними й усіма органами радянської влади, громадськими організаціями та приватними громадянами у всіх їх взаємовідносинах;

8. Узгодження усіх інструкцій і розпоряджень, що торкаються розпорядку та ведення роботи в установах і пунктах закордонної допомоги голодуючим з принципами роботи цих організацій, які покладені в основу та відповідають духу договірних угод радянського уряду з цими організаціями;

9. Регулярне, точне та вичерпне освідомлення головного управління Повпреда УСРР про хід робіт кожної закордонної організації, про всі дефекти та перепони, які зустрічалися у процесі роботи й усіх непорозуміннях і тертях, що могли зустрітись у процесі роботи;

10. «Особливим обов'язком» Уповноважених було оберігання та нагляд за радянською охороною усіх вантажів закордонних організацій допомоги голодуючих як на залізничних, так і водних і гужових дорогах свого району та всемірний пошук засобів надання допомоги представникам закордонних організацій для швидшого та раціонального використання прибулих предметів допомоги;

11. Уповноважені на місцях «завжди й у всьому повинні пам'ятати та мати на увазі, що вони, являючись уповноваженими Повпреда УСРР на місцях, зобов'язані самою найсуворішою відповідальністю за кожний свій крок у роботі, за максимальне полегшення роботи представникам закордонних організацій і за продуктивність усієї роботи цих

представників, оскільки вона залежить від організаційного сприяння їм і надання технічних засобів до їх послуг»;

12. Уповноважені несли відповідальність перед урядом УСРР за успішність роботи закордонних організацій допомоги голодуючим на місцях і за прийняття усіх заходів законного сприяння цим організаціям;

13. Уповноважений повинен був надавати детальну щомісячну звітність про використання фінансових і матеріальних засобів, наданих у розпорядження [72, арк. 127].

Отже ми бачимо, що місцевий уповноважений ніс усю відповідальність як за комунікативну частину (середня ланка між представником МО та будь-якої радянською організацією), так і за організаційну (облаштування продбаз, кухонь, їдалень тощо).

Не дивлячись на створення окремого інституту Уповноважених по роботі з іноземними організаціями, Уповноважені НКЗС УСРР в Одесі продовжували утримувати зв'язок з іноземними організаціями, про що свідчать доповідні записки до НКЗС по роботі з іноземними організаціями Уповноваженого НКЗС в Одесі Миколи Любченка (відомий український прозаїк і журналіст, працював Уповноваженим близько лютого-липня 1922 р.) й активне листування з АРА протягом серпня-вересня 1922 р. Уповноваженого С. Козюри, обґрунтовуючи це тим, що «жодна з установ, організацій чи осіб не повинна безпосередньо звертатися до іноземних представництв, установ чи іноземців з питань, що входять до компетенції НКЗС, окрім Уповноваженого НКЗС в Одесі» [225, с. 346].

Протягом другої половини 1922 р. відбувалися постійні зміни як у структурі апарату, так і в особистостях Уповноважених по роботі із закордонними організаціями. З червня 1922 р. обов'язки Уповноваженого представника по УСРР став виконувати Ю. Башкович, якого офіційно було затверджено на засіданні ВУЦВК 16 серпня того ж року [25, арк. 465].

Щодо Одеси, то місцеві Уповноважені відзначилися плинністю кадрів, яка була пов'язана з казнокрадством і корупційними скандалами.

Вже 15 травня 1922 р. Начальник Особливого відділу ДПУ у Миколаєві Тимофєєв телеграфував Уповпреду К. Артамонову: «Рекомендую відкликати Вашого представника [в] Одесі Студенікіна, який не користується авторитетом [і] повагою американців. Студенікін не поставив належним чином роботу, не проводить Ваших спеціальних завдань у всьому, невідповідність Студенікіна впливає на роботу [у] Миколаєві, де доводиться завойовувати становище, бо місцева АРА підпорядкована Одеській. Просив би [в] інтересах справи поміняти місцями Студенікіна і Капустянського. Останній взяв потрібний тон, здатний підпорядкувати районну роботу АРА усім вказівкам уряду» [28, арк. 95]. Окрім того зі сторони Студенікіна було допущено велику недостачу.

Додаткового напруження до відносин АРА з Уповноваженим в Одесі став американсько-радянський інцидент, пов'язаний з арештом американських представників АРА в Одесі. Згідно договору між АРА та РСФРР та АРА й УСРР (які практично ідентичні, дивіться додатки А і Б) у § 1 радянська влада гарантували «повну свободу та захист» американському персоналу АРА [113, с. 34], то відповідно жоден американець не міг бути заарештований органами влади. Натомість Студенікіним у червні 1922 р. були на короткий час заарештовані американці Кенан (Kernan) і Браун (Brown). До цього й у подальшому між Дж. Хайнесом, окружним керівником АРА, та Студенікіним постійно виникали конфлікти, взаємні звинувачення тощо, про які вони повідомляли центральну владу з вимогами звільнення один одного. Як повідомляє американський дослідник Б.М. Патенод: «Студенікін використовував будь-яку нагоду для скарг щодо АРА... просячи негайного відкликання Хайнеса» [250, р. 395-396].

Останньою крапкою до звільнення Студенікіна стало те, що «одеський інцидент» вийшов на вищий рівень, коли при обговоренні подальших американсько-радянських відносин посланець Президента У. Гардінга губернатор Дж. Гудріч розповів про нього Л. Каменєву

(дружина якого, Ольга Каменєва, очолювала зарубіжний відділ Допголу). Л. Каменєв пообіцяв, що це було останнім інцидентом, поскаржившись на непорозуміння між центром і периферією [250, р. 396]. Відповідно доля Студенікіна, як Уповпреда, була вирішена.

У серпні 1922 р. Студенікіна змінює Я.Я. Валлескалн, але йому довелося недовго працювати й у жовтні його було відкликано до Москви. Необхідно відзначити, що усі призначення на посаду Уповноваженого в Одесі відбувалися з Москви, безпосередньо Уповпредом РСФРР, не радячись з українським керівництвом. Так, 16 жовтня 1922 р. Ю. Башкович направив Заступнику Уповпреда РСФРР К.І. Ландеру подання, де рекомендував, після об'єднання Миколаївської й Одеської губерній (15 жовтня) в єдину Одеську, призначити Уповноваженим в Одесі О. Капустянського, який «з усіх Уповноважених в Україні є найбільш відповідним своєму призначенню і під час роботи у Миколаївській губернії показав значні спеціальні здібності. Постановка і характер роботи Уповпредства у ввіреному йому районі не залишає бажати нічого кращого» [36, арк. 8]. Не дивлячись на таку позитивну характеристику, 28 жовтня 1922 р. К. Ландер призначив до Одеси І.А. Валюкаса, як «вельми відповідального і випробуваного товариша, який працює зі мною з початку діяльності Представництва» [35, арк. 23; 73, арк. 10]. Як і попередні Уповпреди в Одесі, з портових операцій І. Валюкас підпорядковувався безпосередньо Москві, а щодо харчування Одеської губернії, то узгоджував свої дії з Харковом.

Інколи накази Москви йшли у розріз з подіями, що відбувалися в Україні. Наприклад 2 вересня 1922 р. Уповпред в Одесі отримав припис Управління Повпреда уряду РСФРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим Булле про реорганізацію апарату Повпреда та звільнення усіх співробітників по Одеському району із залишенням 2-3 осіб [73, арк. 6], але при цьому реорганізація українського апарату Допгол відбулася лише у другій половині жовтня – початку листопада 1922 р.

У серпні 1922 р. вище керівництво у Москві вирішило, що голод побороно і необхідно переходити до боротьби з наслідками голоду, де головним завданням вбачалося відновлення сільського господарства. Для керівництва даною роботою Постановою президії ВЦВК від 7 вересня 1922 р. було створено взамін Помголу *Центральну комісію при ВЦВК по боротьбі з наслідками голоду* (Наслідгол) [112; 269]. Головою залишено М.І. Калініна, заступниками призначено О.М. Винокурова та П.Г. Смидовича, закордонним відділом, що курував допомоговою роботою міжнародних організацій, продовжила керувати О. Каменєва. Комісія розпочала свою діяльність з 15 жовтня 1922 р. До її завдань входили координація та керівництво діяльністю радянських центральних і місцевих установ та організацій, а також закордонних організацій по ліквідації наслідків голоду; сприяння відновленню та розвитку сільського господарства та сільськогосподарської промисловості у районах, постраждалих від голоду, надання допомоги малозабезпеченим категоріям населення цих районів [72, арк. 170].

18 жовтня 1922 р. ВУЦВК «у згоді з постановою ВЦВК про ліквідацію ЦКДГ та її місцевих органів від 7-го вересня 1922 року» прийняв постанову «Про Ц.К.Д.Г.», згідно якої Центральна Комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК та її місцеві органи розпускалися з 1 листопада 1922 р. Замість Допголу створювалася Комісія з ліквідації наслідків голоду (Наслідгол) у складі трьох осіб: Г.І. Петровського, А.В. Іванова та Г.А. Баткіса [109].

Завдання Наслідголу визначалися наступні:

1. Сприяння відновленню зруйнованого сільського господарства та промисловості й допомога постраждалим робітникам;
2. Сприяння відновленню сільського господарства здійснювалося переважно у постраждалих від голоду районах;
3. Допомога інвалідам війни, праці та голоду і безпритульним дітям здійснювалася, у першу чергу, у постраждалих від голоду районах, потім у

благополучних;

4. Закордонна допомога, у першу чергу, надавалася постраждалим від голоду районам, у другу – благополучним, залишаючись централізованою;

5. У благополучних районах Наслідгол повинен був збирати пожертви, відрахування тощо для боротьби з наслідками голоду, утримання установ Наслідгол (дитячих, біженців тощо), допомогу місцевим інвалідам і безпритульним дітям, сприяючи відновленню зруйнованого господарства на місцях за дозволом ЦК Наслідгол [72, арк. 172].

При цьому Комісії Наслідгол у постраждалих від голоду районах утворювалися у вигляді міжвідомчих органів, а у благополучних – у вигляді відповідальних трійок при губвиконкомах [72, арк. 172].

Зміни торкалися й апарату Уповноваженого представництва УСРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим. 21 жовтня 1922 р. Ю. Башкович отримав від К. Ландера телеграму: «Ваші Уповноважені [у] губерніях, окрім Одеси, скасовуються. Взамін їх відповідні Наслідголи висувають одного члена Президії Наслідголу у справах іноземних організацій, який отримує від Вас директиви[, а про] роботу звітує перед Вами» [35, арк. 17]. У відповідь на цю телеграму Ю. Башкович направив клопотання про залишення хоча б ще одного Уповноваженого з обмеженим штатом (секретар і машиністка), який би обслуговував три губернії: Запорізьку, Катеринославську та Донецьку [36, арк. 18]. Ймовірно, що Москва погодилася з українським Повпредом, оскільки в архівній справі зустрічаються звітні документи від Уповноваженого представника з допомоги по Катеринославській губернії Скворцова за першу половину 1923 р. [36, арк. 204зв.].

При Уповноважених на місцях (офіційна назва – Уповноважений РСФРР й УСРР по Одеському району) створювали повітові довіренні. До обов'язків останніх відносилося:

а) посередництво у відносинах усіх закордонних організацій на місцях

з населенням, органами влади й усіма радянськими установами, проводячи свою роботу у тісному контакті з Наслідголом;

б) своєчасна доставка продуктів на місця харчування й їх правильне розподілення;

в) отримання від місцевих контор закордонних установ відомостей, пов'язаний з допомогою;

г) двічі на місяць (1 і 15 числа) направляти до Уповноваженого звіти по роботі закордонних організацій (по кожній окремо) із вказівкою кількості і роду вантажів, кількості їдалень, харчових пунктів, інтернатів тощо, кількість дітей і дорослих, що отримують допомогу й іншу інформацію [74, арк. 51-51зв.].

На 1 січня 1923 р. до усіх повітів Одеської губернії було призначено 9 довірених Уповпреда, які займали різні посади у місцевих органах виконавчої влади й отже працювали фактично за сумісництвом. Голови повітових виконкомів: Одеський повіт – Ольгін, Тираспольський – Стрижак, Балтський – Гвоздецький (у червні вже фігурує Логвінов), Первомайський – Пашковський, Вознесенський – Михайлов; голови повітових Наслідголів: Єлисаветградський – Н. Мілюков, Миколаївський – А. Сафронов (у лютому 1923 р. його змінив Д. Шкреба), Херсонський – П.М. Карпенко і заступник голови Дніпровського повітового Наслідголу (Олешки) – Лінков [76, арк. 25].

Не дивлячись на реорганізації, проблеми у роботі апарату Уповноваженого по Одеському району залишилися. З цього приводу новопризначений І. Валюкас у доповіді К. Ландеру від 22 грудня 1922 р. зазначав, що «мої особисті бесіди з т. Валлескалном і безпосереднє ознайомлення з постановкою справи Уповпредства в Одесі, мене переконали, що хвороба цього апарату, початок якої було покладено т. Студенікіним, далеко ще не зжита, і що буде потрібен, ймовірно, досить тривалий час, коли всю цю вакханалію вдасться спрямувати у певне русло та приборкати закордонні апетити, що розігралися на сприятливому ґрунті

– Студенікінському безладі» [36, арк. 18].

Про безлад у роботі Уповпреда в Одесі свідчить і доповідь інспектора-інструктора Колівіна для І. Валюкаса, де він, зокрема, зазначає: «Під час моїх розмов з працівниками повітів мені скрізь ставили одне і те ж питання, на яке я не знаходив, проте, прямої відповіді – після прочитання інструкцій мені говорили: «Де ж Ви були раніше зі своїми вказівками?» ...видно було, що люди працювали у п'їтьмах, не маючи навіть принципових вказівок з Одеси. Про Уповпреда не знали...» [42, арк. 9зв.]. Отже рівень роботи Уповноваженого у масштабах губернії протягом 1922 року бажав кращого і здебільшого був досить незначним, обмежуючись Одесою й околицями.

У зв'язку з таким станом справ у березні 1923 р. почалася ревізія роботи І. Валюкаса, яка тривала до травня. У результаті перевірки були знайдені значні недостачі та фінансові махінації, що спонукало Уповноваженого 13 квітня передати справи по роботі із закордонними організаціями у ведення його заступника Л.К. Белевича. Даний скандал отримав у діловому листуванні чиновників умовну назву «Справа Валюкаса» та збентежив усе керівництво. Чутки про серйозні зловживання дійшли до московського керівництва, яке надіслало запит Ю. Башковичу про події навколо особи Уповноваженого. У телеграмі від 24 квітня 1923 р. український Повпред відповів, що у «чесності Валюкаса не сумніваюся, вважаю злочинність [зі] сторони співробітників» [36, арк. 182].

Не дивлячись на такі завіряння, розгляд справи затягувався й 11 червня 1923 р. К. Ландер направив чергову телеграму Ю. Башковичу: «Прийміть заходи через Петровського закінчити[, у] терміновому порядку[,] попереднє слідство [по] справі Валюкаса [в] Одесі для перепровадження всього матеріалу [у] Харків [на] розсуд прокурора УСРР. Моя думка[:] справа [в] Одесі розбиратися не повинна. [Про] вжите повідомте» [34, арк. 45]. І. Валюкаса було відкликано до Харкова і подальша доля його невідома.

20 червня 1923 р. Президія ВЦВК, «беручи до уваги урожай хлібів у цьому році у голодуючих районах, а також майбутнє, у зв'язку з цим врожаєм, поліпшення продовольчого та господарського становища названих районів», прийняла рішення з 1 серпня 1923 року ліквідувати ЦК Наслідгол та його місцеві комітети. Майно та справи комітету були передані за належністю в Особливу секцію по відновленню сільського господарства, Комітету сприяння сільському господарству при ВЦВК, а також у Всеросійський Комітет допомоги інвалідам війни, хворим, пораненим; демобілізованим червоноармійцям і сім'ям осіб, які загинули на війні при ВЦВК та у Дитячу комісію при ВЦВК [103]. Аналогічне рішення 1 серпня 1923 р. прийняв і ВУЦВК [257, с. 171].

Також було прийнято рішення ліквідувати з 1 серпня 1923 р. і *Повноважне представництво при всіх закордонних організаціях допомоги*, передавши його функції, а також майно закордонних організацій особливій секції при Всеросійському Комітеті сприяння сільському господарству [103]. Згідно з постановою секретаріату ЦК Наслідгол від 30 червня 1923 р. Представництво було оголошено розпущеним, про що і був виданий наказ Повноважного представника від 2 липня 1923 р. [270, с. 417].

5 липня 1923 р. до Харкова прибула телеграма з розпорядженням ліквідувати до 15 липня й увесь апарат Уповноваженого представництва УСРР при всіх закордонних організаціях допомоги із згортанням роботи на місцях [36, арк. 227, 267-268]. Фактично ж робота Уповноважених продовжувалася до 1 серпня, у зв'язку з необхідністю передачі справ їх правонаступникам [34, арк. 72].

Робота з філантропічними організаціями продовжилася і надалі, оскільки не дивлячись на певне подолання наслідків голоду та розрухи у республіках СРСР, низка організацій виявила бажання продовжити розбудову господарства у радянських республіках – Джойнт, Вереліф, Місія Ф. Нансена, Міжнародний союз допомоги дітям та інші.

З метою координації їх роботи, тобто «для об'єднання та направлення всіх видів іноземної допомоги радянським республікам і керівництва діяльністю закордонних радянських організацій допомоги», постановою Президії ЦВК СРСР 7 вересня 1923 р. було утворено *Комісію закордонної допомоги при Президії ЦВК СРСР*.

До Комісії увійшли представники Президії ЦВК СРСР, секції по відновленню сільського господарства при Комітеті сприяння сільському господарству при ВЦВК, диткомісії ВЦВК, постійної Комісії з сільськогосподарської та промислової імміграції при РПО СРСР (Рада праці й оборони СРСР), представники ВЦРПС (Всесоюзної центральної ради професійних спілок), наркоматів РСФРР: зовнішньої торгівлі, охорони здоров'я та землеробства. Очолювала Комісію Ольга Давидівна Каменєва.

17 квітня 1924 р. на засіданні Секретаріату ЦВК СРСР було затверджено Положення про Комісію закордонної допомоги при Президії ЦВК СРСР, на яку покладалися такі функції: легалізація закордонних організацій допомоги шляхом їх реєстрації, визначення умов їх роботи у СРСР, об'єднання та напрямок діяльності за кордоном всіх радянських організацій допомоги та координація цієї діяльності [271, с. 12].

Для регулювання та керівництва діяльністю міжнародних організацій в УСРР при ВУЦВК на засіданні 9 жовтня 1923 р. було створено *Тимчасову Комісію закордонної допомоги* на чолі з членом Президії ВУЦВК Лобановим у складі представників: Особлива секція з відновлення сільського господарства при ВУЦВК – Тильман, ЦК Допомоги дітям – Сирота, Український Червоний хрест – Златковський [49, арк. 6].

Цілі та завдання Комісії досить чітко визначені у листі голови Комісії закордонної допомоги при Президії ЦВК СРСР О. Каменєвої до О. Тильмана: «Центральна Комісія [Закордонної допомоги], керуючись директивами, даними відповідними вищими інстанціями, укладає загальні договори із закордонними благодійними організаціями, встановлює

основні принципи їх роботи, намічає райони для тієї чи іншої організації, погодившись з вищевказаними принциповими директивами, встановлює загальну суму витрат цих закордонних організацій, домовляється про види допомоги та з відповідними Центральними наркоматами. Цей загальний договір пересилається ВУЦВК (оскільки та чи інша організація збирається працювати, частково або повністю, на Україні), а Тимчасова Комісія [ВУЦВК] виробляє конкретно план і райони, керуючись своїми місцевими особливостями і потребами, – і цей план направляється нам для остаточного закріплення твердої програми роботи» [49, арк. 54-55].

Не дивлячись на досить ефективну роботу міжнародних організацій в УСРР протягом другої половини 1923-1924 роках: допомога студентству (Європейська студентська допомога), розбудова єврейських колоній (Джойнт і Агро-Джойнт), підтримка інтернатів і дитячих закладів (Вереліф і МСДД), побудова експериментальної аграрної колонії (Місія Ф. Нансена) – московським керівництвом було прийнято курс на повну ліквідацію до 1 січня 1925 р., по можливості, усієї закордонної допомоги в СРСР і союзних республіках [52, арк. 69].

5 грудня 1924 р. постановою Президії ЦВК СРСР Комісія закордонної допомоги була ліквідована. У постанові було відзначено, що зв'язок із закордонними організаціями повинен вестися через відповідні державні органи: Наркомат закордонних справ, наркомати освіти союзних республік та інші установи [271, с. 12].

У другій половині 1920-х років в УСРР фактично діяв лише Агро-Джойнт, що привело у 1925 році до згорання роботи Тимчасової Комісії закордонної допомоги при ВУЦВК. Відповідно усі відносини з Агро-Джойнт велися через різні структури при виконавчих органах влади (наркомати, окружками, комісії з питань національних меншин тощо).

* * *

Підводячи підсумок можна зазначити, що населення розореної

України потребувало допомоги відразу після завершення Першої світової війни та військово-громадянського протистояння. При цьому окремі організації (Джойнт, Міжнародний Червоний хрест тощо) готові були надавати допомогу вже у 1920 р. Перешкодою до іноземної підтримки українського населення було те, що більшовицька влада не бажала отримувати підтримку від «буржуазних кіл» і мала надію на те, що міцний аграрний сектор УСРР не лише утримається, а й підтримає голодуючі та зруйновані регіони РСФРР. Натомість посуха та недолуга практика воєнного комунізму призвели до того, що ситуація у кінці 1921 р. у південних і південно-східних регіонах України стала катастрофічною. Голод і хвороби набули масового характеру, що потребувало негайних дій. Звістки про трагічне становище південноукраїнських губерній почали надходити за кордон, чим викликали прагнення низки міжнародних організацій (Місія Нансена, Німецький Червоний хрест, АРА) до надання негайної допомоги нужденним. Викладені факти свідчать, що перша допомога почала надходити від закордонних організацій вже у кінці 1921 р. і гальмувалася лише бюрократичною машиною більшовиків.

Для координації й організації допомоги голодуючим і нужденним, більшовиками створювалися радянські органи влади, які постійно змінювалися та реорганізовувалися, що пов'язано було із ситуаційними змінами. При цьому створення координуючих органів при уряді УСРР було наслідком створення подібних структур у Москві. Так у 1921 р. для загальної координації допомоги голодуючим було створено ЦК Допгол, який створив розгалужену інституційну мережу по всій країні до нижчого рівня сільських рад. У 1922 р. даний орган було перетворено у ЦК Наслідгол, що на думку більшості дослідників повинно було підкреслити перед західним світом завершення голоду та виправдати хлібний експорт, який було відновлено у 1922 р.

Не дивлячись на те, що Допгол-Наслідгол здійснював загальне керівництво та координацію взаємодій і взаємозв'язків з міжнародними

організаціями, для контролю над іноземною допомогою було створено окремий орган – Повноважне представництво при закордонних організаціях, що через мережу своїх уповноважених здійснював не лише координуючу та зв'язкову роль, а й виконував обов'язки спостерігача над іноземними організаціями, підтримуючи тісний зв'язок з органами ВЧК-ГПУ. Саме цим і пояснюється, що практично всі уповноважені були відряджені на цю посаду з органів держбезпеки чи були військовими.

Позаяк у 1923 р. держава не відмовилася від співпраці з низкою міжнародних організацій, то це спричинило появу нового органу координації роботи з ними – Комісії закордонної допомоги, яка мала своє відгалуження і в Україні. У кінці 1924 р. зміцнення економіки підштовхнуло радянський уряд майже повністю відмовитися від закордонної допомоги, що і привели до згорання усіх особливих органів підтримки зв'язку з іноземними організаціями та координації їх роботи. Усі важелі переходили до виконавчих органів влади.

РОЗДІЛ 3

МІЖНАРОДНІ ФІЛАНТРОПІЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ У БОРОТБІ З ГОЛОДОМ У ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ (1921-1923 рр.)

3.1. Американська адміністрація допомоги (АРА) на Півдні України (1921-1923 рр.)

Складна ситуація, що склалася в економіці радянських республік та, особливо, у сільському господарстві потребувала негайного втручання. Усі зусилля радянського керівництва, що були направлені на ситуативний перерозподіл наявних ресурсів, почасти досить невдалий, не приносив відчутного результату та негативно відображався у регіонах, вражених посухою (див. підрозділ 2.1). Саме це і спонукало більшовицьку владу все ж таки знайти точки дотику з європейськими й американськими філантропічними міжнародними організаціями.

Огляд голодуючих губерній американськими посланцями Л. Хатчінсоном і Ф. Голдером привів американців до думки про невідкладну допомогу регіонам, які найбільше потерпали від голоду. Першою організацією, яка підтримала цю ідею, стала Американська адміністрація допомоги – АРА (англ. *The American Relief Administration*), що була створена за ініціативи Герберта Гувера у 1919 р. Головними завданнями вищезазначеної організації стало надання гуманітарної допомоги зруйнованим Першою світовою війною країнам Європи. Маючи вже достатній досвід подібної роботи протягом 1919-1921 рр., організація вирішила підтримати і радянські республіки.

Початком співпраці АРА та радянських республік стало звернення М. Горького «До всіх чесних людей» (підписане 13 липня 1921 р.), яке було опубліковане у зарубіжній пресі 23 липня та викликало чималий

резонанс на Заході. У ньому, зокрема, зазначалося: «Урожайні степи зазнали, внаслідок небувалої посухи, неврожаю. Це лихо загрожує голодом мільйонам російських людей. Гадаю, що російський народ, внаслідок війни та революції, виснажений, і що його фізична витривалість ослаблена... Я прошу всіх чесних європейців та американців якнайшвидше допомогти російському народові. Дайте хліба та медикаментів!» [145].

Вже 26 липня Г. Гувер надіслав радіограму на ім'я М. Горького: «Прочитав з великим хвилюванням Ваш заклик до благодійної допомоги хворим і голодуючим у Росії, особливо дітям. Для всього американського народу неодмінною умовою якої б то не було допомоги повинно бути негайне звільнення американців, що нині знаходяться у в'язницях у Росії, та надання відповідних гарантій для адміністрації. Як тільки ці кроки будуть зроблені, Американська адміністрація допомоги – чисто добровільне об'єднання та абсолютно приватна організація, головою якої я є, – разом з іншими співпрацюючими благодійними американськими організаціями, підтримуваними цілком щедрістю американського народу, буде мати у своєму розпорядженні кошти, якими негайно може бути надана допомога дітям і хворим...» [245, р. 52; 104, с. 246-247].

25 липня 1921 р. М. Горький повідомив з Петрограду, що радянський уряд погодиться з пропозицією Гувера, і 31 липня він передав офіційну згоду більшовицького уряду за підписом Л. Каменєва. На пропозицію Л. Каменєва, що переговори з угоди про надання допомоги повинні бути розпочаті якнайшвидше у Москві, Ризі чи Ревелі, Гувер відповів негайно та направив до Риги представника АРА в Європі Уолтера Лимена Брауна (Walter Lyman Brown) [245, р. 53]. Радянський уряд представляв уповноважений Раднаркому РСФРР, заступник наркома іноземних справ Максим Литвинов.

Отже на початку серпня між АРА й урядом РСФРР розпочалися переговори у Ризі, які тривали більше 2х тижнів. За ходом переговорів ретельно стежив В. Ленін. Вже у перших числах серпня Нарком НКЗС

Г. Чичерін надіслав відповідь Г. Гувера В. Леніну з пропозицією негайно відпустити американських полонених, з чим останній повністю погодився. При цьому зауважив: «Публікувати про наші переговори у Ризі з директором Брауном, я гадаю, непотрібно, поки не буде завершена, по крайній мірі, перша стадія цих переговорів» [106, с. 97-98].

Ми бачимо, що більшовицький ватажок не був впевнений в успішному результаті переговорів, за яких радянська влада зберегла б «обличчя». Окрім того його дуже турбувало питання переговорів, про що свідчить телефонограма Г. Чичеріну від 11 серпня: «Як тільки прийдуть скільки-небудь докладні відомості від Литвинова про його переговори з Брауном, прошу мені повідомити найголовніші результати по телефону» [106, с. 111].

Того ж дня В. Ленін, ймовірно отримавши невтішні для нього відомості, із запалом направляє емоційну записку В. Молотову для членів Політбюро ЦК РКП(б): «т. Молотов! Абсолютно необхідно призначити від Політбюро особливу комісію: Каменєв, Троцький, Молотов (з правом заміни його Чичеріним) для щоденного *вирішення* питань, пов'язаних з допомогою голодуючим Америкою та Лігою націй. Тут гра архіскладна йде. Підлість Америки, Гувера та Ради Ліги націй виняткова.

Треба покарати Гувера, *публічно* дати йому *ляпасів*, щоб *увесь світ* бачив, і Раді Ліги націй також. Це зробити *дуже важко*, а зробити *треба*...

У найближчі дні особливо важлива колегіальна робота, бо політична відповідальність за цю *надзвичайно важку* справу *величезна*. Ленін.

P.S. Потрібні тонкі маневри. Низка заходів, особливо суворих. Гувер і Браун нахаби та брехуни.

Умови поставити архісуворі: за найменше втручання у внутрішні справи – висилка й арешт» [106, с. 110-111].

На відміну від більшовиків, які бачили в американській допомозі «підступність» американців, прагнення американців носили, насправді, досить гуманістичний характер. Так 9 серпня 1921 р. Г. Гувер писав

У. Брауну у конфіденційному листі: «У разі позитивного результату переговорів я б хотів нагадати всім, хто відправиться до Росії, наскільки важлива та відповідальна наша місія, і попередити їх про те, щоб вони не тільки не робили ніяких дій, але не брали участь в обговореннях будь-яких політичних і соціальних питань... Головна мета нашої місії – врятувати життя людей. Будь-яка участь навіть у розмовах викличе лише підозрілість з приводу наших намірів. При відборі російського персоналу до місцевих комітетів вони повинні бути абсолютно нейтральними, а це означає, що на роботу слід приймати людей з усіх соціальних верств, так само, як ставлення до дітей з будь-яких сімей повинно бути однаковим» [262, с. 60].

Також посланці Г. Гувера вимагали гарантій, що їхня допомога не буде розкрадена чи перерозподілена, а буде направлена винятково голодуючому населенню. Ця вимога викликала чергове роздратування В. Леніна. У своїй черговій записці Г. Чичеріну та Л. Каменєву від 13 серпня він зазначав: «З огляду на те, що підлі американські торгаші хочуть створити видимість того, ніби ми здатні когось ошукати, пропоную формально запропонувати їм негайно по телеграфу від імені уряду за підписом Каменєва та Чичеріна (а якщо треба, і мого та Калініна) наступне: ми депонуємо золотом у нью-йоркському банку суму, що становить 120% того, що вони протягом місяця дають на мільйон голодних дітей і хворих. Але умова наша тоді така, що з огляду на настільки повні матеріальні гарантії ні найменшої тіні втручання не тільки політичного, а й адміністративного американці не допускають і ні на що не претендують. Тобто тоді відпадають усі пункти договору, що дають їм хоч тінь права на адміністративне, хоча б тільки, втручання. Перевірка ж проводиться паритетними комісіями (від нашого уряду та від них) на місцях. Цією пропозицією ми втремо ніс торгашам і згодом осоромимо їх перед усім світом» [106, с. 115-116].

До Риги надійшла телеграма за підписом Леніна та Каменєва наступного змісту: «Заявіть Брауну: З метою реальної комерційної гарантії

розподілу та доставки продовольства до споживача відповідно до бажань Гувера рад[янський] ур[яд] готовий депонувати у Нью-Йорк золотом 120% вартості місячних витрат Гувера. У зв'язку з такою високою гарантією нехай Гувер відмовиться від адміністративних прав і вимог, перевірка ж нехай проводиться паритетними комісіями і, якщо стався неправильний розподіл, вартість може бути запозичена з депозиту» [113, с. 33].

Радянський дослідник Н. Городнічий відзначав, що представники АРА також змушені були поступитися окремими вимогами. У ході переговорів керівник американської делегації У. Браун намагався висунути низку вимог на шкоду суверенітетові радянської держави: надати АРА право мати свій апарат співробітників без участі радянських представників, забезпечити дипломатичний імунітет для її службовців, звільняти вантажі АРА від митного огляду. Дані умови не влаштовували радянський уряд, тому були проведені переговори по їх пом'якшенню [159, с. 48].

У результаті майже тритижневого протистояння американська сторона все ж досягла успіху, домігшись необхідного їй тексту договору і 20 серпня 1921 р. угода була підписана (див. Додаток А). «Договір» був, як зазначав американський професор Б. Вейсман, унікальний. У ньому відбилися, з одного боку, гостра потреба у допомозі та підозрілість радянського керівництва, а з іншого – глибока недовіра Гувера до протилежної сторони [252, р. 66].

З 27 пунктів Ризької угоди тільки 5 (з 23 по 27) фіксували зобов'язання самої АРА. Вона одержала право формувати органи розподілу продовольства, мати свій персонал, вибирати райони діяльності, вирішувати всі питання, пов'язані з організацією харчування дітей, незалежно від їх національності, релігії та соціального положення, відмовлялася від ведення політичної та торгової діяльності на території Росії, погоджувалася вести роботу, головним чином, у Поволжі, як найбільш постраждалому районі, відмовлялася від ввезення до РСФРР

алкоголю та допускала митний огляд всіх своїх вантажів.

Допомога АРА на початковому етапі призначалася тільки для дітей і хворих, усі продукти вважалися власністю цієї організації до моменту їх уживання, і ніхто не повинен був позбутися пайків, виданих іншому населенню, а Раднарком через місцеві ради гарантував приміщення для кухонь, паливо й устаткування для варіння їжі, медичну допомогу та безкоштовне користування залізницею. У зв'язку з цим були здійснені надзвичайні заходи по підготовці портів і залізниць для прийому та транспортування американського продовольства. Співробітникам АРА був забезпечений безплатний проїзд по залізницях, першочергове та безкоштовне користування телефоном і телеграфом [234, с. 123].

Після підписання Ризької угоди АРА, у гранично короткий термін, сформувала свій апарат у Москві та 12 відділень у районах РСФРР та радянських республіках. Її діяльність поширилася на Казанську, Самарську, Саратовську, Симбірську, Царицинську, Уфимську, Оренбурзьку та Петербурзьку губернії, Крим, Білорусію, Україну. Таким чином, крім районів, охоплених голодом, АРА діяла також у районах, де голод тільки подавав ознаки всезагального охоплення. Вже 1 вересня 1921 р. у Петроградський порт з продовольством увійшло американське судно *Фенікс*, а 6 вересня відкрилася перша їдальня АРА у більшовицькій Росії, а чотири дні потому у Москві відкрився дитячий пункт харчування. Протягом перших тижнів вересня 1921 р. американські рятувальники у Петрограді сформували 120 кухонь для 42 тисяч дітей [180].

Восени 1921 р. до адміністрації АРА, яка була зосереджена на допомозі губерніям РСФРР, почала надходити інформацію про значне погіршення ситуації у губерніях УСРР. Це було пов'язано з тим, що пресі було заборонено повідомляти про становище на українських теренах і представники АРА навіть не здогадувалися про те, що українські губернії голодують [245, р. 246] (детальніше див. параграф 2.1).

Після обстеження губерній УСРР АРА, як вже зазначалося вище,

1 грудня 1921 р. запропонувала М. Скрипнику допомогу на основі угоди з урядом РСФРР, але останній відповів: «УСРР до згаданих угод ніякого відношення не має». У той же час відзначивши те, що країна була б рада отримати допомогу, але необхідно укласти договір подібний до Ризької угоди 20 серпня 1921 р. [247, р. 118-119]. У результаті 10 січня 1922 р. між Уповноваженим АРА у РСФРР Вільямом Хаскелом і Головою Уряду УСРР Х. Раковським у Москві було підписано договір, подібний до Ризької угоди, але з невеликими доповненнями (див. Додаток Б) [245, р. 528-531; 223, с. 107]. Також визнавалося, що усі додаткові угоди, що було підписано між АРА та РСФРР мали силу і в Україні.

Одним із перших міст, до якого проявився інтерес американців, була Одеса, що відбулося ще у кінці 1921 р. Для з'ясування потреби у допомозі неврожайним районам, на початку грудня 1921 р. до Запорізької й Одеської губерній адміністрацією АРА було направлено спеціального інспектора професора Л. Гудчинсона (Хатчинсон) [135; 70, арк. 6]. Вже 10 грудня 1921 р. з Москви до Одеси приїхала місія АРА на чолі с Джоном Г. Хайнесом, який до цього працював керівником місії АРА в Австрії. Разом с Хайнесом прибули його найближчі співробітники, які працювали до цього у Поволжі. У місцевій пресі було оголошено, що місія АРА займеться «допомогою бідуючим від недороду в південному (Одеському) районі» і що вона відкриє в Одесі та на місцях, у найближчий час, продовольчі склади, їдальні та харчувальні пункти [132].

На жаль, до укладання окремого договору між АРА та УСРР здійснення допомоги голодуючим у повному обсязі було неможливим. У листі Раднаркому УСРР від 16 грудня 1921 р. на адресу Одеського губвиконкому було вказано, що до рішення питання про укладання угоди між урядом УСРР та АРА, робота місій АРА повинна носити тимчасовий характер і стосуватися винятково розподілу посилок, що надходили на територію України [70, арк. 5]. Вже у наступні два тижні посилочним відділом АРА в Одесі було розподілено перші 12 посилок [259, с. 76].

У кінці 1921 р. американці зрозуміли, що окрім дитячого харчування необхідно допомогти і дорослому населенню. У телеграмі від 19 грудня 1921 р. нарком зовнішньої торгівлі РСФРР Л. Красін повідомив про те, що представник АРА У. Браун передав йому наступну пропозицію голови АРА Герберта Гувера: американський уряд згоден витратити 20 мільйонів доларів на закупівлю хліба та насіння для голодуючих губерній Росії, якщо радянський уряд візьме зобов'язання протягом трьох місяців, починаючи з 1 січня 1922 р., закупити у США продовольства та насіння для голодуючих районів на 10 мільйонів доларів. В якості обов'язкової умови висувалося те, щоб закупівля проводилася комісією Гувера (АРА). Якогось фактичного контролю над закупівлею, писав Красін, радянський уряд не матиме, «бо відправка наших представників до Америки все ще є неприпустимою». Виплата цих 10 мільйонів доларів повинна проводитися або чеками, або золотом, «що належало російській скарбниці до серпня 1914 року». Відповідь необхідно було дати не пізніше 26 грудня [107, с. 284-285].

Проти американської пропозиції різко виступив представник радянського уряду при АРА О. Ейдук (детальніше див. § 2.2), який 21 грудня 1921 р. направив до Політбюро листа в якому вважав пропозицію Гувера не вигідною як економічно, так і політично, оскільки вона призвела б до розширення апарату АРА, «що проводить ворожу діяльність проти Радянської Росії». Саме тому він рекомендував відмовитися від зазначеної пропозиції.

Не дивлячись на негативну позицію О. Ейдука, пропозиція Г. Гувера й У. Брауна була розглянута на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) 22 грудня 1921 р. Політбюро вирішило прийняти його та доручило М. Литвинову відповісти Л. Красіну. У той же день М. Литвинов терміновою телеграмою Л. Красіну повідомив, що рішення позитивне, та просив «встановити найближчі терміни доставки хліба з огляду на все більше загострення становища з голодом». У свою чергу 31 грудня 1921 р. Політбюро

ЦК РКП(б), обговоривши питання «про політичні заходи у зв'язку з АРА», доручило комісії у складі І. Уншлихта, О. Ейдука та В. Михайлова «виробити заходи спеціальної обережності на випадок надмірного розширення апарату АРА та залучення ним ненадійних елементів» [107, с. 285].

30 грудня 1921 р. у Лондоні Л. Красін підписав з Американською адміністрацією допомоги угоду про харчування голодуючого населення старше 15 років. Відповідно до цієї угоди радянський уряд повинен був передати організації \$10 млн. золотом, на які Г. Гувер мав закупити продовольство у американських фермерів і доставити його.

Після укладання угоди до усіх пунктів діяльності АРА були розіслані інструкції по харчуванню голодуючого населення старше 15 років. Видача пайків дорослим проводилася окремою кампанією – брати продукти з вантажів, призначених для дитячого харчування, заборонялося. В Україні дана кампанія розпочалася не раніше 1 липня 1922 р.

Дорослим видавали крупи та зернові хліба у сухому та не переробленому вигляді пайками з розрахунку 20 фунтів борошна на місяць на людину протягом березня, червня, липня та по 1 фунту на день в інші місяці. Для охорони продовольства під час доставки та зберігання на складах місцева влада мала надати охорону та повністю нести відповідальність за цілісність вантажу. Оскільки основним продуктом для видачі повинна була стати кукурудза, в інструкції зазначалося особливості її зберігання та вживання. Пайки, основну частину яких становила кукурудза, голодуючим дорослим видавали кожні два тижні. Видача пайків проводилася найбільш нужденним кожен день з 9 до 12 години за заздалегідь складеними списками, і кожен завідувач складом зобов'язаний був подавати звіт про отримання такого кожним, хто вносився до списку [256, с. 127-128].

На початку 1922 р. уся територія УСРР, що потребувала допомоги, була поділена на дистрикти (округи, райони), або відділення. Вони не

завжди збігалися з адміністративно-територіальним поділом країни. Їхній вибір пояснювався факторами наявності залізниць, річок і розташуванням складів. На досліджуваній нами території було утворено 3 дистрикти: Одеський, Миколаївський та Єлисаветградський (американський дослідник Бенджамін Родс стверджує, що Єлисаветград був у складі Миколаївського дистрикту та був підконтрольним Уповноваженому М. Раскіну [251, р. 618]). Одеська губернія складала Одеський дистрикт, але фактично до нього відносилася лише голодуюча частина губернії: Одеський повіт та південні частини Тираспольського та Вознесенського повітів [69, арк. 27]. Миколаївська губернія (за винятком північних територій) складала Миколаївський дистрикт, куди увійшла більша частина сучасних Херсонської та Миколаївської областей. Єлисаветградський дистрикт охоплював переважно відповідний повіт Миколаївської губернії. Районні Уповноважені АРА отримували директиви від головної контори АРА у Москві.

Після ліквідації у жовтні 1922 р. Миколаївської губернії Миколаївський дистрикт було ліквідовано й об'єднано з Одеським (з центром в Одесі), а Миколаїв і Херсон почали представляти собою т.зв. суб-дистрикти (subdistrict). Єлисаветград зберіг за собою самостійне адміністрування.

На чолі дистрикту стояв окружний супервайзер, у рамках свого дистрикту він мав вищі повноваження. Офіційно ця посада звучала «Уповноважений АРА по ...губернії, або району». З відкриттям Одеського офісу та до серпня 1922 р. Уповноваженим по Одещині був Джон Г. Хайнес (John H. Hynes), якого змінив Стюарт Форбес (C. Stewart Forbes) [133], а згодом, після відозви С. Форбеса до США, – Конвей Говард (Conway R. Howard) [259, с. 91]. З відкриттям Миколаївського офісу та до кінця 1922 р. Уповноваженим по Миколаївщині був Майер Раскін (Mayer Raskin), а у 1923 р. його змінив Леонідас М. Паркер (Leonidas M. Parker) [223, с. 107]. На чолі Єлисаветградського дистрикту у кінці 1922

і до середини 1923 р. знаходився Уолтер Колмен (Walter H.A. Coleman), який мав значний досвід роботи та був переведений до УСРР з Оренбургу [250, р. 387].

У дистрикті діяло 5-6, максимум 10-12 американських рятувальників. Величезні відстані, погані комунікації, якість взаємостосунків з місцевими жителями – усе це приводило до багатьох імпровізацій, відходів від «канонів», сприяючи різноманіттю видів діяльності АРА [223, с. 107].

Одеське відділення АРА мало досить розгалужену структуру. Так, на 1 листопада 1922 р. до його складу входили: 1) відділ посилок – 146 чол., 2) відділ дитячого харчування – 34 чол., 3) відділ портових операцій – 103 чол., 4) відділ харчування дітей у провінції – 42 чол., 5) відділ харчування студентів – 56 чол., 6) медичний відділ – 53 чол., 7) медичний підвідділ відділу дитячого харчування – 45 чол., 8) адміністративний відділ – 55 чол., 9) підвідділ постачання – 40 чол., 10) фінансово-розрахунковий відділ – 12 чол., 11) статистичний відділ по загальних відділах – 12 чол., 12) статистичний відділ по відділу дитячого харчування – 8 чол. Крім того в дитячих їдальнях працювало 96 чол., зав. складами відділу дитячого харчування налічувалося 14 чол. Таким чином, відділення АРА складалося з 736 чол., що перебували безпосередньо в Одесі [259, с. 103]. Окрім цього, лише на території Одеського та Тираспольського повітів Одеської губернії, де була розгорнута мережа пунктів харчування АРА для дітей, до місцевих комітетів АРА було залучено 1466 осіб [259, с. 113].

Окрім того для координації дій районних відділень АРА у квітні-травні 1922 р. головна московська контора АРА організувала в Одесі так званий «Український відділ АРА», на чолі з полковником Вільямом Р. Гров (William R. Grove) [70, арк. 121; 259, с. 85], що включав до 60 осіб. До складу АРА входило управління Джойнт, до складу якого в Одесі входило 55 осіб [77, арк. 23, 29, 68, 90, 115, 189].

Миколаївський районний комітет АРА було утворено на організаційному засіданні 6 травня 1922 р. Тоді ж було прийнято рішення

про утворення комітетів по повітах губернії [58, арк. 1]. Уся губернія була поділена на ділянки обслуговування продуктовими базами у межах окремих повітів. Так Миколаївський повіт мав наступну структуру постачання.

У Миколаєві знаходилося 3 бази, які обслуговували як усю губернію, так і безпосередньо постачали продукти до 7 харчових пунктів і 74 дитячих будинки розташованих у Миколаєві й у 12 окружних волостях. Сільську місцевість обслуговували наступні бази: 1) з центром у Миколаєві, що об'єднувала 12 волостей, 2) містечко Ново-Павловка – 5 волостей, 3) колонія Добра – 6 волостей, 4) м. Очаків – 3 волості, 5) містечко Нова Одеса, 6) Новий Буг – 3 волості, 7) Олександрівка, що обслуговував тільки Олександрівську волость [26, арк. 179-179зв.].

На Херсонщині діяло два районних представництва АРА – Херсонське та Дніпровське. На чолі Херсонського районного представництва спочатку стояв Д.І. Гершкович (травень 1922 – квітень 1923 рр.), рідкий випадок, коли уповноваженим організації призначено місцевого представника, а згодом (квітень-червень 1923 р.) – американець Д.А. Ліндзей (Donald A. Lindsay). На чолі ж Дніпровського районного представництва, який розпочав роботу 28 травня 1922 р. і завершив у червні 1923 р., тривалий час був доктор А. Фрейман, а його заступником (на посаді секретаря) Ф. Штурм (Philip Sturm), який часто виконував обов'язки уповноваженого [184, с. 96].

Мережа розподілу вантажів і постачання продуктів Херсонського повіту була наступною. У Херсоні знаходилося 2 бази, які обслуговували увесь повіт у цілому та безпосередньо харчові пункти й закриті дитячі установи міста, а також 6 волостей навколо. Сільську місцевість обслуговувала мережа баз з 5 центрів: Херсон – 6 волостей, Снігурівка – 5, Берислав – 5, Олександрівка – 8, Ново-Воронцовка – 3 [26, арк. 179зв.].

У Дніпровському повіті на Херсонщині станом на середину червня 1922 р. було сформовано мережу допомоги від АРА, яка виглядала

наступним чином. В Олешках було створено дві складські продуктові бази, які розподіляли вантажі на увесь повіт, зокрема харчувальні пункти в Олешках і прилеглі до міста три волості. У сільській місцевості були сформовані бази: з центром у Каховці, який об'єднував дві волості; центр у Голій Пристані, що об'єднував три волості; центр у Скадовську, що об'єднував три волості [26, арк. 180]. Подібні структури були створені на теренах усього Півдня України.

Отже можна констатувати, що для забезпечення допомоги голодуючому населенню Американська адміністрація допомоги створила на Півдні України добре структуровану та розгалужену організаційну структуру.

Першим завданням, яке стояло перед АРА у регіоні, було годування дітей у голодуючих районах Миколаївської й Одеської губерній, розгорнувши мережу їдалень. Так, за планом для Одещини надавалося 90 тисяч пайків щоденно: Одеси – 38 тисяч, Одеського повіту – 30, Вознесенського – 15 і Тираспольського – 7 тисяч [118].

Першу їдальню в Одесі було відкрито 30 квітня 1922 р. по вул. Дальницькій, ріг Степової, яка була розрахована на 2300 обідів щоденно. З них 1200 обідів надавалися дітям безпосередньо в їдальні, інші передавалися до найближчих пунктів харчування. Обід складався з солодкої маїсової кукурудзяної каші, здобреної жиром, чашки какао та порції білого хліба [124; 129]. Наступна їдальня була відкрита у колишньому будинку Трудолюбія по вул. Лісній на 2500 осіб, згодом на Сл.-Романівці, Ярмарковій площі, по Судовому провулку 2, приміщенні Вознесенської гімназії й ін.

Протягом трьох тижнів (30 квітня – 20 травня 1922 р.) АРА відкрила в Одеському повіті 70 їдалень для харчування дітей, де отримували обіди 31118 голодуючих. По волостям пункти харчування розподілялися наступним чином: Маріїнська – 36 (15456 осіб), Зельцька – 8 (5394), М. Буялінська – 25 (9128) та Севериновська – 1 їдальня на 600 осіб [127].

У кінці травня АРА прийняла рішення про розширення мережі харчування на Одещині для охоплення частини найбільш голодуючого дорослого населення. За твердженням полковника Хаскеля, АРА протягом червня 1922 р. в Одеській губернії планувала годувати 150 тисяч дітей і 75 тисяч дорослих [126].

Окрім цього, за ініціативою окремих груп громадян і меценатів через АРА надавалася допомога лікарям, студентам-медикам, медперсоналу, професурі та працівникам сценічного мистецтва. Так для медиків у квітні 1922 р. американськими медичними організаціями було надіслано 350 продовольчих посилок. Для одеської професури вантаж продовольства надіслала американка Шуман. Нью-Йоркський театральний діяч Моріс Гест зібрав 250 продовольчих посилок для одеських сценічних працівників [118].

Окремо відбувалося харчування студентів Одеси практично всіх вищих навчальних закладів міста. До 1 червня 1922 р. було організовано 2 студентські їдальні, де харчувався 2691 студент [128].

Загалом на середину липня 1922 р. АРА по Одеській губернії харчувала 110822 особи [24, арк. 67].

У Миколаєві відкриття їдалень відбулося 18 травня [58, арк. 7]: «Пітпункти відкрилися. Прилеглі до пітпунктів АРА квартали були дещо ошелешені. Вулиця наповнилася дитячим гомоном, брязкотом посуду – вулиця була невпізнанна... Рисовий суп. Білий хліб! Какао! Пітпункт схожий на осаджену фортецю», – писала з цього приводу газета «Красный Николаев» [136]. Вже у перший день роботи 3 пункти міста приготували та видали 7 тисяч обідів [60, арк. 12].

М. Раскін, голова миколаївського дистрикту, так описував початок харчування у Миколаєві: «Миколаївські діти починали формувати черги звечора і до шостої години ранку біля кожної з трьох їдалень збиралося по декілька тисяч, більшість з яких чекали усю ніч. Коли я дивився на обличчя бідних маленьких дітей, я не мав сумніву, що більшість з них

голодують і що рішення нагодувати їх у першу чергу було правильною політикою» [251, р. 618].

«Працівники АРА щоденно о другій годині видавали обіди дітям, які штовхалися, кричали, билися, створюючи безлад і «не вірячи своїй щасливій долі». Лише через декілька днів було налагоджено порядок, оскільки діти впевнилися, що АРА має намір надавати харчування регулярно», – зазначав у своєму звіті М. Раскін [251, р. 618].

Протягом травня місяця у Миколаєві та губернії швидкими темпами було відкрито 48 пунктів АРА на 41725 дітей [26, арк. 156]. В інформації, що була надана одеській газеті «Известия» Повноважним представником УСРР при закордонних організаціях допомоги голодуючим Артамоновим, зазначалося, що на 7 червня 1922 р. АРА годувала у Миколаєві 18 тисяч дітей, у Херсоні – 10 тисяч, Олешках – 5500. До 15 червня на теренах Миколаївської губернії планувалося довести харчування до 125 тисяч на добу [125].

Херсон отримав перші обіди близько 27-28 травня 1922 р. Затримка була пов'язана з нерозторопністю місцевого персоналу Херсонського відділення АРА. Так, прибувши 25 травня до Херсону, М. Раскін побачив, що баржа, яка доставила продукти у Миколаїв ще 16 травня та відразу відправилася до Херсону [96, арк. 40зв.], лише починала розвантажуватися. Така безвідповідальність розлютила керівника дистрикту і він попередив співробітників, що у разі нерозвантаження баржі через два дні, усі будуть звільнені. Дана погроза мала свій результат і по поверненні за два дні з Дніпровського району М. Раскін найшов відкриття першої їдальні, де у перший день роботи отримали харч 6500 маленьких херсонців.

У червні мережа харчування у Херсонському повіті почала швидко зростати. Якщо у другій половині червня АРА годувала у Херсоні 12477 осіб щоденно, а по повіту – 19 тисяч [97, арк. 21зв.], то у першій половині липня лише у повітовому місті харчувалося 30557 дорослих і

дітей [97, арк. 9зв.], а у другій половині липня – 21736 осіб у місті та 19000 – у повіті. При цьому основною формою харчування були сухі пайки для дорослих у місті (11886 пайків) і для дітей у повіті (19 тисяч), що видавалися щоденно [97, арк. 10зв.]. На початку серпня 1922 р. кількість осіб, які отримували обіди чи сухі пайки від АРА по Херсонському повіту сягала вже 86278 осіб (30000 у місті, 56278 у повіті) [97, арк. 13].

Загальну динаміку харчування населення Херсонського повіту організацією АРА (за даними Післяголу) протягом червня-серпня 1922 р. можна побачити у таблиці 3.1.1.

Таблиця 3.1.1. Кількість осіб по Херсонському повіту, що отримували харчування від АРА (червень-серпень 1922 р.) [80, арк. 2зв.].

Місяць / територія та контингент	по повіту – дітей	у місті – дітей	по повіту – дорослих
Червень	12000	9000	-
Липень	35000	15000	35000
Серпень	13000	15000	17500

Ми бачимо, що таблиця подає дещо інші цифри у порівнянні з наведеними нами вище. Ймовірніше за все вони є усередненими за місяць й округленими. Є вірогідність того, що післягол у пізніших звітах свідомо применшував роль АРА у допомозі голодуючим.

Місцева влада Херсонщини значно відставала у допомозі голодуючим. Про безпорадність місцевої влади у справі допомоги голодуючим спецслужби яскраво повідомляли у зведенні про стан Херсонського повіту з 7 по 17 серпня 1922 р.: «Боротьба з голодом ведеться переважно іноземними організаціями, що ж стосується влади на місцях у повіті, то така допомоги не надає, як з причини відсутності ресурсів, так і в зв'язку з наявністю можливості населенню влітку *абияк перебитися* (виділення наше. – Т.М.)» [97, арк. 14зв.].

Дніпровський повіт першу допомогу від АРА отримав 28 травня 1922 р. [88, арк. 59] і вона почала швидко поширюватися. Протягом кінця

травня – початку червня 1922 р. пайки були розподілені наступним чином: Олешківські бази – 5500 дитячих пайків і 2925 дорослих; Каховська база – 6600 дитячих пайків і 4500 дорослих; Голопристанська – 11300 дитячих і 9300 дорослих пайків; Скадовська – 6600 дитячих і 5775 дорослих пайків. Усього по Дніпровському повіту відпущених пайків: дитячих – 30000 і дорослих – 22500 [26, арк. 180].

Лише за червень 1922 р. Дніпровським повітовим комітетом допомоги голодуючим (повіткомдопгол) разом з АРА було організовано та відкрито 38 дитячих харчувальних пункти, де отримували обіди 30 тисяч дітей (отже у кожній їдальні харчувалося у середньому майже 800 дітей) [89, арк. 1] та 22,5 тисяч дорослих. З 16 липня АРА узяла під свою опіку вже 45 тисяч дітей і 56 тисяч дорослих [89, арк. 9]. АРА настільки ґрунтовно взялася за справу харчування голодуючих, що вже у кінці червня 1922 р. склади організації в Олешках були переповнені продуктами, що привело до неможливості приймати нові вантажі. Так заступник голови Дніпровського повіткомдопголу 24 червня писав до Дніпровського повітвиконкому: «Сьогодні чи завтра очікується баржа з продуктами у 6500 пудів, які, внаслідок переповненості складів, нікуди розвантажити» [87, арк. 18].

Протягом серпня місяця допомога з боку АРА голодуючим Дніпровщини продовжувалася та полягала у харчуванні 32 тисяч дітей і 21 тисячі дорослих [89, арк. 44]. Лише у м. Каховка у трьох їдальнях міста протягом серпня 1922 р. обіди отримували 3500 дітей і 2666 дорослих, а з 25 серпня стали отримувати пайки лише 1700 дітей на день [86, арк. 24-24зв.].

Найгірша ситуація в організації мережі харчування АРА склалася на Єлисаветградщині. На початку червня у цьому віддаленому від Миколаєва й Одеси повітовому центрі не було сформовано навіть певної структури, оскільки у своєму звіті від 13 липня 1922 р. Уповноважений по Миколаївській губернії зазначав, що «відомостей про розподіл

Єлисаветградського повіту на бази не мається». Хоча на повіт у червні 1922 р. було виділено «до з'ясування ситуації» 25000 дитячих пайків і 13500 дорослих пайків [26, арк. 180].

Керуючий Миколаївського дистрикту М. Раскін, прибувши близько 26 травня 1922 р. до Єлисаветграду, знайшов, що у місті навіть «не було програми для годування дітей». Для негайного вирішення питання супервайзер з'явився до голови міськради та заявив, що йому необхідно отримати приміщення й організувати офіс протягом 24 годин, або він скасує програму допомоги та «присвятить свій дорогоцінний час іншим частинам дистрикту». Очільник міста виділив американцю 25 полонених з місцевого ДОПРу у супроводі дюжини охоронців із завданням здійснити ремонт і підготувати підходящий офіс для АРА. Через 12 годин приміщення було підготовлене (при цьому одному полоненому під час ремонту вдалося втекти) [251, р. 619].

Першим завданням у місті, яке визначив М. Раскін, стала організація харчування безпритульних дітей у кількості близько 500 осіб. Для цього було вирішено виловити їх за допомогою міліції та працівників установ і помістити у місцевий дитячий будинок. АРА вдалося протягом тижня навести лад у притулку, де діти були «абсолютно голими та помирали повсюди як мухи». Для цього, всупереч правилам АРА, М. Раскін дозволив на початковому етапі видавати мешканцям дитячого будинку подвійні пайки. У результаті діти навіть не намагалися тікати, віддаючи перевагу притулку [251, р. 619-620]. Так було налагоджено харчування дітей у повітовому центрі.

До кінця серпня 1922 р. АРА в Єлисаветграді годувала 10088 дітей, які отримали протягом місяця 305243 пайки. Харчування дітей здійснювалося через 19 дитячих будинків, 6 їдалень, 6 лікарень і 120 осіб отримувало пайки через будинок відпочинку робітників і робітничих підлітків. Серед дорослого населення отримало по одному пайку 4875 осіб [99, с. 45]. З цього можна зробити висновок, що ситуація в

Єлисаветградському повіті була дещо кращою у порівнянні із південними повітами Миколаївської губернії.

Отже Американській адміністрації допомоги вдалося налагодити досить дієву та масштабну систему допомоги голодуючим УСРР, у тому числі Одеської та Миколаївської губерній. Саме ці губернії отримували одні з найбільших обсягів допомоги, які випереджала лише Запорізька губернія. Уявлення про обсяги допомоги АРА у серпні 1922 р. по Україні надають нижченаведені таблиці 3.1.2 і 3.1.3.

Таблиця 3.1.2. Місячний звіт з надання допомоги дітям станом на 31 серпня 1922 р. (за даними АРА) [45, арк. 45].

Дистрикт	Число міст і селищ	Число кухонь	Число дітей, що отрим. їжу	Число закр. установ	Число у них дітей	Загальне число
Одеса	578	422	85526	229	10974	96490
Миколаїв	484	398	107248	207	14250	121498
Київ	263	158	53727	791	37356	91083
Харків	132	150	28514	116	6623	35137
Катеринослав	370	322	78078	118	9550	87628
Запоріжжя	457	696	157835	233	11711	169546
Донецьк	16	27	6339	35	2123	8462

Таблиця 3.1.3. Місячний звіт з надання допомоги дорослим станом на 31 серпня 1922 р. (за даними АРА) [45, арк. 45].

Дистрикт	Число дорослих, що харчувалися у пунктах	Число тих, хто отримував сухі пайки	Число дорослих, що харчувалися у закритих установах	Загальне число дорослих
Одеса	1045	92103	3087	96235
Миколаїв	-	110900	2501	113401
Київ	-	-	-	41644
Харків	489	17881	1150	19520
Катеринослав	-	15231	2898	18119
Запоріжжя	-	-	-	8368
Донецьк	-	5967	245	6212

Наряду з позитивною статистикою були в організації роботи АРА, на першому етапі формування харчувальних пунктів, і певні негаразди. Так у звіті Дніпровського повіткомдопголу за липень 1922 р. відзначалося, що «робота на місцях комітетів АРА не цілком задовільна у сенсі постановки звітності. Крім цього часто-густо спостерігається з боку службовців харчпунктів дрібне розкрадання. Пояснюється це тим, що жодної платні з причини відсутності коштів у виконкомі ніхто не отримує, а прожити лише тим, отримуючи дитячий обід в їдальні, ніхто не проживе» [89, арк. 9].

Часто відбувалися крадіжки різного рівня, які оформлювалися заздалегідь актами про списання. Яскравим прикладом цього є акт Комісії з приймання продуктів зі складу Бериславської бази АРА, які заздалегідь зазначили, «що борошно, отримане з «Базсклада», знаходиться у старих і рваних мішках, крупа – також, так що при навантаженні з Базскладу, навантаження у бонтон, вивантаження з бонтону [можливо «понтон». – *Т.М.*], розвантаження у харчпункті могла статися розсип; цукор отримано – вологий, що видно також з довідки Базсклада Бериславської [контори], теж цілком можлива усушка. Справжній [акт] складений на випадок, якщо виявиться недостача крупи, борошна внаслідок рваності мішків, а також недостача цукру внаслідок його вищевказаної вологості, у чому і розписуємося» [84, арк. 8]. З акту можна зрозуміти, що крадіжка або вже відбулася на складі, або планувалася під час перевезення.

На Одещині АРА зіштовхнулася з проблемою відсутності коней, у зв'язку з чим вирішено було для полегшення роздачі та для прискорення справи – харчування дітей – територію Одеського повіту та південну частину Тираспольського повіту розбити на 7 районів дитячого харчування АРА, причому у центрі кожного з них улаштувати базисний склад таким чином, щоб кожному селу не було занадто важко й обтяжливо їздити за одержанням продуктів. Зважаючи, однак, на можливості доставки продуктів на базисні склади, центри були обрані по можливості близько до

якої-небудь залізничної станції або морського пункту. Такими центрами виявилися: 1 район – с. Маріїнське на ст. Аккаржа; 2 – с. Зельц на ст. Кучурган; 3 – с. Северинівка на ст. Буялик; 4 – с. М.-Буялик на ст. Кремидівка; 5 – с. Адамівка у пристані Матіясово на Березанському лимані; 6 – м. Тирасполь на ст. Тирасполь; 7 – с. Цебриково на ст. Веселий Кут. До 15 червня 1922 р. у цих районах було розгорнуто 320 пунктів харчування, що охоплювали 448 населених пунктів, де харчувалося 102573 дитини [69, арк. 27-28].

Особливо часто представники АРА зіштовхувалися із зловживаннями на пунктах харчування, які призводили до конфліктів місцевих працівників з американцями. Наприклад, 7 червня 1922 р. відбувся інцидент між завідувачем харчового пункту № 1 у Миколаєві І. Ланчковським і паном Штурманом. Суть конфлікту була у тому, що, з'явившись на кухню, п. Штурман побачив на підлозі порожні банки від згущеного молока, з яких залишки останнього витекли на підлогу. Звинувативши в усьому завідувача, він намагався побити його та всіляко ображав, що робилося на очах у персоналу кухні [61, арк. 18-18зв.]. Не дивлячись на певну правоту завідувача, його було звільнено з посади [223, арк. 109].

21 липня 1922 р. на тому ж пункті трапився випадок крадіжки сала (жирів) хліборізом Пшеничним, який щоденно вискоблював порожні бочонки від жиру та назбиравши значну його кількість, намагався винести з пункту харчування. Але слідчий не повірив такому поясненню та вважав, що сало було вкрадене. У результаті Пшеничного було звільнено з роботи [61, арк. 61-61зв.].

Інший конфліктний випадок трапився 7 червня 1922 р. на харчувальному пункті № 3 м. Миколаєва. Після того як по карткам було видано обіди, на пункті залишилася їжа для працівників. Представник АРА, що відвідував кухню, був цим обурений і став вимагати роздачі обідів дітям. Після цього зробивши обшук і знайшовши вечерю для сторожа, він схопив його та вилив в обличчя завідувачу пунктом

Гольберту зі словами: «Ви жулик і працювати тут більше не будете». Потім вилив какао контролеру в обличчя зі словами: «Ви російські свині... тільки красти вмієте та більше нічого, у нас в Америці цього не буває» [62, арк. 28-28зв.].

Одна із проблем годування стосувалася суворого правила АРА: готування їжі та харчування повинне відбуватися на кухні; нікому не дозволялося брати додому, або доставляти їжу хворим вдома. Це, як виявилось, стало найбільш непопулярною акцією АРА. З американської точки зору було б нерозумним дозволяти дітям брати продукти додому, де вони ділилися б серед голодних батьків і родичів, ще більш ускладнюючи проблему підтримки голодних дітей. Належний раціон був призначений на одну людину, але ніяк не на декілька. Американці наполягали на суворому виконанні «науково» запропонованої кількості калорій. Діти та батьки не могли узяти до тями, чому не можна поділити «пайку» [223, с. 108].

Повсякденна страшна реальність демонструвала неспроможність відстояної на європейському досвіді аксіоми. Заборони часто у селах порушувалися, селяни осаджували проханнями супервайзерів відмовитися від безсердечного обмеження. Американці були змушені поступитися – їжу брали додому, їли не готуючи, годували дорослих і хворих [180]. Наприклад, Уповноважений по Миколаївській губернії М. Раскін змушений був 11 липня 1922 р. дозволити дітям молодше п'яти років, у зв'язку з епідеміями, отримувати обіди вдома. Але часті зловживання у даному напрямку привели до відміни цього розпорядження і з 18 вересня «усі діти без різниці у віці повинні з'їдати свої обіди винятково у приміщеннях їдалень». Хоча певні винятки були передбачені для хворих дітей, якщо вони мали свідоцтво лікаря [59, арк. 80].

Не дивлячись на швидке розгортання роботи, ситуація влітку 1922 р. ще залишалася складною. Так 17 липня 1922 р. «Нью-Йорк таймс» повідомила про повернення до Женеви 10 липня представника

Міжнародного комітету з надання допомоги голодуючим де Люберсак¹, який зазначав, що «тисячі людей щоденно помирають біля залізничних станцій у таких містах як Київ, Харків та Одеса... Біженці прибрали із сіл до цих центрів і, приїхавши туди й опинившись без їжі, помирали біля станцій. Їх тіла підбирали та викидали у поля, що перетворилися у кладовища». Зазначав де Люберсак і про величезні натовпи дітей-сиріт, які або ж губилися, або ж залишалися одні після смерті батьків від голоду; розповідав і про факти канібалізму, яким був особисто свідком. Його здивувало те, що найбільші страхіття він зустрів на Слобожанщині та Полтавщині у «районі між Полтавою та Харковом, який був дуже багатим», а окремі села вимерли на 85% від довоєнного рівня. «В Одесі, – за словами де Люберсака, – тіла лежать на вулицях декілька днів перед тим як їх поховують, що пов'язано з розвалом санітарної служби» [147].

Не завжди були хороші відносини і з офіційними представниками радянської влади. З моменту появи АРА в українських містах і селах організація та її представники опинилися під неусипним оком місцевих органів ВУНК, а згодом – Державного політичного управління (ДПУ). Так, голова особливого відділу ДПУ у Миколаївській губернії Тимофєєв у звіті «Політичний бік допомоги АРА» на закритому засіданні Бюро Миколаївського губкому від 11 липня 1922 р. зазначав: «З моменту організації «АРА» за нею ДПУ запроваджено нагляд і вжито всіх заходів боротьби з можливим американським шпигунством. т. Капустянський (Уповноважений у Миколаївській губернії по роботі з іноземними організаціями допомоги. – Т.М.) цілком надійний представник і, як колишній чекіст, дуже корисний.

Поки моменту шпигунства не встановлено. Буржуазія, що засіла в установах «АРА», як к-р. [контрреволюційний. – Т.М.] елемент нам не страшний. Усюди є 35% чекістів. Робота особвідділу поставлена так, що ні

¹ Жан де Люберсак – економічний експерт при комітеті Нансена. У минулому офіцер французької армії, розвідник, граф, монархіст; входив до складу французької військової місії, що знаходилася у Росії й Україні у 1917-1918 рр. – Т.М.

Рескін, ні Штурм ніколи не здогадаються. Обережність з нашого боку потрібна особлива, бо американці добре обізнані про російську більшовицьку пильність і безсумнівно надзвичайно обережні... Можна з упевненістю сказати, що не тільки робота американців відома ДПУ, а й усі дрібниці їх особистого життя. Ініціатива безумовно у наших руках... Кореспонденція їх перевіряється... Шпигунства на селі також не виявлено». І тут же Тимофєєв підсумовує, що «симпатія населення до «АРА» значна, з цим потрібно повести боротьбу. Висновки такі: відсутність моменту шпигунства. Ініціатива у наших руках...» [54, арк. 2-3]. Зазначений витяг яскраво свідчить наскільки тотально контролювалася уся діяльність АРА, що полягала у зовнішньому спостереженні зі сторони ДПУ, перлюстрації кореспонденції, з'ясуванні особливостей особистого житті ключових фігур АРА і, нарешті, наявності сексотів у середовищі організації, які складали, виходячи з доповіді, 35 відсотків працівників.

Подальше обговорення даної доповіді на закритому засіданні свідчить, що більшовицька верхівка була просякнута страхом перед підступними планами й інтригами «світової буржуазії»: ««АРА» дуже складна конспіративна організація, необхідно збільшити нашу пильність» (виступ Гельфериха), «контрреволюційність цієї організації безсумнівна» (виступ Борисова), «контрреволюційність «АРА» видно в усьому» (виступ Мамченко) і т.д. [55, арк. 4зв.-5]. Найбільш лицемірною була позиція Любецького, який запропонував заради політичної мети взагалі відмовитися від допомоги АРА дітям, оскільки йому видалася підозрілою вимога організації надавати харчування лише на харчпунктах: «якби у «АРА» не було певної мети, вона не наполягала б на харчуванні дітей винятково на пунктах. Вважаю за необхідне в усіх відношеннях реорганізувати харчування, і *краще зовсім від нього відмовитися, ніж годувати тисячу дітей на харчпунктах* (виділення наше. – Т.М.) – осередках зарази та зміцнювати симпатії населення до американців» [55, арк. 5].

У результаті Бюро прийняло рішення посилити контроль за АРА як зі сторони партійних органів, так і з боку виконавчих і безпекових. При цьому було поставлено завдання перед Губвиконкомом «щоб уся робота з надання допомоги йшла від імені Допголу» [55, арк. 53в.]. Надалі дане рішення поступово втілювалося у життя й радянські органи всіляко затушовували ключову роль американців у допомозі голодуючим.

Також АРА наражалася у своїй діяльності з постійними проблемами, які виникали через неузгодженість роботи державних установ, що повинні були всіляко сприяти роботі міжнародних організацій. Так, на прохання відпустити для їдальні АРА 1000 пудів дров і 5000 пудів торфу за рахунок Центрального УТОПа (ймовіріше – Управління паливом) й інших подібних вимог у червні 1922 р. [94, арк. 9-10, 12], Херсонський уповноважений Комітету народного господарства відповів, що відділ палива «не має наміру чинити перешкод при відпустці палива... [але] вимагаючи паливо повинні бути представлені грошзноси і що згідно з приписом з Центру паливо має відпускатися тільки за готівковий розрахунок» [94, арк. 16].

Подібна ситуація трапилася і з охороною складів. Так АРА направила прохання до Херсонського повітвиконкому про виділення 13 червоноармійців у караул для охорони складів Комітету АРА, тому що попередній не хотів охороняти склади без пайка. Також охороняли і міліціонери, які отримували великий пайок, за що Повітдопгол і Комітет АРА могли бути притягнуті до суду [94, арк. 25, 27-29]. Отже проблем в організації діяльності АРА було достатньо.

Додатковою програмою допомоги була доставка посилок. АРА мала значний досвід посилочних операцій, який вона набула в Європі протягом 1920-1921 років. Для реалізації цієї програми у центральному офісі у Москві та ключових конторах були створені відділи посилок, які працювали на комерційних засадах (комерційність була досить умовною, оскільки, як буде вказано нижче, уся різниця йшла на безкоштовне

харчування дітей). На Півдні України основним посилковим центром була Одеса, яка направляла посилки до Миколаєва, Єлисаветграду та Херсона, де були контори АРА. Так у Миколаєві, як губернському центрі, контора по доставці посилок з'явилася на початку травня 1922 р. З цього приводу Миколаївське відділення АРА зробило оголошення: «Американська Адміністрація Допомоги цим оголошує, що нею відкрито Миколаївське відділення і що усі продуктові посилки для населення міста Миколаєва, що отримувалися раніше через Одеську контору, будуть тепер видаватися Миколаївською конторою АРА... усі особи, що повинні отримати продовольчі посилки будуть сповіщені через пошту» [63, арк. 2].

Сутність програми продовольчих посилок, яка базувалася на угоді між АРА та РСФРР від 19 жовтня 1921 р., полягала у наступному. Будь-який громадянин за кордоном, в Європі чи Америці, вносив кошти у конторі АРА у сумі 10 доларів на одну посилку та заповнював спеціальну аплікаційну форму, де вказував отримувача посилки та його адресу. АРА знаходила одержувача, якому призначалася посилка, та відправляла йому поштою чи кур'єром картку-повідомлення. Одержувач відносив дану картку на найближчий склад АРА й обмінював її на посилку [250, р. 92].

Для того щоб активізувати та більш чітко організувати посилкову справу, АРА поширювала у радянських республіках листівки, які могли відправлятися родичам, знайомим чи друзям за кордоном з проханням надіслати продуктову посилку (див. додаток В). Загалом було поширено більш ніж півтора мільйони листівок [260, с. 151-152].

Вартість посилки складалася з вартості продуктів (6,5 дол.¹), страхування та транспортних витрат (1 дол.) і внеску до «Childfund» (дитячого фонду), кошти з якого йшли на харчування дітей в їдальнях і закритих будинках. Усі витрати, що були пов'язані з посилковою програмою – транспортні, вантажно-розвантажувальні, утримання апарату тощо, несла АРА [25, арк. 632; 180]. У разі якщо АРА не вдавалося знайти

¹ Б. Патенод вказує вартість у 6,75 дол. (див.: 250, р. 94).

адресата та доставити йому посилку протягом 90 днів, то 10 дол. поверталися відправнику [262, с. 127].

Посилка складалася з 49 фунтів борошна, 25 ф. рису, 10 ф. цукру, 10 ф. жиру, 3 ф. чаю, 20 банок згущеного молока. У перерахуванні на кілограми, вага посилки становила приблизно 53 кг. За підрахунками АРА, один типовий набір продуктової посилки забезпечував родину з 5 чол. харчуванням на тиждень [223, с. 109], або трьох – на місяць [250, р. 95].

Крім індивідуальних, практикувалися колективні посилки (коли одна група людей за кордоном відправляла їх іншій групі людей) та оптові посилки. Цим видом посилок користувалися дрібні організації допомоги. АРА переправляла продукти представникам цих організацій у радянських республіках, допомагаючи їм через структуру Американської адміністрації допомоги розподіляти продукти на свій вибір. Здебільшого до подібного роду практики зверталися представники національних меншин і земляцтва. Це підтверджує у своїй телеграмі Уповноважений Одеського району Студенікін від 5 серпня 1922 р. зазначивши, що велика кількість колективних посилок через Одеський посилковий відділ видається різним групам національних меншин і вираженням контрреволюціонерам без контролю з боку Уповноваженого [28, арк. 106]. На тому, що саме євреї були першочерговими отримувачами посилок, наголошує у своїй роботі й Б. Патенод [250, р. 96], але вказуючи, що це були саме *бідні* євреї.

Викликала незадоволення подібна ситуація й у вищих органів влади. Влітку 1922 р. Миколаївський губернський відділ управління та представники УСРР при закордонних організаціях отримали об'єднаний циркуляр НКВС, відділу нацменшин НКВС та Уповноваженого УСРР при всіх закордонних організаціях в якому зазначалося, що американські земляцтва висилають досить значних розмірів продовольчі посилки через організацію «АРА» на адресу приватних громадян – євреїв, переважно рабинам і «впливовій частині місцевої єврейської буржуазії», які, після отримання, на свій розсуд спільно займалися розподілом посилок

«нелегальним шляхом і без будь-якого контролю з боку радянської влади». Це значно обурило більшовицьке керівництво, яке розпорядилося у зв'язку з «незаконним і недопустимим обходом радянської влади... по виявленні незаконного розподілу, продпосилки затримувати та надсилати до Допголу, де вони повинні зберігатися до рішення центру» [29, арк. 36]. У даному циркулярі яскраво прослідковується цинічна позиція більшовицького уряду – перевага політичної доцільності над збереженням людських життів.

Загалом розподіл посилок на теренах УСРР був справою і клопіткою, і небезпечною: відсутність транспорту, бандитизм, епізодичні бунти та хвилювання, підозрілість радянської влади тощо ускладнювали справу передачі посилок, що, як правило, сягала до 1,5-2 місяців від моменту подачі заявки за кордоном і сплати. Як ми бачимо з вищенаведених документів серед основної маси одержувачів посилок були люди, які мали родичів і друзів за кордоном. Влада очевидно побоювалася, що програма посилок стане каналом, через який зовнішні вороги будуть допомагати внутрішнім. До цієї програми вони ставилися з великою пересторогою та не вітали її розширення.

Були зовсім несподівані проблеми у розподілі посилок. Відомий американський дослідник діяльності АРА Б. Потенод наводить цікаву проблему у видачі посилок, яка виникла в Єлисаветграді – «дивовижна подібність в іменах отримувачів». Досить частими були випадки, коли не лише перше та друге імена були однаковими, але й обидві особи, що мали одне і те ж ім'я, проживали в одному будинку і на тій же вулиці, але ніяким чином не були пов'язані один з одним. У результаті по декілька днів два «Герш Фінкельса» стояли перед вікном ідентифікації, кожен з яких намагався запевнити службовця, що саме він є отримувачем посилки [250, р. 95].

26 жовтня 1922 р. між РСФРР й УСРР (К. Ландер) та АРА (Е. Берленд) було укладено додатковий договір про «одежні посилки» [37,

арк. 30-30зв.; 85, арк. 11]. Його сутність зводилася до того, що нарівні з продуктовими дозволялося відправляти одяжні посилки майже за тією ж схемою, що й продуктів. Відмінність в умовах доставки одяжних посилок полягала у двох моментах: 1) АРА дозволялося продавати одяжні посилки радянським установам і фізичним особам; 2) АРА погоджувалася виплатити більшовицькому урядові суму у розмірі одного долара за кожний привезений пакет. Ця сума повинна була покривати імпортне мито та фрахт у радянських республіках.

Кожна посилка містила у собі доброякісний вовняний матеріал для одного костюма або сукні з підкладкою, гудзиками й іншим прикладом; небілений білизняний матеріал для 2-х пар спідньої білизни; фланелет для 2-х чоловічих сорочок або 2-х жіночих кофтинок. Додавалися нитки, голки, гудзики та весь потрібний приклад для шиття сукні [85, арк. 11].

Окрім того, надавала АРА і медичну допомогу. Величезні масштаби епідемій (тиф, дизентерія, холера, туберкульоз, віспа та лихоманка), відсутність ліків і величезна нестача лікарів, які, як і пересічні громадяни, вмирали від голоду, загинули у воєнній хуртовині чи емігрували за кордон. У лікарнях не було навіть елементарного – хлороформу й ефіру (операції робилися без анестезії), бинтів чи пов'язок (рани закривали газетами), йоду, термометрів тощо.

Для організації медичної допомоги 2 вересня 1921 р. АРА підписала угоду з Американським Червоним хрестом (АЧХ), згідно якої останній зобов'язувався передати Російському Червоному хресту медичної допомоги на 3,6 млн. дол. під контролем АРА. Програма почала діяти у листопаді 1921 р. на теренах РСФРР. Загальне керівництво здійснювалося з центрального офісу АРА у Москві, де медичний відділ очолив відставний армійський лікар полковник Генрі Біюукс (Henry Beeuwkes) [250, р. 90].

На чолі медичних відділів у кожному дистрикті було призначено також американських лікарів, головний обов'язок яких полягав у контролі над поширенням 1222 різних найменувань медикаментів і медичних

предметів, що імпортувалися АРА.

При Одеському губернському відділі АРА також діяло окреме відділення медичної допомоги на чолі якого стояв лікар Джес Мак-Ельрой (Jesse L. McElroy), сфера якого охоплювала всю південну Україну. Усі медикаменти, що отримувалися, розподілялися між шпиталями, лікарнями, лазаретами й інтернатами. Постачання лікарських установ медикаментами почалося у кінці квітня – на початку травня 1922 р. [121].

Головними напрямками роботи медичного відділу АРА стали:

– *профілактика захворювань*: кампанії по очищенню, купання та щеплення. Розподіл дезінфекційних засобів і дезінфікуючих апаратів. Очищення та ремонт міських систем водопостачання.

– *лікування хвороб*: максимальне забезпечення медпрепаратами існуючих лікарень, диспансерів, фельдшерських пунктів, лабораторій, дитячих будинків тощо. Організація нових амбулаторій і диспансерів там, де їх не було, або де потрібні додаткові.

– *додаткове забезпечення основних операцій з харчування*: вирішення проблем з харчування пацієнтів і стаціонарних хворих. Забезпечення продуктами харчування й одягу медичного персоналу.

– *поширення медичної літератури в університети й інші установи* [245, р. 438].

За першим напрямком проводилося очищення води хлоридом вапняку у найбільших містах, що давало негайний ефект з очищення води та, як наслідок, зменшення тифу та холери. Купання було направлене на дітей, що харчувалися в їдальнях АРА. Так в Одесі з началом кампанії дезінфекції було організовано відвідування бані для 2600 дітей, де окрім купання дезінфікували також і їхній одяг [245, р. 439]. Вже 1 серпня 1922 р. в Одесі АРА відкрила бані для дітей з пропускною здатністю 6000 осіб [28, арк. 104, 111].

Відносно лікування хвороб, то робота Медичного відділу була переважно зосереджена розподілом поставок до існуючих медичних

закладів. Перший вантаж медикаментів (три вагони) та постільної білизни (3000 простирадл та іншого), прибув до Одеси у 20-х числах квітня 1922 р. Увесь вантаж розподілили між шпиталями, лікарнями, оздоровницями й інтернатами [121].

До Миколаївської губернії перший вантаж прибув на початку травня з Одеси (13 ящиків медикаментів), які були розподілені по лікарням: Тюремній, Народній лікарні, Робітничій лікарні, Дитячій лікарні та лікувальним закладам Херсонського, Миколаївського й Олешківського повітів.

На початку травня отримав перші медичні вантажі й Єлисаветградський повіт. Доставка до Єлисаветграду відбувалася з Харківської контори АРА і протягом травня була розподілена по лікарням Єлисаветграду [47, арк. 3-8, 12-15].

Одними з перших отримали допомогу і лікарі згідно програми АРА. 26 квітня 1922 р. одеська газета «Известия» повідомляла, що «для одеських лікарів, студентів-медиків і медперсоналу отримано уповноваженим 350 продовольчих посилок, які були надіслані американськими медичними організаціями, які будуть розподілені за участю комітету лікарів» [118]. У подальшому лікарі регулярно отримували допомогу через мережу АРА.

Підбиваючи підсумок короткому огляду змісту та розгортання медичної програми АРА зазначимо, що Уповноважений по роботі із закордонними організаціями Одеського району у своєму звіті на 15 жовтня 1922 р. зазначав, що «медична допомога була розвинена винятково АРА, причому забезпечувалися лікувальні заклади й інтернати медикаментами, дезінфекційними та перев'язувальними засобами, медичними інструментами та постільними речами, а також частково забезпечувалися в індивідуальному порядку білизною та медичними засобами вагітні жінки. Крім того АРА брала участь у загальносанітарних і протиепідемічних заходах, облаштуванні лазні для дітей, що годуються на пунктах,

протихолерних і протизапальних щепленнях» [42, арк. 19зв.-20].

Отже можна констатувати, що вже у середині 1922 р. протягом декількох місяців Американській адміністрації допомоги вдалося налагодити широкомасштабну та безпрецедентну в історії операцію з урятування голодуючих громадян радянської України. При цьому діяльність АРА не обмежувалася годуванням, а й була направлена на охорону здоров'я та забезпечення населення елементарними речами.

У липні-серпні 1922 р. критична фаза голоду залишилася позаду, був зібраний гарний урожай, а голод переходив у нестаток і недоїдання. На офіційному сленгу становище характеризувалося як «последгол». Більшовики почали тяготитися присутністю АРА. Однак, Ради потребували політичного визнання США, тому місію доводилося терпіти, хоча почав проявлятися ввічливий, але твердий натиск. І все-таки, незважаючи на офіційний оптимізм, багато селян, як і раніше, голодували та волали про допомогу [223, с. 110].

Натомість, враховуючи офіційну позицію більшовицької влади та ситуацію з подоланням важкої фази голоду, керівництвом АРА було прийнято рішення з 1 вересня 1922 р. повністю скасувати секцію харчування дорослого населення, а обсяги допомоги дітям були скорочені на 50% [94, арк. 46].

Незважаючи на офіційний оптимізм, восени ситуація почала погіршуватися. Так, звіт Дніпровського повіткомдопголу за вересень 1922 р. повідомляв, що «картина становища повіту після проведеного обліку занадто сумна: на 260000 жителів є всього 18000 робочої худоби, замість 75000 робочої худоби у 1916 році. З 49000 господарств залишилося 37-38 тисяч, з них 16000 господарств напівзруйнованих, які не мають ніякого живого інвентарю. Увесь знятий урожай, без відрахування продподатку, забезпечує населення Дніпровського повіту на 8½ місяців, з розрахунку 15 пудів на рік на людину. Таким чином, бракує близько 800-900 тисяч пудів хліба для людей і до 3 млн. пудів зерна й обсяг-фуражу для

худоби. На даний час голодує до 2000 дорослих і до 5850 дітей. Крім того, є до 40000 нужденних, які у грудні вже будуть голодувати» [89, арк. 44].

Не дивлячись на такі відомості, під тиском більшовиків, починаючи з 1 вересня 1922 р., АРА почала згортати свою активну діяльність в Україні. На Миколаївщині з даного числа припинялося годування дорослого населення, а кількість дітей зменшувалася на 50% [63, арк. 202]. Так у вересні 1922 р. на Дніпровщині АРА годувала лише 4700 дітей, а у жовтні – 5000, переважно у містах Каховка, Гола Пристань, Скадовськ та Олешки [89, арк. 44].

Як наслідок, у жовтні почалася нова хвиля голоду. На початку листопада 1922 р. «фактичний голод виявлено, окрім Олешок, Голої-Пристані, Каховки та Скадовська, в яких проводиться харчування, ще у Хорлах, Костогризів, Старій Маячці та Чулаківці. У Чулаківці, як наслідок минулорічного голоду, виявлено людодїство, знайдені мішки із засоленим людським м'ясом», – повідомляв звіт Дніпровського повіту за жовтень 1922 р. [89, арк. 53].

Американська адміністрація допомоги вирішила збільшити харчування. Наприклад, якщо у Миколаєві у жовтні-листопаді 1922 р. організація утримувала 16 їдалень з гарячим харчуванням, де видавалося щоденно 11348 обідів для дітей і роздавала 132690 пайків у 74 закладах для дорослих, то у грудні кількість їдалень збільшилася до 28 (14558 обідів) і кількість пайків збільшилася до 141390 (70 закладів) [181, с. 159]. У Херсоні та Херсонському повіті у жовтні 1922 р. організація утримувала 26 харчпунктів, де харчувалося 11905 осіб (усі інші організації разом з повітдопкомголом утримували 21 їдальню, де харчувалося 9113 осіб) [95, арк. 21]. Загальна кількість тих, хто харчувався по Одеській і Миколаївській губерніях протягом жовтня 1922 р. показана у таблиці 3.1.4.

3.1.4. Допомога АРА на Півдні України у жовтні 1922 р.
(складено за [45, арк. 25зв.-26, 42])

	Одеська губернія (на 15.X.22)	Миколаївська губернія (на 01.X.22)
	<i>Діти</i>	
Кількість міст і сіл	106	85
Число їдалень	103	48
Число закритих закладів	144	251
Лікарень	71	-
Харчується в їдальнях	36251	27830
Харчується у закритих закладах	9128	15240
Харчується у лікарнях	1812	-
Загальна кількість дітей	47191	43070
	<i>Дорослі</i>	
Отримують суп в їдальнях	1371 (студенти)	-
Отримує сухий пайок	-	-
Загальна кількість дорослих	-	-
Дорослі, що отримують їжу в лікарнях	1357	-
Кіл-ть населення, що отримує медичну допомогу	невідомо	4220
Загалом по усім видам допомоги	49919	47290

Отже ми бачимо, що головна допомога АРА була звернена на підтримку дітей, як це було на початку програми. Харчування дорослих розпочалося лише взимку 1922-1923 рр., коли жахи голоду почали посилено проявлятися серед усіх вікових категорій.

З 1 січня 1923 р. уся організаційна робота з харчування передавалася місцевим органам Післяголу, але за рахунок продуктів АРА [85, арк. 19]. Причиною цього було те, що голод і допомога АРА серйозно компрометували комуністичну владу в очах населення та світової громадськості. Тому влада у центрі та на місцях уживала спроби прямо або побічно зменшити внесок АРА у боротьбі з голодом і заодно приписати їхні заслуги собі. Коли криза минула, відношення явно змінилося, тепер допомога бачилася не такою потрібною, влада стала тяготитися присутністю незалежної від її контролю організації, а у голосі партійних

функціонерів усе виразніше стали проявлятися нотки класової ненависті.

Усім місцевим органам влади також заборонялося підтримувати якісь контакти з Комітетами АРА, а тим більше просити їх про допомогу. Так у циркулярному листі Херсонського післяголу від 23 січня 1923 р. зазначалося, що «пропонується прийняти до неухильного виконання, роз'яснивши всім сільвиконкомам: «Категорично забороняється безпосередньо звертатися в іноземні організації допомоги голодуючим. За будь-якого роду довідками, пов'язаних з харчуванням голодуючого населення звертатися до Повітпіслягол» [91, арк. 9].

Не дивлячись ні на що, навесні 1923 р. АРА годувала, наприклад, в Єлисаветградському повіті 4725 дітей і 313 дорослих (хворих у лікарнях) [83, арк. 72], на Дніпровщині близько 26 тисяч, а станом на квітень 1923 р. АРА мала на Миколаївщині 112 їдалень [64, арк. 5] і лише у кінці весни їдальні АРА поступово переходили під контроль Джойнт, Місії Нансена й Українського товариства Червоного хреста, до яких радянська влада ставилася лояльніше. Загалом динаміку змін обсягів харчування Американською адміністрацією допомоги за 1922-1923 рр. можна побачити на прикладі Херсонського повіту (додаток Д).

Продовжували реалізовуватися й інші програми допомоги. Особливого розмаху набула посилочна програма, оскільки взимку 1922-1923 рр. в Одесі щоденно видавалося близько 2000 посилок, що продовжувало непокоїти радянську владу. В одному з листів Уповноваженого по Одеському району Валюкаса від 22 грудня 1922 р. до центральних органів влади зазначалося, що посилкові операції «набувають настільки серйозного значення, що їм доводиться приділяти тепер набагато більше часу, ніж чому-небудь іншому». Збільшення операцій привело до того, що відділ посилок «став регулятором цін на ринку на продукти споживання. 90% усіх виданих посилок, принаймні, йде на ринок, що не невідомо, зрозуміло, і самій АРА і, навіть, вважається нею явищем цілком природним». Як підсумок чиновник вимагав: «Необхідно відшукати ті чи

інші способи боротьби зі спекуляцією посилками» [42, арк. 5]. У свою чергу американський літописець АРА Х. Фішер помірковано позитивно оцінював спекулятивну складову вказуючи, що попадання товарів з посилок на вільний ринок мало низку плюсів: зменшення цін на продукти харчування, активізація ринкових відносин, можливість обміну продуктових чи одєжних надлишків на інші групи товарів тощо [245, р. 421], з чим АРА абсолютно згодна.

Не дивлячись на обурення більшовиків операція з передачі посилок тривала до 15 червня 1923 р., коли офіційно були закриті усі посилочні пункти в СРСР. Лише у березні 1923 р. АРА видала через одеську контору 9034 платних посилок (8972 індивідуальних і 62 групових) і 2554 безкоштовних (2211 індивідуальних і 343 групових) [42, арк. 14]. Отже посилки відігравали досить помітну роль не лише у спасінні українських громадян, а й у врегулюванні цін на вільному ринку на товари першої необхідності.

Підбиваючи підсумки філантропічної роботи АРА, необхідно зазначити, що обсяг її був безпрецедентний, що відзначали навіть радянські функціонери у своїх звітах. В одному з підсумкових звітів за травень 1923 р. зазначалося, що кількість пайків, які видавалися АРА, у багато разів перевершувала кількість пайків, які видавалися іншими організаціями. Всього за 1922 р. в УСРР було видано 135869880 пайків, за 1923 рік (по травень місяць) – 44951010 пайків. Істотною також була допомога медикаментами, які АРА видавала окремим амбулаторіям, лікарням, дитячим будинкам тощо. Всього з початку кампанії по березень 1923 р. українським лікувальним закладам видано медикаментів на суму 4 млн. крб. золотом [40, арк. 15]. За приблизними підрахунками це дало можливість врятувати від голоду та хвороб близько 10 млн. осіб лише в Україні.

Згортання роботи АРА почалося навесні 1923 р. Першим припинив свою діяльність медичний відділ АРА 15 травня 1923 р., а 15 червня, як

вже зазначалося, припинилася видача посилок. Надалі почали ліквідовувати регіональні відділення. Першим – 20 червня 1923 р. було ліквідовано Єлисаветградський дистрикт, а 25 червня – Миколаївсько-Одеський [245, р. 395]. Ще раніше почали закриватися районні відділення, тобто суб-дистрикти. Так, 1 червня було закрито Херсонську контору АРА, а всі її функції передано до Укрпісляголу [138], а 27 червня у Херсоні й окрузі було припинено і харчування по організації АРА [143].

15 липня 1923 р. рішенням Раднаркому України було ліквідовано український осередок організації, а 20 липня 1923 р. було закрито центральний офіс місії у Москві.

19 червня 1923 р. у Москві відбувся банкет облаштований АРА. На банкеті були присутні: Каменєв, Держинський, Чичерін, Литвинов, Радек, Сокольников і Ландер. Голова АРА, полковник Хаскель, подякував радянський уряд за енергійну підтримку у роботі, сказавши: «Представники АРА їдуть з глибоким переконанням, що радянський уряд є урядом російського народу і працює на його благо». На думку Хаскеля, немає ніяких перешкод до визнання радянського уряду іншими державами, у першу чергу США. Каменєв, висловлюючи подяку працівникам АРА (див. додаток Е), висловив надію, що побажання Хаскеля здійсняться на благо російського й американського народів. Привітав американців і Чичерін, висловивши надію на майбутню спільну роботу російського й американського народів у справі «розкриття незліченних багатств Росії на благо людства» [141]. Після цього 20-21 червня прощальні банкети пройшли в Одесі та Харкові [36, арк. 254; 37, арк. 152].

Можна тільки припустити, що у свідомості поколінь, що пройшли через голод та американську допомогу, пам'ять про АРА суперечила тому офіційному уявленню, яке їм намагалася зверху нав'язати радянська влада. У Державному архіві Херсонської області зберігся лист від громадян селища Хрестовоздвиженського Отбедо-Василівської волості Херсонського повіту від 15 жовтня 1922 р., де за підписами мешканців

селища зазначалося: «Ми, що нижче підписалися, громадяни селища «Хрестовоздвиженського» висловлюємо глибоку подяку Американській адміністрації допомоги голодуючим за ту своєчасно надану допомогу дитячому та дорослому населенню селища, яка позбавила багатьох від важких захворювань і голодної смерті...» [90, арк. 374]. І таких листів, як стверджують сучасні дослідження, було безліч.

Розуміючи, що АРА занадто сильно вплинула на суспільну свідомість, більшовицька влада спробувала викорінити всяке згадування про неї, зробити її зовсім невідомою для наступних поколінь, але той шлях до демократичного суспільства, який обрала незалежна Україна, дає можливість розкрити багато сторінок історичної правди, і серед них сторінку про роль Американської адміністрації допомоги голодуючому населенню України.

3.2. Міжнародні організації у боротьбі з голодом у регіоні (1922-1923 рр.)

Попри величезну допомогу зі сторони Американської адміністрації допомоги, її обсяги не могли задовольнити усі потреби голодуючого населення. Окрім того жахи голоду та розрухи сколихнули не лише американську еліту та громадськість. Схвильованою виявилася й європейська спільнота, де краще розуміли складну ситуацію в якій опинилися радянські республіки, оскільки самі зазнали руйнувань внаслідок бойових дій часів Першої світової війни. У результаті декілька десятків організацій у США та Європі також відгукнулися на заклик М. Горького про допомогу «знедоленому російському народові». При цьому окремі організації, що мали значні ресурси, намагалися діяти самостійно, а інші об'єднувалися навколо відомого полярника Фритьофа Нансена (про що буде сказано нижче) та допомагали, так би мовити, колективно.

Однією з найпотужніших організацій, яка почала свою допомогову діяльність на теренах України ще у 1920 р., був *Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет Джойнт* (далі – Джойнт), який діяв на той час через Євобщестком (див. підрозділ 2.1).

Американський єврейський об'єднаний розподільний комітет, широко відомий як Джойнт, був заснований восени 1914 р. 27 листопада 1914 р. дві благодійні організації – Американський благодійний комітет підтримки й (Ортодоксальний) Центральний комітет підтримки під керівництвом Фелікса Уорбурга (Варбург) створили Об'єднаний розподільний комітет американських фондів для надання допомоги євреям, що постраждали під час війни. У джерел Джойнта стояли відомі філантропи – фінансисти, банкіри, адвокати, релігійні діячі. Спочатку Джойнт розподіляв фонди, зібрані трьома іншими благодійними групами – ортодоксів, реформістів і соціалістів – і лише пізніше перетворився у самостійну організацію. За роки війни Джойнт перерахував у Росію й Україну гігантські суми, які пішли на організацію допомоги сотням тисяч змушених переселенців, біженців, сиріт, інвалідів війни, солдатських вдів [186, с. 121].

Бажаючи самостійно продовжувати свою філантропічну роботу, Джойнт неодноразово звертався до більшовицького керівництва про надання такого дозволу та підписання відповідної угоди, але завжди отримував відмову. Радянську владу лякав «вузьконаціональний» і «буржуазний» характер організації. У той же час, розуміючи необхідність невідкладної допомоги єврейському населенню УСРР, де на той час проживало 85% євреїв усього СРСР, Джойнт шукав шлях для розгортання своєї роботи та знайшов його в особі АРА.

20 жовтня 1921 р. у Лондоні була підписана угода між АРА та Джойнт щодо спільної роботи на території України. АРА була повністю солідарна з бажанням Джойнт полегшити страждання єврейства України. Спільна комісія Джойнт та АРА у січні 1922 р. відвідала Харків, Олександрівськ, Миколаїв, Єлисаветград, Одесу, Вінницю, Житомир і Київ. Було

встановлено, що наближається продовольча катастрофа, особливо у Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській та Одеській губерніях, що з 26 мільйонів людей, що живуть у 12 губерніях України, уражених голодом – 2 мільйони, а з них – 1 мільйон дітей, потребують термінової допомоги [193].

Детальніші переговори про співробітництво у галузі подолання голоду в Україні між АРА та Джойнт розпочалися в США на початку 1922 року. Протягом лютого-березня 1922 р. у Нью-Йорку відбулася низка конференцій між представниками Джойнт і Гувером, Рікардом і Бейкером, які представляли АРА. Сторони дійшли згоди, що Джойнт буде діяти як складова частина російського осередку АРА і лише на території України. Згодом Єврейський розподільчий комітет повинен був, після підписання договорів, перетворитися на абсолютно самостійну організацію, що діяла в Україні [245, р. 253-254].

28 березня 1922 р. Джойнт та АРА підписали угоду про програму харчування дітей в Україні. Згідно з документом, Джойнт, що виступав як частина АРА, брав на себе всі витрати, пов'язані з поставками продуктів. Програма передбачала наступні етапи: починаючи з 15 травня, 100 тисяч дітей повинні були почати одержувати їжу в їдальнях Джойнт, до 15 червня їх число повинно було досягти 300 тисяч, 800 тисяч було визначено на середину липня й із цією кількістю підопічних передбачалося працювати до 15 вересня. Продовження програми повністю залежало від подальшого бажання та можливостей Джойнт. Сферою діяльності цієї операції Джойнт визначався Південь України та Крим, а також великі міста центральної частини України.

Джойнт зобов'язався виділити на організацію харчування дітей \$1,5 млн., обидві сторони підтвердили, що Джойнт буде рятувати від голоду дітей України, спираючись на угоду між АРА й урядом України, в якій відзначалося: благодійний розподіл повинен проводитися безвідносно до расового, національного або політичного статусу, згідно з установками

АРА працювати у місцях особливого нестатку [117, р. 19]. Головними організаторами роботи були призначені – полковник Вільям Гров (від АРА) і доктор Борис Боген (Джойнт), які негайно виїхали до України і програма для дітей стартувала вже на початку квітня. Не дивлячись на безліч проблем, до яких можна віднести швидкість створення інфраструктури, контроль над якістю продуктів, набір співробітників і перекладачів, медичний огляд дітей, добір і підготовку приміщень, ремонт кухонь, організацію охорони продуктів і палива, створення складів, до середини липня 1922 р. Джойнт кормив більше 800 тисяч дітей України щодня. Інструкція Джойнт визначала, що не повинно бути таких технічних обставин, які б не дозволили нагодувати голодної людини якнайшвидше.

Але за твердженням Х. Фішера, який працював представником АРА, цей план збоку Джойнта не було виконано і значної допомоги голодуючим у першій половині 1922 р. ними надано не було. З цієї причини 14 серпня 1922 р. Джойнт (Л. Штраус) підписав з АРА (В. Браун) договір (див. додаток Ж) за яким, «бажаючи взяти участь в операціях надання допомоги в Україні та Білорусії», зобов'язувався організувати дитяче харчування в УСРР та БСРР, беручи в основу принципи АРА, та підтримати медичну програму у зазначених республіках. Для цих програм Джойнт виділяв 1,25 млн. дол. з умовою їх використання винятково на українських і білоруських територіях. Реалізація плану допомоги у спайці АРА-Джойнт передбачалася до серпня 1923 р. Цікавим є те, що пункт 5 договору зобов'язував АРА слідкувати за тим, щоб в усіх пунктах, чи то з надання харчової допомоги, чи медичної, були вивіски про те, що вона надається разом з Американським єврейським розподільчим комітетом Джойнт [245, р. 531-532].

Для упорядкування допомоги у межах АРА була розроблена програма на 1922-1923 рр., яка містила наступні напрямки допомоги:

- а) харчування дітей і дорослого населення;
- б) постачання найбільш бідного населення та дитячих установ паливом;

- в) продовження діяльності АРА з доставки продовольчих посилок та організації продовольчих посилок з Америки;
- г) субсидування сільськогосподарських і професійних шкіл;
- д) субсидування дитячих будинків і лікарень;
- е) організація тракторних загонів у районах єврейських колоній, але для обслуговування всього селянського населення цих місцевостей;
- ж) організація постачання населення через Українське товариство насінництва сортовим насінням, особливо кукурудзи;
- з) обладнання зразкового млину для використання кукурудзи у районі Ново-Полтавської колонії;
- і) організація та субсидування приміських сільськогосподарських артілей [25, арк. 543].

Так у своєму звіті за 1922-23 рр. організація відзначала, що «під час найгострішого періоду кампанії боротьби з голодом JDC брала участь у допомозі голодуючим як філіал організації АРА. Починаючи з червня 1922 р. Джойнт допомагав їжею й одягом як окремим персонам, так і сім'ям. Робота проходила перед керівництвом містера Б. Блетнера (B. Blattner), який постійно підтримував контакт з АРА. Протягом червня-вересня було роздано 5238 посилок» [10].

20 вересня 1922 р., не встигнувши повністю реалізувати свій договір з АРА, Джойнт укладає з урядом РСФРР «Тимчасовий договір між російським урядом (РСФРР) та Єврейським об'єднаним комітетом допомоги (Джойнт) в Америці» за яким, окрім допомоги продовольством та одягом, зобов'язувався надати підтримку у відновленні зруйнованого господарства шляхом розподілу між ремісниками та селянами знарядь виробництва й інших необхідних предметів, планувалося відновити школи, створити кредитні каси тощо [72, арк. 144-146].

У жовтні 1922 р. Джойнт відкрив власне відділення та розпочав свою діяльність як окрема та самостійна організація. Уся робота здійснювалася під керівництвом Джека Швейцера (Jack Schweitser) та Веніаміна Пеппера

(Benjamin /Benja/ Pepper), які перетворили «Одеський офіс» у центр допомоги Джойнта для Північного Причорномор'я, налагодивши зв'язок з Миколаєвом, Ананьєвим, Тирасполем, Балтою та Первомайськом. З лютого 1923 р. головою Одеського відділення Джойнт став одесит Лев Рабинович [224, с. 138].

Тоді ж організація почала діяти на Миколаївщині, про що у своєму листі до Л. Штрауса відзначав Уповноважений по Україні Борис Боген: «У Миколаєві ми тепер маємо діючий будинок для старих і кухню для дорослих. Наш внесок у ці заклади – тільки у продовольстві, яке складає 60 пакунків на місяць... Крім того, ми підтримуємо різні установи в єврейських колоніях, кількість яких на території Миколаївщини сягає 15 (Боген має на увазі Миколаївську губернію, до складу якої входила частина Херсонщини та Кіровоградщини. – *Т.М.*).

Через зиму, що наступає, є велика потреба палива всюди, але у Миколаївській губернії ситуація – абсолютна розруха. Я тому асигнував 40 мільярдів рублів для палива, і також 5 мільярдів рублів для негайного незначного ремонту, який буде необхідний, щоб зробити установи придатними для житла протягом зими» [1]. На чолі Миколаївського відділення було поставлено доктора А.С. Фельдбаума, який керував Джойнт на Миколаївщині до закриття філії у жовтні 1923 р.

Треба відзначити, що станом на грудень 1922 р. асигнування для харчування по Миколаївщині сягали 50 тисяч рублів, з них на Миколаївський повіт відпускалося 17 тисяч [11]. Станом на початок 1923 р. організацією було роздано (разом з АРА) 15395 посилок [137].

Протягом 1922 р. організацією було роздано 9414 продуктових посилок для 13547 сімей (37383 особи) і 316 таких посилок для шпиталів та єврейських будинків престарілих. Необхідно зазначити, що лише 60,2% були євреями, інші ж представляли різні національності – українці, росіяни, молдавани тощо. Також було роздано 39534 посилки зі спідньою білизною (38% для шпиталів і будинків для престарілих) і 10797 шт.

дитячого одягу та білизни (83% для дитячих будинків). Серед отримувачів речової допомоги євреї складали: 67% дітей і 52% дорослих [10].

Допоміг Комітет і єврейській громаді м. Березівка, де вже у липні 1922 р. АРА відкрила 4 харчових пункти на кошти Джойнт, де харчувалося 1200 дітей [14].

Серед інших програм, що реалізовував Джойнт були:

а) *Кооперація з АРА у галузі медичного обслуговування населення.*

Україна відчувала крайню потребу в медико-санітарному обслуговуванні: було необхідно відновити або відкрити лазні, налагодити або поліпшити систему водопостачання, санітарний стан міст був жахливим. Щомісяця Миколаївське відділення витрачало на ці потреби до 150 доларів США, що являло собою досить значну суму на той час. Наприклад, у серпні 1923 р. організація надала допомогу Першій радянській лікарні Миколаєва у розмірі 33 червонців (еквівалент 150\$) [9].

б) *Опіка дитячих будинків.* Підтримка дитячих установ становила особливу частину турбот Джойнта. 200 тисяч сиріт в Україні потребували житла, харчування, одягу й освіти. Додатково до того харчування, що діти одержували від АРА, Джойнт виділив великі суми на додаткове харчування, паливо й ін. необхідні для нормального функціонування речі.

Близько 30 тисяч дітей у різних установах одержували додаткову допомогу. Більшість із них були євреями, Джойнт трансформувал підопічні дитячі будинки у чисті, затишні, із системою сучасного опалення. Діти одержали взуття, нижню білизну, верхній одяг. Завдяки зусиллям АРА й Джойнта діти незабаром набрали нормальну вагу, відновили здоров'я. Так на Миколаївщині, станом на серпень 1923 р., Джойнт витрачав 100 доларів на дитячу їдальню для єврейських дітей, до того 50 доларів на додаткове харчування у дитячому будинку м. Миколаєва (200 дітей) та утримував два дитячих будинки у Ново-Полтавці та Калинівці (90 дітей) [9].

В Одесі та районі єврейські дитбудинки отримували 3000 дол.

допомоги щомісячно, які виділялися через Євобщестком [10].

в) *Розподіл одягу та взуття*. Представники Джойнта в Україні інформували Нью-Йорк, що необхідність у теплому одязі була вкрай високою й якщо одяг не надійде вчасно, сотні тисяч людей загинуть від холоду взимку 1922-1923 рр. Вже у травні 1922 р. велика партія одягу та взуття була поставлена з Нью-Йорка. Крім того, була закуплена велика партія сировини й укладені договори з кооперативними організаціями на Україні: Джойнт розплачувався з кооператорами за роботу продуктовими наборами, вони ж, у свою чергу, шили настільки необхідний одяг. До грудня 1922 р. 70 тисяч людей в Україні були одягнені завдяки допомозі Джойнта. Так, у серпні 1923 р. Миколаївське відділення Джойнт закупило взуття для будинку престарілих на 50 доларів [9].

Лише у грудні в Одесі було роздано 3710 рубаш, 3819 кальсон, 60 пальт для дівчат, 317 – для хлопців, 207 дівчачих суконь, 94 хлопчачих костюмів, 480 комбінезонів, 402 дівчачих рубаш, 402 панталон, 380 хлопчачих рубаш, 40 теплих рубаш, 47 брюк, 205 ліфчиків, 104 кашкети тощо, загалом 10667 одиниць одягу [75, арк. 75].

24 лютого 1923 р. в Одесі у доповнення до колишніх видач Джойнт пожертвував для боротьби з дитячою безпритульністю: сорочок дитячих – 120 шт., кальсонів – 50 шт., панталон – 50, панчіх – 100 пар, светрів – 30 шт., костюмів для хлопчиків – 5 шт., пальто – 10 шт., пальто для дівчаток – 15 шт., суконь – 20 шт., носових хусток – 100 шт. [167, с. 32].

г) *Купівля і розподіл палива*. Не менш важливим завданням, чим постачання продуктами й одягом, стало забезпечення паливом до зими 1922-1923 рр. Джойнт виділив на закупівлю палива 200 тисяч доларів. Звіти представників Джойнта показують, що 1600 вагонів вугілля було розподілено по дитячих будинках, госпіталях, будинках престарілих, серед нужденних. Вугілля закупалося на Донбасі, вартість його була на 40% нижче, чим імпортного і доставка здійснювалася набагато швидше. 20 тисяч доларів було витрачено на закупівлю дров для тих установ, де

можна було топити деревом [65, арк. 27, 37]. Так, у кінці 1922 р. Одеське відділення отримало 395 вагонів вугілля, яке було розподілене по містам Південної України, але лише Одеський район отримав більше половини – 200 вагонів [75, арк. 98].

Балтський повіт отримав у першому півріччі 1923 р. 11145 пудів вугілля для дитячих закладів, лікарень та індивідуально єврейському населенню [13].

Після перенесення головного офісу Джойнт до Одеси та закриття Миколаївського відділення організації у жовтні 1923 р. [65, арк. 12] на його складах залишилося близько 6 тисяч пудів кам'яного вугілля, яке голова Миколаївського відділення А.С. Фельдаум передав люб'язно Миколаївській окружній комісії допомоги дітям для передачі дитячим закладам [65, арк. 27, 37].

Загальні інвестиції США у програму по боротьбі з голодом у СРСР, 1921-1922 рр. обчислювалися у \$58 млн. (з них конгрес виділив \$22 млн. 370 тисяч, вартість продуктів з резервних запасів склала \$10 млн.), у такий спосіб гроші, зібрані філантропічними організаціями нараховували \$26 млн., з яких внесок Джойнта був найбільшим – \$8 млн.

З серпня 1921 р. до січня 1923 р. Джойнт затратив на програму допомоги у радянських республіках \$8048711,23, із цієї суми \$3827386,75 витрачені винятково на позаетнічну допомогу, під спостереженням або у співробітництві з АРА, решта грошей були використані безпосередньо представниками Джойнта на власні програми допомоги [193].

Таким чином, завдяки Єврейському розподільчому комітету Джойнт, який, не дивлячись на свою етнічну орієнтацію, активно включився у допомогу голодуючим Південної України незалежно від національності, було врятовано багато життів під час голоду 1922-1923 років. При цьому організація не обмежувалася лише допомогою голодуючим, а надавала різнопланову допомогу у медичній і паливній сферах, опіці дитячих будинків, розподілі одягу та взуття тощо.

Разом з американськими організаціями на справу врятування голодуючих відгукнувся відомий норвезький полярний дослідник Фрітьоф Нансен¹, що очолював *Місію допомоги Ліги Націй*. У серпні 1921 р. на Женевській конференції національних асоціацій допомоги він був призначений Верховним комісаром Міжнародного комітету допомоги Росії (МКДР). Після того, як АРА підписала договір з радянським урядом у Ризі 20 серпня 1921 р., Ф. Нансену вдалося через тиждень, 27 серпня 1922 р. підписати свій варіант договору у Москві.

Згідно договору у Москві створювався Комітет під назвою «Виконавчий комітет міжнародної допомоги Росії» (ВКМДР), куди увійшли два представники – по одному від більшовицького уряду та Женевської міжнародної конференції допомоги. Розподіл продовольства був винятковим правом ВКМДР. Радянські владні структури взяли на себе зобов'язання розвантаження та транспортних витрат від радянського кордону до пунктів видачі продовольства [66, арк. 1]. Отже договір Ф. Нансена з Кремлем різко відрізнявся від договору з АРА. «Місія Нансена» залишала верховний контроль над поставками допомоги у руках радянського уряду, без застережень, що допомога не буде розподілятися у Червоній армії та серед урядових співробітників.

«Місія Нансена» представляла різні політичні та гуманітарні організації, включаючи національні товариства Червоного хреста [180]. Загалом до «Місії Нансена» приєдналося 15 організацій: Комітет Нансена в Амстердамі, Швейцарський, Шведський, Голландський, Датський, Норвезький і Німецький Червоні хрести, Швейцарський та Італійський комітети допомоги дітям, Універсальна єврейська конференція допомоги,

¹ **Фрітьоф Нансен** (норв. Fridtjof Nansen) – норвезький мандрівник, океанограф, біолог, громадський діяч. Народився 10 жовтня 1861 р. недалеко від м. Крістіанії, нині Осло. У 1880-92 рр. вчився в університеті у Крістіанії. Після закінчення Першої світової війни 1914-1918 рр. Нансен був верховним комісаром Ліги націй у справах військовополонених, одним з організаторів Міжнародної комісії допомоги потерпілій від голоду Росії. Авторитет ученого допоміг йому зібрати величезні кошти на закупівлю продовольства для голодуючих. До цього фонду Нансен вклав і велику частину Нобелівської премії, яку йому присудили у 1922 р. У 1925-1928 рр. Нансен працював у Комісії з репатріації вірменських біженців до Радянської Вірменії. Помер 13 травня 1930 р.

Європейська допомога студентам, Товариство адвентистів сьомого дня, Сербсько-хорватсько-словенський комітет, Чехословацька місія допомоги, Товариство допомоги дітям Голландського Червоного хреста [195, с. 79].

Більшовики знайшли Ф. Нансена зручним пропагандистським знаряддям у своїх взаєминах із Заходом, й, особливо, для нейтралізації впливу АРА. Не дивно, що Ф. Нансен став «зіркою» радянської преси, зручним «громовідводом» для режиму. Нансен очолював бездержавну організацію, добре був відомий у Росії як полярний дослідник, без політичних амбіцій, критикував дії західних урядів, його представники передавали продовольчі вантажі радянським органам, не вимагаючи створення власного особливого розгалуженого апарата [163, с. 345].

«Місія Нансена» працювала через Ради, АРА – самостійно та часто всупереч. Нансена більшовики зустрічали з помпою, він був обласканий усякими почестями та нагородами, усюди його зустрічали оркестри, промови, організовувалися пишні банкети. Ближче до кінця грудня 1921 р. йому віддав належне Всеросійський з'їзд рад, обравши почесним членом московської Ради. Усі ці події знайшли своє відбиття на багатьох сторінках радянської преси – у центрі й на місцях, у той час як АРА та Джойнт майже повністю ігнорувалися. І це напередодні голосування у Конгресі США про виділення додаткових 20 млн. дол. для допомоги Росії. Якщо МКДР під керівництвом Нансена з вересня 1921 по вересень 1922 р. поставив до РСФРР 90 тис. 700 тонн продовольства, то АРА тільки за один рік поставила близько 790 тис. вантажів продовольства (не рахуючи одягу, ліків та ін.) [180].

31 грудня 1921 р. Х. Раковський підписав «Угоду між урядом Радянської України і д-ром Фр. Нансеном» про допомогу в Україні [25, арк. 1], і вже 23 квітня 1922 р. до Одеси прибув перший гуманітарний вантаж на французькому пароплаві «Жак Фрассіне» з посівним матеріалом, що був закуплений організацією Нансена у Бухаресті. Вантаж адресувався Миколаєву та містив 31240 тон кукурудзи та 575 тон

пороху [142].

Для загального керівництва роботою допомоги протягом квітня-травня 1922 р. були організовані центральний офіс «Місії Нансена», який знаходився у Харкові (голова – капітан Квіслінг) та контори на місцях і, насамперед, губернських містах – Одесі та Миколаєві. На чолі Миколаївського відділення (офіційна посада – *Уповноважений Міжнародної комісії професора Нансена по боротьбі з голодом у Миколаївській губернії*¹) було призначено доктора Григорія Плотіцина, який був головою Миколаївського відділення УЧХ. Але 2 жовтня 1922 р. доктора Плотіцина було звільнено та призначено фахівця з Одеси – доктора З.Р. Барга [56, арк. 41, 79; 57, арк. 151]. Одеське відділення у квітні 1922 р. очолив Карл Ган (керівник Одеського відділення) і його колега Григорій Данішевський (представник «Місії Нансена» для Одеської губернії). Представником Міжнародної організації допомоги (Місія Нансена) для Херсона та повіту Ілля Розенцвейг [33, арк. 30-34], а у Тираспольському повіті Уповноваженим був Шварцман [42, арк. 7зв.]. Єлисаветградську контору очолював д-р Савіцький [74, арк. 14].

В обох губерніях МКДР, або «Місія Нансена», зобов'язувався годувати по 10 тисяч дітей щоденно. Допомога надавалася через харчові пункти Українського товариства Червоного хреста (УТЧХ) [122], що було обумовлене угодою між доктором Нансеном (в особі капітана Квіслінга) й Українським товариством Червоного хреста (в особі доктора Златковського), а надалі додатковою угодою між Нансеном та УСРР від 11 червня 1922 р. Згідно цих документів УТЧХ надавав свій місцевий апарат у розпорядження організації Нансена, у тому числі персонал, якому він надавав платню, а вже продовольство поступало від «Місії Нансена» [67, арк. 5].

Налагодити харчування «Місії Нансена» під егідою Українського Червоного хреста з труднощами вдалося лише протягом червня

¹ Так на штампі документу. – Т.М.

1922 р. [172]. На початку червня 1922 р. «Місії Нансена» вдалося з великими труднощами організувати лише один харчувальний пункт у Миколаєві при Трудовій школі № 4 (вул. Шосейна) [67, арк. 15], а по всій Миколаївській губернії на 1 червня діяло лише 9 пунктів харчування на 4830 осіб [26, арк. 156]: у Миколаєві, Херсоні та 7 у Херсонському повіті [26, арк. 178зв.].

Подібна ситуація була і на Одещині, де на 29 червня 1922 р. вдалося налагодити роботу лише 10 харчувальних пунктів, переважно на околицях міста й у селах Усатове, Дальник, Холодна та Феміна балках. Пропускна здатність їх була понад 3000 обідів на день. Обіди відпускалися: дітям – 60 відсотків, дорослим – 40. При харчуванні дорослих обіди надавалися, переважно жінкам, що годували груддю та вагітним жінкам. При цьому планувалося у найближчий час їдальні розширити, а також готувалося до відкриття ще 5 їдалень, які повинні були відкрити у найближчий час [140]. Загалом харчувалося 2600 дорослих [123].

Також «Місія Нансена» перейняла практику передачі посилок, але вони були набагато меншими від арівських і коштували усього 2 дол. З кожної посилки також проводилося відрахування у 25% на харчування дітей [25, арк. 632зв.]. 18 травня 1922 р. одеська газета «Известия» повідомляла, що «Одеська контора Нансена очікує у найближчі дні перший вагон продовольчих посилок дводоларової вартості, послані одеським громадянам з-за кордону» [122]. Загальноприйнятий склад такої посилки становив: 1 фунт чаю, 6 банок вареного молока, 3 фунти какао, 7 фунтів цукру, 2 фунти рису, 2 фунти жирів, 2 фунти кави, 1 фунт варення, 1 фунт шоколаду [100, с. 195].

Посилки здебільшого поширювалися серед особливо нужденних, а також підтримували професорів, лікарів, художників і т.д. [42, арк. 20]. Прибували посилки і на ім'я відомих більшовицьких лідерів. У 20-х числах липня 1922 р. від Української дипломатичної місії у Латвії через «Місію Нансена» на ім'я Г. Петровського прибуло 108 посилок вартістю 2,5 дол.

кожна, які містили по 7½ кг борошна, 1 кг сала, 1 кг цукру, 400 гр. чаю та 2 банки молока. Г. Петровський у своїй резолюції на документі зазначив: «Гр.[омадянину] Квіслінгу. У Миколаївській організації комуністів від голоду померло 50 і навіть більше людей. Тому направити всю цю посилку для голодуючих Миколаївській організації комуністів. Поважаючий Вас Петровський. 26.7.22» [30, арк. 128]. Отже через організацію Ф. Нансена отримували допомогу найрізноманітніші групи населення.

З 15 травня 1923 р посилковий відділ Місії Нансена припинив роботу через небажання радянської влади підписати новий договір про поширення посилок [34, арк. 61].

Не дивлячись на початкові труднощі, кількість харчувальних пунктів на Півдні України почала надалі швидко зростати. Це було пов'язано не лише з налагодженням роботи Місії, а й з приєднанням до її роботи інших організацій при «Місії Нансена». Наприклад, у серпні 1922 р. широку роботу розгорнув Міжнародний союз допомоги дітям (на її чолі в Україні стояв доктор Адлер), що працювала на гроші Всесвітньої єврейської конференції допомоги. 29 липня Уповноважений для України МСДД і Міжнародного комітету Червоного хреста у Женеві Жорж Дессона повідомляв українське керівництво: «У найближчий час у Миколаєві відчиняється їдальня МСДД... прошу Вашого розпорядження відносно обладнання приміщення для їдальні та надання сприяння патронажу їдальні... Директор їдалень д-р Адлер у найближчий час відвідає Миколаїв для відкриття їдальні» [67, арк. 27]. Але, фактично, першу їдальню даної організації вдалося відкрити лише у кінці серпня на розі Різдвяної та Херсонської вулиць [67, арк. 29-29зв.]. Основним контингентом нансенівських їдалень складали діти (60%), а все інше – дорослі (40%) [67, арк. 18].

Загальні результати допомоги «Місії Нансена» Південній Україні сягали вагомих результатів, хоча і значно поступалися досягненням «АРА» (див. Таблицю 3.2.1).

Таблиця 3.2.1. Допомога голодуючим «Місії Нансена» (січень 1923 р.) [45, арк. 120].

	жовтень 1922	січень 1923
Одеса	відомості відсутні	1010
Миколаїв	500	406
Херсон	600	600
Єлисаветград	1800	1826
ВСЕГО		9442

Як ми бачимо, результати були порівняно скромними. На квітень 1923 р. «Місія Нансена» збільшила кількість тих, хто отримував допомогу до 14315 осіб у 47 їдальнях: Одеса – 6 їдалень (2550 дітей), Тирасполь – 3 (760), Вознесенськ – 3 (456), Миколаїв – 10 (2721), Херсон – 12 (4600), Єлисаветград – 13 (3228) [45, арк. 186].

Отже «Місія Нансена» допомогла, у силу своїх можливостей, українському народові у подоланні наслідків голоду. У січні 1923 р. Ф. Нансен прибув до Харкова для переговорів з урядом України у зв'язку зі змінами роду діяльності місії. «Нансен приїхав до нас у той момент, коли боротьба з голодом перейшла на новий, складний шлях не лише врятування життя голодуючого, а й відбудови його господарства. Він і тут виявив вищу чуйність, прибувши до нас із своїми планами відбудовної діяльності та пропозиціями участі в організації заходів боротьби з наслідками голоду», – заявив тоді голова ВУЦВК Г.І. Петровський [цит. за: 195, с. 82].

Також значну допомогу «Місія Нансена» надала Українському товариству Червоного хреста, який, фактично, лише завдяки допомозі міжнародних організацій зміг організувати певну кількість їдалень на теренах Південної України.

Окремої уваги, у рамках діяльності «Місії Нансена» та АРА, заслуговує цільова допомога студентству Одеси та професорсько-викладацькому складу вищих навчальних закладів, яка надавалася відомою

студентською організацією «European Student Relief» (*Європейська студентська допомога* – ЄСД) та її американським сателітом – *Американською секцією ЄСД*. У сучасних дослідженнях практично не згадується навіть факт її існування, тим більше відсутній аналіз її діяльності.

Свою історію ЄСД розпочав у 1920 р. у складі Всесвітньої студентської християнської федерації. Центральний офіс розташовувався у Женеві (Швейцарія). Всесвітня студентська християнська федерація була заснована американським місіонером Джоном Моттом у 1895 р. Мотт у 1946 р. був визнаний гідним Нобелівської премії миру. Федерація існує і в наш час і включає до свого складу низку православних, протестантських і католицьких організацій.

ЄСД мала власні бланки та печатку. У центрі круглої за формою печатки розміщалося зображення двох земних півкуль, об'єднаних стрічкою з девізом латинською мовою «UT OMNES UNUM SINT!» – «Все повинне бути єдине!». Написи російською й англійською мовами: «Європейська студентська допомога – European Student Relief».

Поява ЄСД у Росії, а згодом і в Україні, стала можливою після того, як 20 серпня 1921 р. була підписана Угода про співробітництво між урядом РСФРР і АРА, а рівно через тиждень, від 27 серпня 1921 р. – аналогічного документа з доктором Нансеном. Текст останнього, а також доповнення та додаток до нього містили положення, які дозволяли брати участь у відправленні та поширенні продовольства на території Росії іноземним добровільним організаціям, у тому числі, що надають безпосередню адресну допомогу студентам [233, с. 251; 72, арк. 36]. Після підписання у тристоронньому порядку: Представником доктора Нансена у Москві Джоном Горбіном, Представником для Росії від ЄСД Дональдом Грандом та Уповноваженим Представником Урядів РСФРР та УСРР при усіх закордонних організаціях допомоги голодуючим А. Ейдуком доповнення до договору під назвою «Договір відносно допомоги студентам в Росії»,

дія договору поширилася і на Україну [72, арк.85].

ЄСД, згідно з договором, могла здійснювати продовольчу допомогу, організувати безкоштовне харчування студентів у їдальнях, що перебували під контролем місії Нансена. За задумом організаторів, призначення студентів на одержання харчування повинне було відбуватися без розрізнення національних, релігійних і політичних переконань [72, арк. 85]. Допомога голодуючим студентам надавалася студентами і викладачами Англії, Франції, Швейцарії, Швеції, Голландії, Сполучених Штатів Америки, Канади, Японії.

Право призначення керівників місцевих організацій ЄСД, згідно з договором, входило до компетенції доктора Нансена. Радянський уряд, у свою чергу, брав на себе зобов'язання надати іноземним представникам повну свободу пересування по Росії у службових справах, забезпечуючи їх охоронними грамотами й іншими офіційними документами. З радянської сторони до комітету повинні були увійти один представник місцевих органів влади та чотири представники студентства.

Першу допомогу студентам почала надавати АРА у перші дні розгортання своєї роботи у Південній Україні, після того як Уповноважений А. Ейдук телеграмою від 8 травня 1922 р. повідомив, що «ним надано дозвіл АРА розпочати харчування студентів в Одесі та Харкові у кількості до 1000 осіб і більше» [31, арк. 78]. І вже 18 травня одеська газета «Известия» із захопленням повідомляла, що АРА «у найближчі дні відкриває [їдальні] для студентів вищих навчальних закладів Одеси. У цих їдальнях будуть розміщуватися до 2000 учнів. Кошти для харчування студентів пожертвовані американським фондом студентської дружби. Їдальні призначалися для студентів медакадемії, ОПІ, ІНАРГОСПу, ІНО, сільськогосподарського інституту, інституту образотворчого мистецтва та хіміко-фармацевтичного інституту» [130].

Перші їдальні були відкриті 30 травня 1922 р., де харчувалася 2691 особа. У першій їдальні харчувалися студенти Медакадемії, хімфізу,

інституту образотворчого мистецтва та ІНАРГОСПу, у другій – ОПІ, Сільгоспінститут, ІНО і Робфак [128]. Пізніше була відкрита ще одна їдальня, у результаті в системі АРА у середині 1922 р. діяло 3 їдальні в Одесі, де харчувалося 2731 студент [45, арк. 218].

У 1922 р. студентами Одеси переважно опікувалася ЄСД через АРА, але у листопаді новий Уповноважений по роботі із закордонними організаціями по Одеському району Валюкас розпочав кампанію з «передачі усіх турбот з організації студентського харчування КУБУЧу (Комісія з покращання побуту учнів. – *Т.М.*) з метою зосередження цієї справи (харчування студентів. – *Т.М.*) у руках зазначеного комітету...» [42, арк. 53в.]. Але дана кампанія була безуспішною.

Робота їдалень здійснювалася шість днів на тиждень. Рацион харчування, по масштабах того часу, був досить різноманітним: рис, пшоно, просо, бобові, картопля, м'ясо, какао і т.д. Частина продовольства завозилася до голодуючого регіону через кордон, решта закупалася на гроші організації на місцевому ринку. Калорійність студентських обідів, що склалися, як правило, із двох блюд, становила, у середньому, 1501-1519 калорій. Наприклад, рисова або пшоняна каша з м'ясом і какао, овочевий або бобовий суп із просяним пудингом і чаєм і т.д.

Після сочевичного супу «чарівний аромат какао», білосніжна пишна булка з маїсового борошна здавалися «забутим дитинством, днем народження». Якщо порівняти склад меню з описом «раціону» голодуючих жителів регіону: жолуді, лобода, просяна й ін. полова, сушена трава, листя, солома, кора, шипшина й ін., то стає очевидною життєва необхідність одержання студентами обідів у їдальнях ЄСД.

Турбота про утримування їдалень лягала на плечі самих студентів, у компетенції яких були питання обслуговуючого персоналу, поточного ремонту приміщень і т.д. Нерідко учнів залучали до роботи в їдальнях в якості чорноробів.

Отже, у результаті світової підтримки студентів і викладачів

Південної України, а, насамперед, Одеси, де знаходилася більшість вищих навчальних закладів досліджуваного регіону, вдалося врятувати від голодної смерті та хвороб інтелектуальне середовище українського народу, яке формувалося протягом тривалого розвитку освіти та її духовної культури.

Ще однією організацією, яка у 1922-1923 рр. розгорнула роботу на теренах Півдня України, а саме на Херсонщині, був *Шведський Червоний хрест*. Головна увага даної організації була прикута до шведської колонії Альт-Шведендорф – Старошведське.

Більше ста років якісь особливі історичні потрясіння обходили українських шведів, котрі вже встигли пустити глибоке коріння у Причорномор'ї. Спокійне життя закінчилося після встановлення більшовицького режиму. У кінці 1921 р. на Херсонщині почалася активна фаза голоду. На межі виживання залишилися й шведські колоністи Старошведської волості, які вирішують шукати допомогу на своїй історичній батьківщині. У травні 1922 р. до Швеції було делеговано пастора села Старошведське Х.Т. Гоаса, який у Стокгольмі попросив допомоги, обрисувавши важке господарське становище шведів і населення навколишніх сіл [41, арк. 1].

Для з'ясування ситуації до України у червні 1922 р. було направлено Уповноваженого Шведського Червоного хреста пастора Сарве, який розпочав підготовчу роботу на території Старо-Шведської волості й у шведських колоніях Херсонського повіту [26, арк. 178зв.]. З приводу навколишньої ситуації пастор Сарве з сумом відзначав, що про голод в Україні у Європі й Америці не знають: «Наша преса пише лише про голод у Поволжі. Усе Волга, Волга, Волга...» [131].

Розібравшись у ситуації в листопаді 1922 р. зі Стокгольму була відправлена команда Шведського Червоного хреста на чолі із Г.К. Седергрєн і його помічником В.Е. Хеббель, які повинні були контролювати прибуття вантажів до України. Тоді ж було призначено

уповноваженого Представництва УСРР з проведення роботи допомоги Шведського Червоного хреста по Херсонському повіту А. Сукрут.

Офіційно допомога почала надаватися 15 грудня 1922 р. [41, арк. 2; 171, с. 43], коли прибув вантаж (30 тисяч пудів) на ст. Олександрівськ – Пристань, який перевантажили на баржі [41, арк. 1]. За твердженням херсонського дослідника С. Гейко, вантаж доставив пароплав «Одеса», який привіз до Херсона з Італії шведським колоністам сучасної Зміївки 60 т засівного зерна, 20 ящиків одягу, 2 ящики медикаментів, борошно, масло, рибу, какао, сільськогосподарський реманент, інструменти [131].

Усі продукти: борошно, оселедці, горох, рис, вівсянка, цукор, чорниці та мило були розподілені рівномірно на кожну людину на чотири місяці (з 15 грудня 1922 р. по 1 травня 1923 р.) семи сіл Старошведської волості: Куца балка, Костирка, Старошведське, Михайлівка, Зміївка, Дремайлівка та Ново-Берислав [41, арк. 1].

Продукти видавалися не частіше двох разів на місяць (1 і 15 числа) у розмірі на кожного члена сім'ї за півмісяця: борошна житнього – $7\frac{1}{2}$ фунти (3,07 кг), оселедців – $6\frac{1}{2}$ фунти (2,66 кг), гороху – $1\frac{1}{2}$ фунти (0,61 кг), вівсяної крупи – 60 золотників (256 грам), цукру – $\frac{1}{2}$ фунти (205 грам), рису – 60 золотників (256 грам) і чорниці за увесь час – $\frac{1}{2}$ фунти (205 грам)¹ [41, арк. 2]. Продукти видавалися разом на усіх членів сім'ї. Окрім того населення села Старошведське, разом із переліченими продуктами, отримувало додатково сала – близько 2 фунтів (0,82 кг), кави – 82 золотника (350 грам) і чаю – 12 золотників (51 грам) на людину.

Оскільки разом із продуктами до гуманітарної допомоги додавався посівний матеріал (пшениця, ячмінь та овес), то і його було розподілено рівномірно на кожну людину семи сіл, але до початку польових робіт зерно зберігалось на сховищах, щоб голодні селяни не використали його в їжу.

Робота Шведського Червоного хреста відрізнялася чіткою

¹ Переведення на сучасну метричну систему зроблено автором для ілюстративності – Т.М.

організацією, педантичністю та відповідальністю. Для розподілу роздачі та зберігання продуктів на кожне село було призначено два уповноважених, яких було обрано на загальних зборах – один від населення, інший від сільради. За свою роботу уповноважені та секретар одержували два зайві пайки.

Уповноваженим про порядок розподілу, роздачі та зберігання продуктів і посівного матеріалу були надані інструкції й видані посвідчення у тому, що вони дійсно призначені уповноваженими Шведського Червоного хреста.

Для постійного обліку та контролю продуктів і посівного матеріалу по кожному селу заводився іменний список усього населення села із вказівкою прізвищ, імені, по-батькові та віку, і кількості належних пайків. Для одержання продуктів зі складу під час видачі, кожна родина мала дерев'яний ярлик з номером відповідно списку, печаткою Шведського Червоного хреста та кількістю пайків.

Для більш швидкої роздачі продуктів Уповноважені призначали собі у допомогу на кожную видачу громадян свого села та встановлювали на складі кілька вагівниць. На видному місці у складах вивішувалася таблиця норми продуктів на одну видачу для 1-15 людей. Кількість виданих продуктів на кожную родину записувалася до спеціальної книги. Після кожної видачі підводився загальний підсумок виданих продуктів і виводився залишок. Роздача продуктів проводилася щораз у присутності представника Шведського Червоного хреста [41, арк. 1]. Все це забезпечувало відсутність крадіжок і чіткий розподіл продуктів.

Необхідно відзначити, що допомога надавалася не лише мешканцям Старошведської волості, тобто не була обмежена національною приналежністю. Експедиція Шведського Червоного хреста надала допомогу продовольством та одягом украй нужденному населенню селам і хуторам розташованим навколо Старошведської волості: вчителям і їх сімействам, як працюючим, так і безробітним (після скорочення),

Бериславській міліції, поштово-телеграфній конторі, дитячому будинку, лікарні й іншому нужденному населенню: 110 безробітним, звільненим радгоспом «Червоний Маяк» і 60 службовцям та їх сімействам того ж радгоспу. Окрім продовольства для безробітних радгоспу була надана допомога медикаментами та порожніми мішками для використання під матраци. Колонії «Кінський загін» на 161 особу було передано продукти та посівний матеріал. Окрім того видавалося продовольство і дійсно нужденному населенню по окремих заявах [41, арк. 1-2]. Так у березні 1923 р. було видано 136800 пайків, така ж кількість у квітні [171, с. 43]. Загалом, станом на 1 квітня 1923 р. Шведський Червоний хрест кормив 4510 осіб [36, арк. 180] (населення Старошведської волості дорівнювало 3700 особам [41, арк. 2]), що свідчило про те, що організація дійсно харчувала населення навколишніх населених пунктів у кількості близько 810 осіб.

Окрім харчової та матеріальної допомоги Шведський Червоний хрест надавав досить дієву медичну допомогу. Оскільки єдиною лікарнею у районі була Бериславська лікарня (у 15 верстах від с. Старошведське), то було прийнято рішення в центрі й у самому населеному пункті в с. Старошведському відкрити, обладнати та надати все необхідне для створення амбулаторії, що й було зроблено.

Метою медичного персоналу амбулаторії було не тільки надання медичної допомоги, а також широке ознайомлення населення з основами гігієни та постійний догляд за хворими, що перебували вдома. Для цього у кожному селі були призначені сестри милосердя й один фельдшер.

Таким чином, зроблена, хоча й порівняно невелика, допомога Шведським Червоним хрестом населенню колишньої Старошведської волості та навколишнім селам, продовольством і посівним матеріалом та іншим, мала для населення не тільки матеріальну, але й моральну підтримку. Громадянська війна на території Старошведської волості, різні банди і, нарешті, голод, зовсім зруйнували зразкове сільське господарство

населення та паралізували всяку діяльність і надію на краще майбутнє. Ця невелика допомога послужили поштовхом до подальшої роботи та відновленню господарств регіону. Але саме головне, що вона врятувала не один десяток життів українських громадян.

Серед інших більш-менш самостійних організацій, що активно допомагали голодуючому населенню північнорноморського краю, були Міжнародний союз допомоги дітям (МСДД), Всесвітня єврейська конференція допомоги «Вереліф», Німецький Червоний хрест, Датський Червоний хрест та Американська менонітська організація.

У тісній спайці з «Місією Нансена» працювала міжнародна організація *Міжнародний союз допомоги дітям* (L'Union internationale de secours aux enfants = Save the Children Fund International Union) – МСДД, яка була створена 6 січня 1920 р. у Женеві. Основою новоствореної організації стала британська організація «Фонд спасіння дітей» (British Save the Children Fund, SCF), що, у свою чергу, оформилася у Великобританії сестрами Еглантайн Джебб (Eglantyne Jebb) і Дороті Бакстон (Dorothy Buxton) у 1919 р. Вони ж виступили й провідними організаторами МСДД [249, р. 56, 58].

Головним завданням МСДД став збір коштів для закупівлі харчів і відправці їх до радянських республік. На першому етапі (до жовтня 1922 р.) МСДД надавала допомогу винятково через «Місію Нансена». У Великобританії й інших країнах створювалися регіональні філіали, які реалізовували різноманітні проекти для збору коштів: збори у церквах і школах, дні прапора, продаж випічки, облаштування коробкових зборів тощо. На додаток до цього фонд розміщував рекламу в газетах, публікував памфлети, проводив концерти, п'єси та лекції, а також організовував показ власних документальних фільмів, демонстрував жахливі фотографії в яких детально описувалися проблеми голоду у Росії й інших місцях [249, р. 59, 79].

Допомогу на теренах УСРР (Уповноважений Жорж Дессонна) МСДД

розпочала у південноукраїнському регіоні у серпні 1922 р. (миколаївські дослідники Ю. Котляр та І. Міронова помилково називають початком роботи МСДД жовтень 1922 р. [171, с. 43]). Протягом серпня 1922 р. на Півдні України організацією було відкрито 5 їдалень у Миколаєві (на 500 дітей), дві в Єлисаветграді (1000), Херсоні (500) й Одесі (500) [44, арк. 6зв.].

Восени 1922 р. робота МСДД швидко розгорталася і вже у вересні в УСРР діяло 18 їдалень, з яких 16 – у причорноморському регіоні: Єлисаветград – 2 (1000 дітей), Херсон і повіт – 4 (2500), Миколаїв – 2 (1000), Одеса і повіт – 8 (2400) [44, арк. 12зв.]. Загальне зростання харчування дітей яскраво видно на прикладі Миколаївського повіту (див. таблицю 3.2.2).

Таблиця 3.2.2. Забезпечення харчуванням МСДД у Миколаївському повіті (жовтень 1922 – березень 1923 рр.) [44, арк. 11зв.].

Місяць	Число пунктів	Число дітей, що отримували їжу
жовтень	2	1000
листопад	2	1000
грудень	2	1000
січень	3	1350
лютий	7	2600
березень	8	2950

Подібна динаміка спостерігалася і в інших повітах південноукраїнських губерній. Так, якщо у Херсонському повіті у вересні 1922 р. діяло 4 їдальні МСДД (дві у Херсоні та по одній у Білозірці та містечку імені Петровського), що були відкриті у кінці серпні – на початку вересня 1922 р. і годували загалом 2450 дітей [79, арк. 2зв.; 92, арк. 7], то протягом першої половини 1923 р. дана допомога стала дуже швидко зростати: січень – 500 дітей, лютий – 2400, березень – 8700, квітень – 8800,

травень – 8410 дітей¹, які на травень 1923 р. харчувалися у 19 їдальнях (6 у місті та 13 по окрузі) [80, арк. 2зв., 4]. Зростання відбувалося і в інших частинах Півдня України (див. таблицю 3.2.3).

Таблиця 3.2.3. Продовольча допомога МСДД в Одеській губернії на 1 травня 1923 р. [45, арк. 218].

Повіт	Число їдалень	Число дітей, що харчувалося в їдальнях
Одеський повіт	14	4250
Херсонський повіт	19	8200
Миколаївський повіт	8	2850
Єлисаветградський повіт	7	1350
ВСЬОГО	48	16650

Отже бачимо, що кількість їдалень і дітей, що отримували допомогу у вересні 1922 р. (16 і 6900 відповідно), зросла до 48 їдалень і 16650 їдоків. Зрозуміло, що подібні обсяги допомоги несумісні з іншими організаціями – АРА, Джойнт, «Місія Нансена», але на той час будь-яка допомога була рятівною для того, хто її отримував. Тому врятування організацією МСДД декількох десятків тисяч дітей є також вельми значною у гуманітарному плані.

Ще однією організацією, яка працювала у співпраці з іншими організаціями – Джойнт, «Місія Нансена», ЄКТ та АРА, була *Всесвітня єврейська конференція допомоги «Вереліф»*. Організація була створена 10-20 серпня 1920 р. на конференції організованої Комітетом єврейських делегацій у Карлсбаді, де 100 делегатів представляли 60 єврейських організацій із 28 країн. На конференція було сформовано Центральну раду із 37 членів, яка обирала Виконавчий комітет із 12 членів. Штаб-квартира організації знаходилася у Парижі [263, р. 5].

У перші роки існування «Вереліф» її основна увага в Україні була звернена на допомогу єврейському населенню, що постраждало від

¹ При цьому треба враховувати, що за березень-травень 1923 р. статисти враховували вже не територію повіту, а територію округи згідно територіально-адміністративної реформи 1923 р. – Т.М.

погромів. Організація її роботи була подібна до діяльності Джойнт і також здійснювалася через діючі на радянських територіях єврейські організації – Євобщестком та ЄКТ. У 1921 р., довідавшись про жахливі масштаби голоду у радянських республіках, «Вереліф» вирішує приєднатися до допомогової операції, звертаючи особливу увагу на допомогу страждаючим євреям.

Початок роботи організації в УСРР відноситься до весни 1922 р. у тісній асоціації з МПДД і «Місією Нансена» за умов застосування усіх привілеїв та імунітетів, якими користувалися зазначені організації в УСРР. Для визначення обсягів допомоги Виконавчий комітет «Вереліф» направив до України делегацію у складі М. Грінберга, Очберга, д-ра Гана та д-ра Адлера.

Головною метою роботи «Вереліф» стало надання допомоги дітям і приділення особливої уваги сиротам, жертвам погромів. Загалом в Україні було забезпечено близько 400 дитячих установ харчуванням, одягом і медициною. Кухні були створені для дітей-сиріт і дітей-кинутих, де вони отримували «кошерну» їжу й одяг. Обов'язковою частиною кожної кухні була швидка допомога, де діти отримували належну гігієну та медичну допомогу. Кухні було організовано у 29 містах і містечках найбільш вражених округів Одеси, Миколаєва, Херсона тощо [263, р. 32-36].

Початок організації харчування від «Вереліф» на Півдні України відноситься до вересня 1922 р. Так, наприклад, у Миколаївській губернії першу їдальню було відкрито 17 вересня [43, арк. 30]. До кінця 1922 р. організації вдалося створити лише 3 їдальні у Миколаївській губернії (Миколаїв, Херсон, Єлисаветград), де харчувалося 1500 дітей [43, арк. 30], а в Одеській – 4, де харчувалося 1875 дітей [45, арк. 106]. До 1 травня 1923 р. «Вереліф» збільшив харчову допомогу в об'єднаній Одеській губернії до 20 їдалень, де харчувалося 6575 дітей (див. таблицю 3.2.4).

Таблиця 3.2.4. Продовольча допомога «Вереліф» в Одеській губернії на 1 травня 1923 р. [45, арк. 218].

Повіт	Число їдалень	Число дітей, що харчувалося в їдальнях
Одеса	3	1050
Одеський повіт	2	400
Єлисаветградський повіт	4	1675
Миколаївський повіт	5	1250
Херсонський повіт	6	2200
ВСЬОГО	20	6575

Таким чином, ми бачимо певне зростання у наданні допомоги, але вона значно поступалася вище розглянутим організаціям. У той же час необхідно відзначити, що окрім організації й утримання їдалень для дітей, «Вереліф» надавала й інші види допомоги. Так у березні 1923 р. організацією на теренах УСРР було розподілено 11281 пар поношеного одягу та 67/2 пудів різних медикаментів. Усього з початку кампанії було видано 1481460 пайків. Вартість розподілених медикаментів по березень 1923 р. оцінена у 40 тис. крб. (золотом), а вартість розподіленого одягу у 20 тис. крб. (золотом) [171, с. 44].

Порівняно незначну, але досить вагому допомогу надавали менш потужні організації. *Німецький Червоний хрест* проводив 8 тракторами оранку та засів селянських земель, а також робив невеликі видачі продовольства, одягу та медикаментів. З Гамбургу ним було відправлено у квітні 1923 р. 50 тюків одягу; у травні – два повних рентгенівських устаткування; два великих і два маленьких трактори, один автомобіль, вісім пристосувань для видобування нафти. Крім того, з початку кампанії по березень 1923 р. розподілено медикаментів на 2696 крб. золотом і посівного матеріалу на 18 тис. крб. золотом [171, с. 43-44].

Американська менонітська допомога (АМД) переважно діяла у Катеринославському районі (Запорізька губернія) на основі договору укладеному 20 жовтня 1921 р. між УСРР та АМД [25, арк. 62-63]. Натомість у 1922 р. організація підтримувала німецькі колонії

Кочубеївської волості Херсонського повіту, де надавалася харчова допомога з 15 травня 1922 р. АМД організувала у селі 18 харчових пунктів, де у травні харчувалося 800 дітей і 400 дорослих, а з червня – 900 дітей і 525 дорослих, тобто 1425 осіб [43, арк. 30; 44, арк. 79зв.]. На 1 жовтня 1922 р. АМД утримувала вже 16 їдалень у 16 населених пунктах тієї ж волості, де отримували їжу 1100 дітей і 700 дорослих [45, арк. 26]. Після 1 січня 1923 р. АМД припиняє підтримку Херсонського повіту, оскільки у жодному зі звітів дана допомога не зазначена.

Отже можна констатувати, що досить серйозну допомогу надавали й інші, на противагу АРА, міжнародні допомогові організації. Дані організації мали більш чіткі напрямки своєї допомоги, яка регламентувалася універсальним, предметним, національним чи релігійним характером донорів організації. До універсальної організації можна віднести «Місію Нансена», релігійний характер мала Американська менонітська допомога, яка була спрямована на підтримку німецьких менонітських колоній Херсонщини, підтримкою єврейського населення переймалися Джойнт і «Вереліф», а шведських колоністів підтримував Шведський Червоний хрест, предметно – допомога винятково дітям, переймалася МСДД. Маючи цільові програми, зазначені організації сумарно досягли досить високих результатів у своїй діяльності.

* * *

В якості підсумку необхідно зазначити, що трагедія голоду та руйнування голосно відгукнулася на теренах західного світу. Не дивлячись на ідеологічне та політичне протистояння різних світів, підозрілість зі сторони більшовицького уряду та небажання співпраці зі світовою буржуазією і ненависним капіталістичним світом, міжнародним філантропічним організаціям вдалося домовитися з більшовиками та відкрити вікно допомоги не лише постраждалим РСФРР, а й голодуючому населенню УСРР.

Беззаперечним лідером великої кампанії допомоги голодуючим на Півдні України займає Американська адміністрація допомоги (АРА). Їй належить заслуга не лише надання безпрецедентної та величезної за своїми обсягами допомоги різного характеру – харчування, одяг, медицина, а й надання зразку організації цієї допомоги, демонстрація можливостей західного світу новоствореній більшовицькій системі. Можна із впевненістю стверджувати, що АРА належить й інша заслуга – вона пробила вікно у невідомий світ радянської дійсності, оскільки підписання договору з АРА стимулювало та прискорило підписання інших договорів з міжнародними організаціями, яких протягом 1921-1924 років було укладено (враховуючи доповнення та тимчасові договори) близько трьох десятків. Однозначно договірна база з АРА послужила основою для подальших домовленостей.

Об'єднані зусилля низки міжнародних організацій врятували на Півдні України від голодної смерті мільйони дітей і дорослих, дали можливість побороти значну смертність від хвороб та епідемій, відновити сільське господарство, зберегти інтелектуальну еліту та зберегти професійну та вищу освіту. Отже роль міжнародних філантропічних організацій у врятуванні багатонаціонального населення південноукраїнського регіону беззаперечна та потребує збереження в історичній пам'яті.

РОЗДІЛ 4

МІЖНАРОДНА ДОПОМОГА У ПОДОЛАННІ НАСЛІДКІВ РОЗРУХИ ТА РОЗБУДОВІ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА РЕГІОНУ (1922-1929 рр.)

4.1. Міжнародні організації у подоланні наслідків розрухи південного краю (1923-1924 рр.)

Влітку 1923 р. більшовицька влада заявила про повне подолання голоду та його наслідків у радянських республіках. Натомість низка організацій – Джойнт та її відокремлення Агро-Джойнт, Всесвітня єврейська конференція допомоги (Вереліф), Місія Ф. Нансена, Міжнародний союз допомоги дітям, Європейська студентська допомога та Німецький Червоний хрест виявили бажання продовжити філантропічну роботу та взяли участь в організації адресної допомоги, розбудові господарства та соціальної сфери (насамперед медичних, санаторних і дитячих закладів) в УСРР. Для координації їх роботи діяли Комісія закордонної допомоги при Президії ЦВК СРСР на чолі з О. Каменєвою та Тимчасова Комісія закордонної допомоги на чолі з Лобановим (детальніше див. § 2.2).

Найбільш масштабну роботу в радянській Україні розгорнула Джойнт, тому її діяльність розглянуто в окремому підрозділі дисертаційного дослідження (див. § 4.2). Відносно інших організацій, то їх робота зосереджувалася якраз переважно на південноукраїнському регіоні, тобто в основному у межах Одеської губернії протягом літа 1923 – грудня 1924 р. Координацією їхньої роботи займалися місцеві органи влади, а в Одесі – на губернському рівні – Уповноважений при закордонних організаціях допомоги по Одеському району Є.Є. Маркович (з початку

1924 р. – заступник голови Губернського комітету допомоги дітям), апарат якого знаходився при Одеському губвиконкомі.

Однією з перших висловила бажання продовжувати свою роботу організація *Міжнародний союз допомоги дітям*. Вона тісно співпрацювала із Вереліф та Українським Червоним хрестом. Головна увага організації була зосереджена на харчуванні дітей, утриманні харчових пунктів, постачанні медикаментів і медобладнання, наданні речової допомоги (одяг, взуття, постільна білизна для молодих матерів тощо), періодичному наданні пайків вдовам, що мали великі сім'ї тощо. На чолі МСДД в Одеській губернії знаходився Н.Х. Скведер [51, арк. 42] (швейцарець, архітектор, один з авторів павільйону Одеської кіностудії).

Усю роботу МСДД, яка офіційно тривала трохи більше року (з 1 вересня 1923 р. по листопад 1924 р.) можна поділити на два етапи: I – 1.09.1923-28.02.1924, II – 1.03-31.10.1924 р. Ці два етапи зумовлені ставленням до донорської організації зі сторони більшовицької влади. Так, на першому етапі своєї роботи, МСДД працювала за тимчасовим договором, оскільки на співпрацю з нею московський уряд йти не бажав, пояснюючи це відсутністю коштів в організації. Вже на засіданні Колегії НКЗС від 23 листопада 1923 р. про це заявила О.Д. Каменєва і було прийнято рішення «на угоду з Організацією допомоги дітям піти лише у тому випадку, якщо будуть депоновані у банку 10 мільйонів франків, які нібито є у його розпорядженні» [49, арк. 41].

Пізніше, у таємному листі до Комісії закордонної допомоги при ВУЦИК від 3 грудня 1923 р., О. Каменєва пояснила свою позицію наступним чином: «Що стосується МСДД, то для нас цілком очевидно, що сама по собі ця організація нічого не має і всю свою майбутню діяльність збирається сформувати на грошах Вереліфа... Тому, ми просимо Вас не захоплюватися тією незначною допомогою, яку зараз надає МСДД й утримуватися від будь-яких кроків, які згодом можуть бути витлумачені, як будь-які обіцянки з нашого боку» [49, арк. 39-40]. У подальшому, не

дивлячись на невизначеність, договір все ж таки було укладено у березні 1924 р. з терміном до 5 вересня [48, арк. 114зв.] (договір підписали МСДД і О. Каменєва, як представник Комісії закордонної допомоги при ЦВК СРСР), але в УСРР організація діяла майже до кінця 1924 р.

Протягом першого періоду МСДД надала допомоги в Україні на 37772 дол. та поставила медикаментів і різного обладнання на 10704 дол. [48, арк. 114]. Основним завданням було надання продовольчої допомоги, яка направлялась, окрім міст Олександрівська (Запоріжжя), Катеринослава, Харкова й інших, у значній мірі до населених пунктів Одеської губернії. В Одесі МСДД утримувала їдальню на 500 осіб, напівінтернат – 120 осіб, нічліжка – 50, інтернат – 60 осіб; у Гниляківці (Гнилякове, передмістя Одеси) – інтернат на 60 осіб. Загалом в Одесі підтримувалися 5 їдалень, Товариство допомоги бідним хворим, Хірургічна дитяча лікарня при Одеському медінституті, притулок лютеранської парафії, Католицький інтернат Центрального комітету допомоги дітям в Одесі. Крім того продовжували функціонувати їдальні у Рибниці, Захар'ївці, Березівці, Тирасполі, Єлисаветграді, Миколаєві, Херсоні.

Загалом у зазначений період було видано продуктів: рису – 1429,20 пудів, какао – 2,09 пудів, молока солодкого та несолодкого – 53 коробки, жирів – 433,07 пудів, борошна житнього – 2449,11, борошна «Нестле» – 2470, шоколаду – 3,00, консервів м'ясних – 1135 коробок, консервів рибних – 274 коробки, варення – 363 коробки, бісквітів – 3279 пудів [48, арк. 114-114зв.].

При цьому в Одесі організація надавала не лише продовольство, а й постачала одяг, взуття, брала участь в оплаті утримання персоналу їдальні. Загалом було роздано 1179 пар шкіряного взуття та 939 костюмів і плаття, мила – 125 пудів, мила французького – 1200,24 пуди [48, арк. 47, 114] тощо.

Медичні заклади МСДД підтримував за допомоги коштів Вереліф та

ОЗЄ. Усього на теренах Одеської губернії на 1 листопада 1923 р. утримувалося 30 закладів. Одеська округа мала 14 закладів: 5 в Одесі – дитяча поліклініка, дитяча амбулаторія, медпункт їдальні, санаторій і дезкамера; 2 у Березівці – амбулаторія-лікарня та медпункт їдальні; 3 у Тирасполі – загальна поліклініка, дільнична лікарня та медпункт їдальні; 2 у Дубоссарах – дільнична лікарня й амбулаторія; медпункт їдальні у Захар'ївці та дільнична лікарня у Петроверівці. Херсонська округа мала 8 закладів: 4 у Херсоні – загальна поліклініка, медпункт їдальні, дезкамера й офтальмологічна лікарня; по одній амбулаторній лікарні в єврейських колоніях Сейдеменуха, Нагартав, Львово та Романівка. Миколаївська округа мала 2 медичних заклади: медпункт їдальні у Миколаєві та дезкамера у Новому Бузі. В Єлисаветградській окрузі утримувалося 4 заклади: 3 в Єлисаветграді – дитяча поліклініка, медпункт їдальні та дитяча площадка й амбулаторія у кол. Сагайдаки. У Балтській окрузі підтримку отримували 2 медичних заклади у Рибниці – медпункт їдальні й амбулаторія-лікарня [48, арк. 46; 50, арк. 11].

Після укладання нового договору об'єми допомоги через МСДД почали суттєво знижуватися. Протягом березня-квітня 1924 р. в Одеській губернії організація утримувала та субсидіювала 13 харчових пунктів, 1 дитячу площадку, 2 школи та сільгоспколонію, видано 68200 раціонів у березні та 53000 – у квітні. Сума харчового забезпечення сягала 3650 дол. у березні та 41000 дол. у квітні. Медична допомога (через ОЗЄ) виражалася у субсидіюванні 3 дитячих і 2 загальних поліклінік, 7 дитячих медичних пунктів, 8 дільничних амбулаторій, 6 лікарень, 3 лікарень субсидіарно (через надання одноразових субсидій грошима. – *Т.М.*), санаторій і 4 дезкамер. Сума видатків на медичну допомогу готівковими коштами, наприклад, у березні, виражалася у сумі 5000 дол. та 3250 дол. на медикаменти й обладнання [48, арк. 114зв.-115].

Натомість 2 квітня 1924 р. на нараді представників МСДД і Закордонної комісії при ВУЦВК за участі: від МСДД – Дессона, Адлер і

Гран, від Комісії – Златковський і Тильман, було зазначено, що «приплив коштів, у порівнянні з минулим часом, значно знижений через зміну загального становища у Західній Європі та значного поліпшення стану Росії. [Й отже] надалі необхідно змінити загальний принцип роботи, а саме – перейти до змішаного типу фінансування установ, що існують і знову відкриваються на субсидіарних умовах». У результаті обговорення було прийнято рішення: «Принципово погодитися на здійснення організацій МСДД за типом змішаного фінансованого, з тим, щоб точне визначення нововідкритих і тих, що закриваються [установ], як щодо території, так і їх характеру було б піддано обговоренню на наступному засіданні» [48, арк. 75].

На наступному засіданні від 11 квітня 1924 р. було визначено мінімальний розмір пайків, що видавався дітям (на одну дитину в місяць): хліб – 7½ фунта, квасоля – 3½ фунта, рис – 3½ фунта, цукор – 30 золотників, маргарин – 60 золотників, молоко – 5 банок. Число обслуговуваних дітей в Одеській губернії визначалося у 1375 осіб [48, арк. 104].

У результаті, якщо, як зазначалося вище, у березні-квітні МСДД утримувала по Одеській губернії 13 їдалень, то у травні вже 8: в Одесі – на 500 осіб, Березівці – 200, Миколаєві – 250, Херсоні – 300, Тирасполі – 150, Рибниці – 250, Захар'ївці – 150 та Єлисаветграді, а у червні лише 2 – у Херсоні та Зінов'ївську (Єлисаветграді) [48, арк. 115; 50, арк. 125]. Низька кількість підтримуваних їдалень у червні пояснюється тим, що саме влітку відбувся перехід на субсидіарну форму підтримки, оскільки збільшилася кількість дотаційних закладів: 5 в Одесі – два дитячих садочки, дитбудинок «Дитячий очаг», Центральний дитячий клуб і школа, дитяча площадка у Зінов'ївську та дитяча сільгоспстанція у Захар'ївці [50, арк. 125].

Надавала організація й адресну допомогу малозабезпеченим сім'ям і багатодітним матерям. Протягом 1923-1924 рр. в Одесі було роздано 700

пайків вдовам, що мали великі сім'ї. Також індивідуально дітям нужденних батьків МСДД видала 600 пайків [52, арк. 88].

На вже згадуваній нараді від 11 квітня 1924 р. також було затверджено «План діяльності МСДД у відношенні медичної санітарної допомоги», згідно якого було вирішено: «Визнати бажаним розвиток медичної санітарної діяльності МСДД надалі по лінії боротьби з туберкульозом, як шляхом організації диспансеру, так і санаторій, так само визнати бажаним субсидування сільських медичних ділянок. Що стосується медичних пунктів МСДД, то такі повинні мати місце лише у тих місцях, де немає можливості надати дітям педіатричної допомоги з боку органів НКЗ (Народного комісаріату охорони здоров'я. – *Т.М.*)». Щодо субсидіарного принципу допомоги, що вводився МСДД, то його дозволялося запроваджувати лише там, де «це погоджено з місцевими органами (відділ охорони здоров'я, райвиконком) і за умови, що зазначені установи у поточному кварталі будуть включені у бюджет» [48, арк. 104]. На цьому ж засіданні організація погодилася прийняти участь в ясельній кампанії, яка розпочиналася в УСРР.

Протягом травня-червня 1924 р. МСДД надавала допомогу 30-35 медичним закладам (див. таблицю 4.1.1 [50, арк. 125]).

Таблиця 4.1.1. Медична допомога МСДД у травні-червні 1924 р.

травень	
Поліклініки	5 – Одеса, Зинов'ївськ, Тирасполь, Херсон
Амбулаторії	2 – Дубоссари, Сагайдаки
Дільничні лікарні	9 – Нагартав, Львово, Сейдеминухи, Романівка, Тирасполь, Петроверівка, Дубоссари, Березівка, Рибниця
Дезкамери	4 – Одеса, Херсон, Зинов'ївськ, Миколаїв
Санаторія	1 – Одеса
Офтальмологічна лікарня	1 – Херсон
Дитячі медпункти	8

червень	
Поліклініки	5 – Одеса, Зинов'ївськ, Тирасполь, Херсон
Амбулаторії	2 – Дубоссари, Сагайдаки
Дільничні лікарні	8 – Львово, Сейдеминухи, Романівка, Тирасполь, Петроверівка, Дубоссари, Березівка, Рибниця
Дезкамери	4 – Одеса, Херсон, Зинов'ївськ, Миколаїв
Санаторія	2 – Одеса (Панкеївська та Лузанівська)
Малярні станції	3 – Херсон, Сейдеминухи, Каховка
Ясла	11 – Сейдеминухи, Романівка, Львово, Нагартав, Вісунськ, Добре, Ефінгар, Нова Одеса, Ново-Полтавка, Сагайдаки, Ново-Українка

Загалом протягом 1923-1924 років МСДД підтримував медичну мережу з 42 закладів у різних населених пунктах Південної України. Усі установи були обладнані та забезпечені медикаментами зі складів МСДД, але за рахунок коштів Вереліф та ОЗЄ. Медичні пункти обслуговували до 3000 дітей, яким надавалася медична та санітарна допомога [52, арк. 88].

Протягом червня-жовтня 1924 р. організація брала активну участь у т.зв. «ясельній кампанії». Сутність її полягала у розподілі серед нужденних матерів, які мали грудних дітей, «пересувних ліжечок» (тобто коли потреба у ньому минає, то воно передавалося іншій матері і т.д.). «Пересувне ліжечко» укомплектовувалося повним набором дитячих предметів, а саме: фланелева ковдра, сорочка для матері, плаття для дитинки, двох звивальників, 12 літніх пелюшок, 6 теплих пелюшок, 6 теплих сорочечок, 6 літніх сорочечок, клейонки та двох чохлів на подушку та матрац. Натомість треба відмітити, що до Одеської губернії МСДД таких ліжечок майже не поставляла, передавши їх через органи Охматдиту до Києва та Харкова [52, арк. 88].

Необхідно відзначити, що протягом першого періоду своєї діяльності (осінь 1923 – зима 1924) разом з продуктами МСДД роздавала взуття, шаровари, панчохи і шкарпетки, сукні суконні для дівчаток, костюми суконні для хлопчиків, теплу білизну, дитячу білизну, в'язані костюмчики, в'язані шапочки, предмети шкільного побуту (грифельні дошки, грифелі, ручки, олівці тощо) [52, арк. 89].

Загальна допомога, яку надав Міжнародний союз допомоги дітям протягом 1 жовтня 1923 року по 1 жовтня 1924 р., оцінювалася радянськими чиновниками у приблизну суму до 4,5 млн. французьких франків [52, арк. 89].

У тісній спайці з МСДД, як уже зазначалося раніше, працювала *Всесвітня єврейська конференція допомоги «Вереліф»*. На чолі Одеського відділення, яке опікувалося територією усієї губернії, перебував доктор В.І. Адлер. Головними напрямками роботи організації було харчування дітей і постачання медичних закладів. Окремим напрямком була дотаційна підтримка дитячих санаторіїв і санаторних колоній, яке здійснювалося через місію Нансена в Україні.

Діяльність «Вереліф» ґрунтувалася, як і у випадку з МСДД, на тимчасовому договорі, який передбачав тісну співпрацю організації з ОЗЄ й Одеським губернським комітетом охорони здоров'я (Губздравом), через який відбувалося як харчування дітей, так і постачання медзакладів. Фактично виходило, що ВЄКД самотійно не реалізовувала свої задачі, а використовувала для цього МСДД і місцеві органи влади, надаючи кошти зібрані як власними силами, так і через ОЗЄ.

Ставлення до «Вереліф» з боку центральних органів влади СРСР було неприхильним, що свідчить з таємного листа О. Каменєвої до Голови ВУЦВК Г. Петровського від жовтня 1923 р., де вона зазначала: «До сих пір з Вереліфом нами не укладено договорів і, за нашими відомостями, у цієї організації грошей або зовсім немає, або, у всякому разі, дуже мало. Ми вирішили, тому, не укладати з ними договорів до тих пір, поки вони не представлять солідний матеріальний кошторис, цілком забезпечений. Зараз, тут [у Москві. – Т.М.] знаходиться Уповноважений цієї організації гр. Грінберг, якому ми дали дозвіл об'їхати ті місця на Україні, де вони працюють. Просили б Вас бути у курсі його об'їзду та зносин, і з огляду на наші відносини до цієї організації, не укладати з ними ніяких домовленостей і, по можливості, утриматися від будь-яких обіцянок» [49,

арк. 13]. Отже солідне фінансове забезпечення організації для Москви було вирішальним фактором при домовленостях про допомогу, що ми вже бачили у ваганнях при укладанні договору з МСДД.

Взаємовідносини між губернською владою та «Вереліф» були також не завжди цілком приязними, але на іншому ґрунті. Це пов'язувалося з тим, що зазначена організація ставила своєю метою допомогу, насамперед, єврейським громадам і дітям єврейської національності, що не задовольняло радянську владу. У своєму звіті від 22 листопада 1923 р., направленого до Комісії закордонної допомоги при ВУЦВК, Уповноважений по Одеському району Є.Є. Маркович зазначав: «Розміри дитячої безпритульності та потреби, з одного боку, і відносна обмеженість коштів [радянських] органів, що ведуть боротьбу з цим явищем – з іншого боку, визначають бажаність допомоги закордонних організацій у галузі дитячого харчування. [При цьому,] не маючи на увазі безсумнівну тенденцію закордонних організацій надавати допомогу переважно одній частині населення перед іншою, пропоную необхідним [при] поновленні договору категорично обумовити обов'язковість для закордонних організацій вказівок Уповноваженого, як щодо кіл населення, яким допомога надається, так і по відношенню до пунктів надання такої.

Дотримання останньої умови особливо бажано щодо Вереліфа та його діяльності у галузі медико-санітарній, особливо з огляду на скорочення Губздравом мережі лікувальних закладів у губернії, доводиться визнати безсумнівно бажаною» [51, арк. 42а-43]. Дана ремарка свідчить, що хоча робота «Вереліф» і є бажаною для місцевої влади, але її проєврейська тенденція та небажання виконувати розпорядження Уповноваженого щодо напрямків допомоги, викликали невдоволення і місцевої влади.

Робота «Вереліф» зосереджувалася переважно у районах компактного проживання євреїв: Одеса, Балта, Миколаїв, Херсон, Єлисаветград, Рибниця, Березівка, Захар'ївка, Тирасполь та єврейські колонії губернії. Здебільшого допомога була системною, а інколи – ситуативною, тобто

одноразовою.

Продовольча допомога від ВЄКД-Вереліф організовувалася переважно через МСДД. Саме тому мережа МСДД та кількісні показники допомоги за звітами досить часто повторюють звітність ВЄКД. Щоб не повторювати вже зазначені вище цифри, які автор наводив при розгляді діяльності МСДД, покажемо обсяги продовольчої допомоги Вереліф на прикладі перших чотирьох місяців 1924 р.

Таблиця 4.1.2. Фінансування ВЄКД харчування дітей в Одеській губернії (січень-квітень 1924 р.) (складено за [51, арк. 46, 107])

Діяльність	Січень	Лютий	Березень	Квітень
Харчових пунктів	8	8	8	6
З них при школах	5	5	5	5
Число дітей	2300	2300	2300	1950
З них при школах	1230	1230	1200	1200
Дитячих площадок	відсутні данні	відсутні данні	1 на 400 дітей	1 на 400 дітей
Видано обідів	69000	61100	68200	53000
Видано сніданків	64500	64500		
Сільгоспстанція	-	-	-	1 на 100 дітей
Субсидіювання шкіл	-	-	-	2 на 300 дітей
Видаток готівки	відсутні данні	відсутні данні	3650 доларів	4100 доларів

Зазначені дані показують, що кількість раціонів у квітні зменшилася, але загальна сума дотацій збільшилася на 450 дол. Таким чином, загальна допомога, як і у випадку з МСДД, стала більш адресною, при цьому не лише не зменшуючись у грошовому еквіваленті, а навіть збільшившись.

Зменшення мережі дитячих закладів, що субсидіювалася ВЄКД у квітня місяці, стала результатом наради між представниками місцевої

влади та ВЄКД, яка відбулася в Одесі 4 квітня 1924 р. На ній було вирішено із наявної мережі дитячих закладів харчування, що складалася із 8 їдалень (4 при школах – в Одесі на 500 осіб, Єлисаветграді – 400, Березівці – 200 та Захар'ївці – 140; однієї змішаної у Рибниці на 250 осіб і 3 відкритих – у Херсона на 300 осіб, Миколаєві – 250, Тирасполі – 150) залишити лише 2 – у Березівці на 200 дітей із щомісячним утриманням 250 дол. та в Єлисаветграді на 400 дітей із місячним утриманням 600 дол. [49, арк. 109].

Щодо інших закладів, то згідно рішення наради, пункти харчування у *Тирасполі* та *Рибниці* були закриті. У *Захар'ївці* пункт харчування при школі закривався, але ВЄКД вирішила надавати допомогу існуючій школі шляхом щомісячної дотації у 50 дол. та субсидувати утворювану сільськогосподарську станцію щомісячною дотацією у 50 дол. У *Миколаєві* взамін закритої їдальні було організовано денний дитячий будинок розрахований на 100 осіб, якому ВЄКД повинна була відпускати щомісяця 350 дол. У *Херсоні* їдальня зберігалася, але обмежувався контингент до 150 осіб, а звільнені суми бюджету були розподілені наступним чином: дитячим будинкам у селищах Бобровий Кут і Романівка, у тому разі, якщо вони не вливаються у дитяче містечко, «зважаючи на важке положення» надавалася щомісячна дотація у 200 дол. Для утримання вищезгаданої їдальні у Херсоні, прикріплення дітей до школи та дотації Херсонським яслам, Охматдиту відпускалося щомісячно 350 дол. В *Одесі* існуюча їдальня була закрыта, а при школі організовувалася друга зміна на 100 дітей, при чому першій і другій зміні школярів у кількості 300 осіб відпускався щомісяця гарячий сніданок, на що ВЄКД відпускала щомісяця 300 дол. Також в Одесі було організовано дитбудинок «Дитячий очаг» на 100 осіб з утриманням від ВЄКД у сумі в 500 дол. [49, арк. 109].

У подальшому на нарадах 6 і 7 травня 1924 р. було прийнято рішення про розширення мережі підтримуваних дитячих закладів: трудова школа № 13 у Миколаєві перетворювалася у напівінтернат на 170-200 дітей,

дитячому садочку № 1 у робочому районі Миколаєва надавалася субсидія; встановлено дотацію на харчування 2 садкам в Одесі, розрахованих на 60 осіб кожен, для чого відпускалося 50 дол. кожному та надано 10 місць у зазначених дитячих садах для дітей, знятих з харчування розформованого пункту харчування; встановлено дотацію одеській школі № 60 для організації харчування та навчання дітей, для чого відпускалося щомісячно 200 дол. [51, арк. 67-68].

Отже, не дивлячись на покращення економічної ситуації у країні, мережа дитячих закладів продовжувала потребувати підвищеної уваги та фінансової підтримки. Натомість переведення ВЄКД-Вереліф, як і МСДД, на субсидіарну форму допомоги було покликано, на нашу думку, максимально обмежити фактичний вплив на дітей зі сторони міжнародних допомогових організацій, а переведення коштів через радянські структури – Охматдит, НКЗ, Одеський губком допомоги дітям тощо, давало у подальшому можливість присвоїти їм усі лаври підтримки дітей.

Медична мережа, що утримувалася за рахунок Вереліф-ОЗЄ, була досить розгалуженою. У середині 1923 р. вона складала 59 закладів, які географічно розподілялися наступним чином: Одеська округа – 13, Херсонська – 21, Миколаївська – 10, Єлисаветградська – 9, Балтська – 3, Первомайська – 3. За функціональним призначенням: поліклінік дитячих – 5, медпунктів при їдальнях – 19, амбулаторних лікарень – 7, прищеплювальних пунктів – 7, ясел – 13, прищеплювальних загонів – 2, амбулаторій – 2, родильний будинок в Одесі, медпункт, загальна поліклініка та дезкамера [39, арк. 122-123] (детальніше дивіться додаток Л). У той же час Уповноважений ВЄКД доктор Гран доповідав 25 червня 1923 р., що мережа Вереліф на 1 червня 1923 р. охоплювала 70 медичних закладів у 40 населених пунктах, на яку щомісячно витрачалася 20 тисяч доларів [39, арк. 121].

Оскільки медична допомога від ВЄКД-Вереліф, як і медична, організовувалася переважно через МСДД, то її обсяги приблизно

дорівнювали обсягам розглянутим вище у розрізі роботи МСДД. Про це свідчить наприклад мережа медичних установ на 1 листопада 1923 р. (див. додаток К), яка сягала 30 закладів. При цьому в одній справі ЦДАВО України [50, арк. 11] список медичних закладів фігурує як мережа МСДД, а в іншій справі [48, арк. 46] – це вже мережа Вереліф-ОЗЄ. Отже у другій половині 1923 р. мережа утримуваних медичних закладів, що утримувала Єврейська конференція, зменшилася практично удвічі (з 59 до 30 закладів).

Як і з продовольчою програмою, для оцінки розмірів фінансування ВЄКД-ОЗЄ покажемо обсяги медичної допомоги Вереліф на прикладі перших чотирьох місяців 1924 р.

Таблиця 4.1.3. Фінансування ВЄКД медичної мережі в Одеській губернії (січень-квітень 1924 р.) (складено за [51, арк. 46, 107-108])

Назва установи	Січень	Лютий	Березень	Квітень
поліклінік дитячих	3	3	3/10000	3/10500
поліклінік загальних	2	2	2/12000	2/12300
дитячих медичних пунктів	9	9	7/2200	5/2150
дільничних амбулаторій	8	8	8/10200	8/10000
лікарень	6	6	6/90 ліжок	6/90 ліжок
лікарень субсидованих (дільниць)	3	3	3/65 ліжок	3/65 ліжок
санаторій дитячих кісно- туберкульозних	1	1	1/50 ліжок	1/50 ліжок
дезінфекційних камер	4	4	4/12000	4
дитяча площадка	1/400	1/400	-	-
загальні видатки готівкових коштів	відом. відсутні	відом. відсутні	5000 дол.	відом. відсутні
загальні витрати медикаментів та обладнання	відом. відсутні	відом. відсутні	3200 дол.	відом. відсутні

Примітка: у помісячних даних показано: кількість установ / кількість відвідувачів (ліжок)

Як ми бачимо, на початку 1924 р. Вереліф збільшив кількість утримуваних медичних закладів з 30 до 36.

Натомість «Вереліф» не міг вирішити усіх проблем медичних закладів. Огляд стану охорони здоров'я по Березівському району за 1924 р. вказував, що Березівська лікарня хоча і перебувала на утриманні єврейської благодійної організації «Вереліф», була у дуже поганому стані, будинки руйнувалися: дахи проржавіли, підлоги прогнили, водопровід і каналізація не діяли – рідина з каналізаційних люків розливалася по всій садибі лікарні. Запасів палива лікарня не мала, постачання медикаментами та перев'язочними матеріалами відбувалося з перебоями [199, с. 31].

Ще одним напрямком роботи Вереліф була розбудова й утримання оздоровчих закладів в Одеській губернії. Розбудова мережі дитячих санаторіїв на 340 місць почалася весною 1923 р. і продовжувалася протягом літа того ж року. У листі Уповноваженого ВЄКД доктора Гран від 25 червня 1923 р. зазначалося, що «спеціально збудований «Сонячний табір» – Дитяче містечко на 100 місць у Лузанівці (Лузанівський пляж) відкрито 21 червня; на Лиман «Холодна балка» прийнята перша партія дітей 15 червня; у Паннєєвський барак Губздрава 50 осіб дітей відправлені 22 червня» [39, арк. 121].

Загалом мережа дитячих санаторіїв виглядала наступним чином:

1. Лузанівська санаторія – пляж під Одесою – 100 ліжок.
2. Санаторія у «Холодній балці» – пляж під Одесою – 70 ліжок.
3. Паннєєвська санаторія – пляж під Одесою – 50 ліжок.
4. Колонія-санаторія під Миколаєвом – 30 ліжок.
5. Колонія-санаторія під Єлисаветградом – 30 ліжок.
6. Колонія-санаторія під Тирасполем – 30 ліжок.
7. Колонія-санаторія в Олешках – 30 ліжок [39, арк. 121].

Про ефективність оздоровлення дітей у Лузанівській санаторії відзначає у своєму листі від 10 липня 1924 р. член Комісії закордонної допомоги при ВУЦВК Тильман, який зазначав, що «ця установа пропустила кілька сотень слабкогрудних і виснажених дітей, переважно одеської бідноти, що дало блискучий результат у сенсі поліпшення їх

стану. Раціонально поставлене, забезпечене достатньою кількістю інвентарю, продовольства й обладнання, воно представляло собою одне з найбільш цінних установ у ряду інших численних медико-санітарних одиниць розгорнутих цією організацією (тобто «Вереліф». – *Т.М.*)» [50, арк. 32]. При цьому Тильман від імені Комісії звертався з проханням «прийняти необхідних заходів для того, щоб ця, украй необхідна для хворих дітей України установа, мала можливість існувати у цьому році. Здійснення цього завдання безсумнівно, викличе глибоку подяку нужденного населення м. Одеси та прилеглих районів» [50, арк. 32].

Також через радянські структури та МСДД зі складів ВЄКД-ОЗЄ розподілялися і речові вантажі: мило, одяг, взуття, халати, рушники, дитячі речові комплекти тощо (див. таблицю 4.1.4).

Таблиця 4.1.4. Розподіл речей зі складів ВЄКД в Одеській губернії (березень-червень 1924 р.) (складено за [50, арк. 120; 51, арк. 109])

Речі, штук	Березень	Квітень	Травень	Червень
Чоловічі	57	-	2	-
Жіночі	131	-	-	-
Дитячі	1210	90	106	146
Різні	3087	-	774	17
Взуття	483	100	52	70
Вовняні пояски	2380	-	1549	-
Халати	40	5	-	3
Рушники	144	12	-	-

Отже ми бачимо, що допомога ВЄКД «Вереліф» була достатньо багатоплановою, хоча і не такою масштабною як у період голодомору 1921-1923 рр. При цьому головна увага у період 1923-1924 рр. зосереджувалася на медичному обслуговуванні, оздоровленні дітей, підтримці дитячих закладів.

У зв'язку з офіційним припиненням роботи АРА (15 червня 1923 р.), у рамках якої активно діяла *Європейська студентська допомога*, остання виступила з ініціативою продовжити свою роботу і в 1924 р., у результаті

чого УСРР було підписано с ЄСД окремий договір [49, арк. 13].

У вересні 1923 р. була укладена неофіційна домовленість з Наркомпросом та Виконкомом пролетарського студентства, що видатки на транспорт у межах міста й утримання їдалень частково будуть покриватися із відрахувань студентів. А Американська секція ЄСД «обіцяла ввести максимально трудовий принцип у сенсі обслуговування їдальні самими студентами. За що студенти будуть оплачуватися організацією предметами широкого вжитку (одяг, взуття й ін.)» [49, арк. 14].

Протягом осені 1923 р. Американська секція ЄСД продовжувала утримувати в Одесі 3 їдальні, які у жовтні обслуговували 1335 студентів і 450 викладачів 9 одеських вишів, що отримували 42825 обідів на місяць [48, арк. 96], а протягом листопада харчувалося 1448 студентів і 386 викладачів, що отримали 37384 та 11849 обідів відповідно [48, арк. 95]. Загалом АС ЄСД з 1 вересня 1923 р. по 1 березня 1924 р. надала по Одесі допомоги продуктами та предметами першої необхідності на суму 25350 крб. [48, арк. 115].

Другим напрямком діяльності ЄСД став розподіл одягу, зібраного студентами європейських країн – Англії, Ірландії й Голландії для «радянських товаришів», який, як правило, вимагав певного ремонту. З речей, що надійшли у розпорядження комітету, формували комплекти, які розподіляли між учнями через лотерею. В один комплект одягу входили: пара черевик, штани, піджак, комплект білизни і т.д.

Крім організації студентського харчування та роздачі зібраного одягу ЄСД займалася забезпеченням радянських вузів необхідною літературою. Для цього кожний факультет повинен був скласти список самих потрібних книг і журналів. Вузи могли замовляти як російську, так і іноземну літературу. Так, у 1924 р. Американська секція ЄСД планувала розгорнути допомогу професорам 5 міст СРСР: Москви, Ленінграду, Києва, Катеринослава й *Одеси*. Професорам останньої пропонувалося організувати підписку на іноземні наукові журнали, надати місця у

будинках відпочинку, покращити меню у будинках відпочинку, організувати спеціальну допомогу у лікарнях і харчування в їдальнях на загальну суму 5000 дол. [49, арк. 136, 146].

Повністю реалізувати власні плани ЄСД так і не змогла, оскільки радянська влада почала активно відмовлятися від іноземної допомоги і 15 лютого 1924 р. було припинено харчування студентів від ЄСД «у зв'язку з припиненням збору коштів» [49, арк. 138]. Натомість продовжувала діяти в Одесі Американська секція ЄСД, допомога якої у квітні-червні 1924 р. виражалася у наступних цифрах (див. таблицю 4.1.5), за перше півріччя див. додаток М.

Таблиця 4.1.5. Допомога АС ЄСД студентам і професорам в Одесі (квітень-червень 1924 р.) (складено за [50, арк. 124; 51, арк. 107])

	Квітень	Травень	Червень
середнє число зарахованих	1150 / 512	550 / 512	650 / 540
число виготовлених раціонів	32136 / 14562	14685 / 15927	16987 / 16460
число раціонів виданих зарахованим	30906 / 13739	9439 / 15221	11182 / 14636
видано в будинку відпочинку	-	-	3000 / 1200
раціони туберкульозним студентам	4500 / -	4650 / -	2250 / -
раціони персоналу	1187 / 621	510 / 819	555 / 635
середнє денне число тих, хто отримував їжу	1145 / 508	528 / 507	561 / 541

Примітка: у помісячних даних показано: кількість студентів/професорів

Ми бачимо, що Американська секція ЄСД продовжувала досить ефективно працювати в Одесі, не дивлячись на поступове зменшення кількості раціонів, починаючи з травня 1924 р. На нашу думку це було пов'язано із загальними тенденціями роботи міжнародних філантропічних організацій, про що вже говорилося вище. Натомість організація свої плани втілювала у життя, про що свідчить початок утримання студентів і

професорів у будинках відпочинку, починаючи з червня 1924 р.

Окрім того АСЄСД продовжувала розподіляти речову допомогу за допомогою КУБУЧ. Так лише у квітні 1924 р. організація видала 1200 одиниць одягу, який видавали, у першу чергу тим, хто харчувався в їдальнях та у диспансері для туберкульозних [51, арк. 107].

Разом з тим, не дивлячись на певну ефективність і необхідність допомогової роботи АСЄСД, до кінця 1924 р. допомогу одеським студентам і професорам було повністю припинено.

Серед організацій, які практично завершували свою роботу на теренах Одеської губернії, були: Німецький Червоний хрест, Місія Ф. Нансена, Американська організація «Форвардс» та Організація допомоги закордонних баптистів «Баптистська організація допомоги».

Звертаючись до діяльності *Німецького Червоного хреста* (НЧХ) необхідно зазначити, що ця організація, маючи бажання продовжувати свою роботу і надалі не лише на території УСРР, а й загалом СРСР, зіштовхнулася з найбільшим опором зі сторони московського центру (при цьому український уряд прихильно ставився до НЧХ, зважаючи, ймовірно за все, на значну кількість німецького етнічного населення на півдні та південному сході УСРР).

29 липня 1923 р. Народний комісаріат закордонних справ СРСР у своєму листі до ЦВК Російського товариства Червоного хреста повідомляв, що «він висловлюється проти укладення загального договору з Німецьким Червоним хрестом в СРСР..., а й взагалі НКЗС вважає, що ні політичні, ні економічні умови не виправдовували б більш укладення подібного договору. [...] НКЗС сумнівається, що Німецький Червоний хрест найближчим часом міг би надавати будь-яку допомогу, і вважав би за доцільне ліквідувати які б то не було домовлені відносини з ним» [49, арк. 45].

Суперечка про необхідність роботи НЧХ тривала більше півроку. Поки велося листування можновладців Харкова та Москви НЧХ проводив

свою роботу на основі тимчасових домовленостей з українською владою. В адміністративному плані НЧХ мав центральний апарат у Харкові на чолі з доктором Бреєром [49, арк. 30] та окружні відділення. Одеське відділення, яке охоплювало Одесу, Одеську та Миколаївську округи, очолював доктор Брюзер [51, арк. 42].

Протягом другої половини 1923 р., згідно звіту Уповноваженого при закордонних організаціях допомоги по Одеському району Є.Є. Марковича, НЧХ «не розвиває зараз ніякої діяльності, за винятком сільськогосподарської обробки так званих «клинів» (на основі угоди з урядом) [і] проводить у цей час переговори про передачу йому на повне утримання однієї з найбільших і кращих лікарень в Одесі – Євангелічної (4-ї Раднарлікарні)» [51, арк. 42-42а]. Отже ми бачимо, що плани та реалізація допомоги НЧХ полягали у двох головних напрямках – сільське господарство та підтримка медичних закладів.

У жовтні 1923 р. О. Каменєва направила Г. Петровському та Комісії закордонної допомоги при Президії ВУЦВК таємного листа за № 184 де перерахувала організації, що будуть працювати в УСРР протягом другої половини 1923 – 1924 р. [49, арк. 8-14]. Серед цих організацій був відсутній НЧХ, що викликало здивування української влади. У своїй відповіді від 31 жовтня Голова Центрального комітету допомоги дітям Тильман, який одночасно був і членом Комісії закордонної допомоги при ВУЦВК, із здивуванням зазначав: «Підтверджуючи отримання Вашого листа за № 184..., повинен відмітити, що у Вашому листі відсутня вказівка на роботу двох організацій, фактично працюючих на Україні, а саме: Міжнародний союз допомоги дітям (МСДД) і Німецький [Червоний] хрест. Перший харчує дітей, а другий видав своєчасну насіннєву позику і зараз її збирає, бажаючи організувати радгосп...» [49, арк. 30].

У відповідь на запит Тильмана О. Каменєва винесла питання про остаточне укладання договору з НЧХ на обговорення Колегії НКЗС СРСР. 23 листопада 1923 р., після обговорення даного питання на Колегії, було

прийнято категоричне рішення: «Угоду з Німецьким Червоним хрестом вважати небажаною» [49, арк. 41]. Майже відразу 1 грудня було відправлено телеграму до ВУЦВК: «Ніяких договорів, навіть попередніх, не укладайте. Лист направлений. Каменєва» [49, арк. 39].

У своєму листі до Тильмана від 3 грудня О. Каменєва від Комісії закордонної допомоги при Президії ЦВК СРСР по-більшовицькі натякнула: «Таким чином, питання з Німецьким Червоним хрестом остаточно вирішене у негативному сенсі, і *Вам належить з цього зробити відповідні висновки*» [49, арк. 39-40] (курсив наш. – Т.М.).

У Харкові зробили необхідні для Москви висновки і вже на другому засіданні Комісії закордонної допомоги від 4 лютого 1924 р., розглядаючи другим пунктом питання «Про роботу Німецького Червоного хреста» прийняли наступне рішення:

«а) зважаючи на важке положення у самій Німеччині, а також з огляду на те, що гострий момент голоду викорінено, вважати можливим зараз припинення роботи Німецького Червоного хреста на Україні;

б) вважати за необхідне висловити подяку Німецькому Червоному хресту за його дворічну роботу на території УСРР;

в) вжити заходів до забезпечення нормального ходу ліквідації справ Німецького Червоного хреста» [48, арк. 23].

Таким чином до кінця зими 1923/24 років діяльність НЧХ в УСРР була припинена на забаганку московського центру. На нашу думку, це було вкрай хибне рішення, оскільки вже у травні 1924 р. Центральна комісія у справах нацменшин при ВУЦВК виступила з пропозицією утворення в УСРР німецьких національних районів і, ймовірно за все, до їх розбудови міг би активно долучитися НЧХ за прикладом діяльності Джойнт, який активно розбудовував в Україні єврейські нацрайони.

Завершувала свою діяльність у південному регіоні і «Місія Нансена», що активно працювала у період голоду 1921-1923 рр. Не дивлячись на те, що 16 липня 1923 р. між Місією Нансена та Урядом РСФРР та УСРР було

укладено новий договір, який передбачав створення на території республіки зразкового землеробського господарства, територія Одеської губернії опинилася поза межами експерименту. Експериментальну сільськогосподарську станцію було вирішено створити у селі Михайлівка Криворізького повіту Катеринославської губернії (нині – с. Михайлівка Апостолівського району Дніпропетровської області).

Вперше цю ідею Ф. Нансен висловив під час свого приїзду до Харкова у січні 1923 р., зазначивши: «Становище таке, що хоча, як і раніше, на перше місце потрібно ставити допомогу голодуючим, але разом з тим доводиться звернути увагу і на допомогу селянам у відродженні сільського господарства» [цит. за: 134]. Станція отримала назву «Перша землеробська станція доктора Нансена». Для її створення Нансен виділив 10 тисяч фунтів стерлінгів і згідно п. 3 договору зобов'язувався виділяти кредити при необхідності для виконання господарського плану [134]. Вже у кінці 1923 р. на станції працювало 20 італійських тракторів «Естер» та 11 швейцарських тракторів «Омар» [49, арк. 14]. У 1927 р., по завершенні дії договору, станція була передана державі.

Відносно діяльності Місії Ф. Нансена в Одеській губернії, то у другій половині 1923 р. вона обмежувалася роботою Посилочного відділу Місії на чолі з К.І. Ганом. Головним завданням відділу була ліквідація посилочних операцій, що проводилися на основі нереалізованих доручень про вручення посилок. Посилки були передані на склади ВЄКД, яка входила до структури Місії Нансена у 1921-1923 рр. Уповноважений по Одеському району Є.Є. Маркович так характеризував цю діяльність: «Місія Нансена фактично доживає останні дні і діяльність її, що носить чисто ліквідаційний характер, не представляє скільки-небудь значного інтересу» [51, арк. 42-43].

При цьому на складах в Одесі зберігалася 71 посилка з літа 1923 р., які так і пролежали до травня 1924 р. Лише 6 травня 1924 р. на нараді з питань роботи МСДД-ВЄКД в Одеській губернії було прийнято рішення

використати речові посилки для одягнення дітей новостворюваного дитячого будинку в Одесі [51, арк. 67]. Таким чином діяльність Місії Нансена у Північному Причорномор'ї була завершена.

Окремо слід згадати, як складову Місії Нансена, *Організацію допомоги закордонних баптистів «Баптистська організація допомоги»*. 12 липня 1923 р. дана організація уклала з урядом УСРР договір, де основним завданням визначалася підтримка сільського господарства баптистів на теренах республіки машинами й обладнанням на позичкових началах. Вже у 1923 р. для обробітку землі було завезено 20 тракторів «Фордзон» («Fordson») американської компанії «Форд». Головним географічним районом допомоги визначалася Мелітопольська округа Катеринославської губернії [48, арк. 37-38].

Натомість «Баптистська організація допомоги» планувала підтримувати і громади Одеського району. Згідно програми діяльності на період з 1 травня по 1 вересня 1924 р., що була підписана 5 травня 1924 р. О.Д. Каменєвою (Комісія закордонної допомоги) та Т.Є. Портером (Організацію допомоги закордонних баптистів), передбачалося виділити 4000 дол. на розвиток кооперативних молочних господарств в Одеській губернії [48, арк. 112-113].

На завершення хотілося б згадати про закінчення роботи *Американської організації «Форвардс»*. Дана організація займалася розподілом платних посилок адресатам в УСРР. Ще у січні 1923 р. в Одеський порт прибуло два пароплави з пакунками для українських громадян. Пакунки містили продукти, одяг та інші побутові речі. Їхня доля вирішилася лише через півтора року, коли 13 серпня 1924 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову про видачу їх безоплатно адресатам «окрім осіб, що ставляться вороже до радянської влади, у кількості, що не сягала б, проте, понад персональні потреби адресатів». Видачу посилок було доручено Одеській організації Червоного хреста й Одеському митному управлінню. Якщо посилки не забиралися протягом трьох

місяців, то вони переходили у розпорядження Центрального комітету допомоги дітям [110].

Доля посилок Місії Нансена й Американської організації «Форвардс» показують не лише забюрократизованість радянської управлінської системи, а й багато інших вад молодій республіці – страх перед західною системою, боязнь втрати власного авторитету, переважання політичних інтересів над соціальними тощо.

Загалом, не дивлячись на порівняно продуктивну роботу міжнародних філантропічних організацій в УСРР протягом другої половини 1923-1924 роках, на жаль, московським керівництвом і, відповідно, харківським більшовицьким маріонетковим урядом, було прийнято курс на повну ліквідацію до 1 січня 1925 р., по можливості, усієї закордонної допомоги в СРСР і союзних республіках [52, арк. 69], що було скеровано не економічними причинами, а, насамперед, політичними, обранням курсу самоізоляції та всеосяжної підозрілості та шпигуноманії, коли кожен іноземець, а тим більше міжнародна організація, розглядалися як вороги та політичні противники.

4.2. Джойнт у розбудові народного господарства регіону (1922-1929 рр.)

У 1922 р., плідно працюючи з АРА у галузі надання багатопланової допомоги голодним і нужденним, керівництво Американського єврейського розподільчого комітету Джойнт почало все частіше схилитися до думки про необхідність не просто одноразової допомоги, а надання так званої «реабілітаційної» (відновлювальної), або ж «реконструктивної» допомоги єврейським громадам. Ідеологом даної програми став беззмінний керівник Джойнт у СРСР Йосиф (Джозеф) Розен. Він, як і його товариші, вірив, що тільки у «продуктивізації», тобто у переході до продуктивної праці, ховається секрет оздоровлення та щасливого майбутнього

єврейського народу.

З початку 1922 р. представники Джойнт були уповноважені проводити дослідження й обговорення питання про реконструкцію з органами влади у радянській Росії з метою вивчення їх точки зору про можливість початку робіт по реконструкції в Україні.

Влітку 1922 р. Й. Розен розпочав перемовини з урядами РСФРР та УСРР. Внаслідок переговорів з українським урядом, Джойнт залучився підтримкою Х. Раковського, який у своїй записці Й. Розену зауважив про свою принципову згоду на продовження роботи Джойнт в Україні незалежно від діяльності АРА.

Також 2 липня Й. Розен отримав записку від Х. Раковського, який зазначав: «Висловлюю від імені Українського уряду принципову згоду дозволити Джойнту, у разі його готовності, організувати на Україні Кредитний банк для постачання дешевим кредитом на вигідних умовах сільськогосподарських і ремісничих кооперативів, незалежно від національності, у районах за його вибором, з наданням сприяння відповідних урядових органів для розробки плану та створення сприятливих умов функціонування такої установи» [25, арк. 544]. Це відкривало шлях і до створення сільськогосподарських кредитних спілок, що було одним із напрямків реконструктивної допомоги (про що буде зазначено далі).

У результаті доктор Й. Розен привіз із собою до США у серпні 1922 р. програму відновлювальних робіт, які він вважав найбільш адаптованими до російських потреб і найбільш корисними у створенні незалежної економічної основи для колоністів. Основи цієї програми були закладені полковником Гербертом Леманом (Herbert H. Lehman), головою Реконструктивного комітету Джойнт, який скликав засідання Комітету, і після багатьох дискусій завершального засідання цього Комітету, 19 вересня 1922 р. було прийнято план доктора Й. Розена по реконструктивній роботі в Україні та Білорусії на суму у \$1,29 млн. З цієї

суми \$50 тисяч надавало Товариство ОРТ для відновлювальних робіт у Росії відповідно до угоди, укладеної між д-ром Розеном та ОРТ [117, р. 33-34].

Наступного дня – 20 вересня 1922 р. було підписано «Тимчасовий договір між російським урядом (РСФРР) та Єврейським об'єднаним комітетом допомоги (Джойнт) в Америці» [72, арк. 144-146]. Організація отримувала всебічну підтримку на всіх рівнях і, як зазначалося у супроводжувальній записці до Уповноваженого в Одеській губернії Валюкаса, «окрім допомоги продовольством та одягом, Джойнт ставить собі мету сприяння постраждалому від неврожаю населенню по відновленню зруйнованого господарства шляхом розподілу серед ремісників і сільських господарів знарядь виробництва й інших необхідних предметів... [Тому] їй (організації. – *Т.М.*) необхідно надавати широке сприяння в отриманні, згідно договору, складів, контор, транспорту і йти на допомогу в її роботі» [72, арк. 143].

Також Угода дозволяла Джойнт вибирати райони для надання допомоги, безперешкодно ввозити необхідні товари та персонал, вільно набирати штат своїх співробітників в Україні. Відомий американський дослідник М. Міцель зазначив, що спочатку Джойнт обмежив свою діяльність колом старих єврейських сільськогосподарських колоній, частина з яких була заснована ще у 1840-х рр. [191, с. 16], а лише згодом з'явилися більш амбітні плани про переселення євреїв.

З приводу початку Реконструктивної програми газета «Нью-Йорк таймс» у замітці «Др. Розен повертається до Росії щоб очолити Реконструктивну допомогу Адміністрації допомоги» із захопленням відмічала, що «Доктор Розен взяв із собою низку молодих американських агрономів і фахівців у галузі тракторного господарства, які повинні виступати в якості пересувних інструкторів для ознайомлення фермерів з американськими методами. Сто американських тракторів, придбані тут, знаходяться на шляху до Росії через Лібаву» [144].

Загалом робота розгорнулася з нечуваним розмахом і без затримок. Основними напрямками відновлювальної роботи стали три вектори:

- а) сільськогосподарська робота та її налагодження,
- б) економічне відновлення на основі спільних кредитних товариств,
- в) професійне навчання єврейської молоді.

Сільськогосподарські роботи. Вже на початку липня 1922 р. для закупівлі сільськогосподарських знарядь і насіння Джойнт залучив суму \$100 тисяч для використання в єврейських колоніях Катеринославщини та Херсонщини. Тоді ж доктором Розеном було сформовано Комітет у Харкові, куди увійшли представники різних місцевих організацій, що отримав назву Агрономічної комісії у Харкові. До її завдань входило поширення насіння, косарок та інших сільськогосподарських знарядь, під наглядом представників Джойнт [117, р. 34]. При цьому Й. Розен заручився підтримкою голови українського уряду Х. Раковського, про що вже говорилося вище.

Наступним кроком було виділення для сільськогосподарської діяльності в Україні та Білорусі близько \$790 тисяч, які були розподілені для наступних цілей:

\$150 тисяч на відвантаження 75 тракторів з необхідними наборами знарядь та інструментів («Ватерло бой» фірми «Deere&Company» (одна з найбільших і солідніших фірм з виробництва сільськогосподарських машин і знарядь у США, яка постачає сільгосптехніку до України і сьогодні під маркою «John Deere») з трилемішними 14-дюймовими плугами та 10-футовими подвійними дисковими боронами, і 5 тракторів «Клетракс» з дволемішними 14-дюймовими плугами з необхідними запасними частинами) [38, арк. 5]. Десять тракторів для бригади трактористів-експертів, які були відправлені до єврейських колоній в Україні з метою демонстрації використання та застосування цих тракторів [117, р. 34]. До бригади експертів увійшли Макс Беленькій, Пітер Берман, Пол Чернов, Борис Нечомовський, Луїс Нельсон, Бенджамін

Шоенветтер і Говард Строу. Крім того, до зазначеної групи було додано фахівця від «Deere&Company». Він виїхав до радянської Росії на початку лютого 1923 року, і взяв на себе відповідальність за команду польових трактористів, які курували і питання поточного ремонту сільгосптехніки [117, р. 35].

\$50 тисяч було направлено на купівлю сортового насіння кукурудзи, яке повинно було примножуватися та розповсюджуватися Всеукраїнським товариством насінництва (Ukrainian Improved Seed Distribution Society).

\$100 тисяч на купівлю живого запасу (закупівля корів, коней, овець тощо).

\$100 тисяч на придбання сільськогосподарського інвентарю.

\$50 тисяч на закупівлю насіння та рослин.

\$250 тисяч на допомогу якомога більшій кількості сімей нових поселенців, що займаються сільськогосподарською діяльністю.

\$15 тисяч для покриття витрат на сільськогосподарські школи й інструкторів.

\$75 тисяч для земельних обстежень та юридичних витрат, пов'язаних із землекористування, відповідно до законів уряду [117, р. 34].

При цьому Одеська губернія у кінці 1922 – на початку 1923 рр. із зазначених видатків отримала 40 тракторів, 28 дискових борін і 16 ящиків запасних частин для тракторів, плугів і борін. Окрім того південноукраїнські господарства отримали 2600 пудів насіння [46, арк. 111].

У той же час організація реконструктивної допомоги інколи наштовхувалася на протистояння з більшовицькими представниками. Прикрий випадок відбувся на початку вересня 1922 р. На адресу головного агронома Джойнт Самуїла Любарського від ЄКТ було відправлено 24 тисячі пудів (400 тон) посівного зерна для єврейських колоній Миколаївської, Запорізької, Катеринославської та Донецької губерній, який вважав за необхідне самостійно, через своїх уповноважених,

розподілити зерно серед колоністів. Це не сподобалося більшовикам, у результаті чого Повноважний представник Допгол УСРР Ю.С. Башкович вимагав від Місії Нансена, до якої відносилось ЄКТ і через яку було проведено доставку зерна, «терміново не допустити отримання гр-м Любарським зазначеного вантажу і зробити все залежне для ліквідації цього непорозуміння. З нашого боку відповідні заходи вже прийняті» [30, арк. 58]. Надалі 30 вересня телеграмою надійшла вказівка про безкоштовний розподіл даного вантажу серед населення [28, арк. 59]. Таким чином, будь-яка самостійність у наданні реконструктивної допомоги не допускалася (хоча у подальшому такі випадки і траплялися, але постійно це викликало протистояння між Джойнт і радянськими структурами), а також у 1922 р. ще принциповим було положення про наднаціональний характер будь-якої допомоги.

Економічне відновлення на основі спільних кредитних товариств. На початку 1922 р. більшовики прийняли законодавчу основу для створення кооперативних кредитних товариств, що дуже зацікавило Джойнт, який вважав, що зможе надати допомогу в економічній реабілітації євреїв України та Білорусі через такі кредитні товариства. Подібна робота вже проводилася у Польщі, Румунії й інших країнах Європи під егідою організації. Як вже зазначалося вище, 2 липня 1922 р. у своїй записці Х. Раковський підтримав цю ідею. Фактично мова йшла про створення єврейських позичкових кас, у вигляді кредитних товариств, що отримали назву Jewish Loan Kassas.

Для цієї роботи у 1922 р. була виділена сума у розмірі \$250 тисяч при залучені фінансових внесків організації Єврейське колонізаційне товариство (англ. JCA – Jewish Colonization Association). Кошти були направлені на відродження місцевих позичкових кас. Для контролю за виділенням коштів було обрано п'ятьох представників від організацій – один спільний представник Джойнт та ЄКТ, і по два представники від кожної з організацій [117, р. 34].

Професійне навчання. Доктором Й. Розеном було запропоновано асигнування у розмірі \$200 тисяч протягом одного року для забезпечення створення, обладнання та технічного обслуговування торгових шкіл. Для розробки програми для цієї діяльності до співпраці були запрошені ЄКТ та ОРТ, які мали значний досвід в організації даної галузі (зазначені єврейські організації вже працювали активно у даному й інших напрямках у Російській імперії до 1914 року). Були обрані 45 існуючих торгових шкіл, до яких Джойнт повинен був постачати обладнання і для яких повинен був забезпечити необхідний ремонт. Було підписано попередню угоду з ЄКТ, у результаті чого ця організація забезпечувала зарплати персоналу та запевнила, що буде утримувати школи.

2 лютого 1923 р. у Москві було створено Комісію з координації реконструктивної допомоги, яка включала представників усіх організацій, що долучилися до даної роботи – ОРТ, ЄКТ, Джойнт та Євобщестком (за кордоном його називали «Idgeskom»). Очолив комітет голова Джойнт у Москві Й. Розен [117, р. 35].

14 лютого 1923 р. також було підписано реконструктивний договір між Урядом СРСР, який представляли представники від Наркомзему (т. Яковенко) та Наркомнацу (т. Бройде) та ЄКТ, що був представлений Левом Сергійовичем Заком (Сімха-Лейб Ізраїлевич Зак) (див. детальніше додаток Н). З метою «відновлення трудових господарств єврейського населення РСФРР, УСРР і БСРР, а також єврейських профтехнічних і сільгоспшкіл», ЄКТ брала на себе проведення наступних видів робіт:

а) постачання населення єврейських землеробських колоній посівним і посадковим матеріалом, живим і мертвим інвентарем на кредитних засадах;

б) постачання єврейських ремісників сировиною, інструментами та машинами на кредитних засадах;

в) участь щодо влаштування й утримання установ, що мають на меті підняти техніку ремесла та сільського господарства серед єврейського

населення.

Реалізацію своїх завдань ЄКТ проводила переважно через кооперативи, ощадно-позичкові та кредитні товариства, артілі тощо й інші організації, що ставили собі подібні цілі.

При цьому враховувалося і положення про наднаціональну допомогу. Так у пункті 3 договору зазначалося, що «Наглядовій раді, за згодою ЄКТ, надається право у районах з переважаючим єврейським населенням поширити діяльність... і на неєврейське населення» [35, арк. 139].

Таким чином юридичний базис для масштабної відновлювальної допомоги було створено і вона широко розгорнулася з початку 1923 р. Найбільша увага була приділена відновленню сільського господарства, яке велося у декількох напрямках: «тракторна кампанія», створення насінневого фонду (розмноження чистосортного насіння), надання та розподіл живого інвентарю, створення сироварних кооперативів, розподіл сільськогосподарських машин та інвентарю, допомога переселенцям, відновлення та ремонт будинків, буріння свердловин для води.

«Тракторна кампанія». Під керівництвом тракторних бригад (по 10 тракторів у кожній) у кількості 86 тракторів, за даними Джойнт, було зорано близько 180 тисяч акрів землі (з них 77 тракторів працювали на теренах Одеської та Катеринославської губерній [40, арк. 15]). Середня робота трактора такого типу у США становила близько 300 акрів на рік [117, р. 36]. При безперервній роботі у господарствах України трисезонний об'єм було досягнуто протягом одного сезону. Близько 50 (за радянськими звітами – більше 100 [22, арк. 2-3]) місцевих жителів, в основному єврейські фермери, вчилися працювати на тракторі. При цьому землю вдів і сиріт орали першою, потім землю людей, які не мали коней або плугів, і, нарешті, громадські землі.

На Херсонщині, яка з усіх округ Одеської губернії у 1922-1923 р. отримала найбільшу кількість тракторів (що було пов'язано з великою кількістю єврейських колоній), роботи проводило згідно чіткого плану.

Уся робота проводилася під керівництвом Окружного земуправління при узгодженні з Уповноваженим «Джойнта» та начальником загону. Трактори обробляли ділянки землі не менше, як одному сільськогосподарському товариству та розподіляли на кожне товариство не менше 5 тракторів з таким розрахунком, щоб ділянки оброблюваної землі даного товариства відстояли не далі 15-20 верст від головної бази загону.

При цьому машини спрямовувалися винятково у села, які постраждали від неврожаю та фактично прийняли громадську сівозміну. Сільські общини зобов'язувалися виконувати усі вимоги з обслуговування тракторного загону.

Проводився й уважний обрахунок проведеної роботи. Так намічену для обробки ділянку землі оглядав Уповноважений Окрземуправління, складалося схематичне креслення, вказувалася кількість десятин, найближчі шляхи сполучення (залізничні та водні) і відстань від головної бази загону. У період роботи вівся облік поораної площі, витраченого часу та витраченого пального і мастильних матеріалів. Після закінчення кожного тижня підводився підсумок всієї роботи і відомості терміново доставлялися до Окрземуправління. Для спостереження за обробкою землі виділявся агроном, який повинен був стежити за оранкою та давати вказівки агрономічного характеру [34, арк. 32].

У той же час були і незначні протистояння на національному ґрунті. Оскільки Джойнт була національною організацією, то її прагнення хилилися до того, щоб допомогти винятково єврейському населенню. Однак, Одеським губземуправлінням, після домовленостей з представниками Джойнт, робота була врегульована й обробка землі проводилася з таким розрахунком, щоб 50% тракторної оранки припадало на частку землі, що належала представникам інших національностей [34, арк. 32].

Один із таких загонів було організовано на межі Миколаївської та Херсонської округ у березні 1923 р. Так 29 березня повідомлялося, що був

організований загін на чолі з особоуповноваженим по організації робіт Ф.А. Водовозеєнко, який був направлений у район колишньої Бармашівської волості (с. Ново-Олександрівка, Григоріє-Мар'ївка й ін.) Херсонської округи й у район сіл Ново-Полтавка, Добре й ін. Миколаївської округи [47, арк. 12].

Тракторна робота взимку виражалася у роботах з ремонту тракторів та у навчанні фахівців з тракторної роботи при нововідкритих ремонтних майстернях-школах [22, арк. 3].

У доповіді від 10 жовтня 1923 р., направлений Г. Петровському, зазначалося, що «населення з великою увагою ставиться до роботи тракторів, охоче виконує всі вказані агрономами роботи по обробці полів. Трактори, таким чином, мають велике значення у справі підняття сільського господарства на Півдні України та поширення поліпшення прийомів техніки обробки» [22, арк. 3].

Розмноження чистосортного насіння. Протягом 1923 р. було створено 250 розмножувальних станцій, які отримали чистосортного насіння для засіву 3 млн. акрів землі.

Окрім того були надані для посадки протягом весни 1923 року, через кооперативні організації, насіннєві кредити на суму 170 тисяч пудів зерна, 47 тисяч пудів картоплі та понад 5 тисяч пудів кормової конюшини та насіння овочевих культур. У співпраці з ЄКТ були розподілені для посадки 100 тисяч виноградних лоз, привезених з Франції та 150 тисяч саджанців хмелю у Волинській губернії [117, р. 36].

Загальний план розмноження був розроблений агрономами Джойнт спільно з Наркомземом СРСР, а для України – з Наркомзем УСРР та з Всеукраїнським товариством насінництва. Розмноження велося на 15 великих основних пунктах, т.зв. маткових розсадників, розташованих в Україні, Північному Кавказі, Поволжі, Воронежській губернії та Західному Сибіру, переважно на великих опорних пунктах, але також на 100 дільницях у селянських товариствах, радгоспах і сільськогосподарських

школах і на дослідних полях.

Для розмноження передано, як отриманих з Америки, так і частково із Західної Європи, до Бюро розмноження та Всеукраїнського товариства насінництва 6 тисяч пудів пшениці, 8400 пудів кукурудзи та кілька сотень пудів насіння городніх і кормових рослин. Для твердої постановки справи розмноження насіння було видано опорним пунктам (переважно для закупівлі живого інвентарю) та Всеукраїнському товариству насінництва до 40 тисяч доларів [22, арк. 4].

Серед населення Одеської губернії у 1923 р. було розподілено насіннєвого матеріалу 64703 пуди, з яких єврейському населенню у колоніях видано 40803 пуди, а неєврейському, як у колоніях так і навколишніх селах – 23,9 тисяч пудів (таблиця 4.2.1).

Таблиця 4.2.1. Розподіл насіннєвого матеріалу серед населення Одеської губернії (1923 р.) [38, арк. 196].

Населений пункт	єврейського населення	російського населення
Ново-Бреслау	1250	-
Львово	3924	-
Бобровий Кут	4508	-
Велика Сейдеменуха	4250	-
М. Сейдеменуха і Греднєво	-	2000
Ольгінка і Беркун	-	2000
Тягінка	-	1000
Отбєдо-Василівка	-	2000
Херсон Наслідголу	-	2000
Усього:	13932	9000
Добре	4855	-
Ефінгар	4700	-
Нагартав	5309	-
Березнигувате	-	1000
Н.-Олександрівка	-	2300
Балацьке	-	1000
Н.-Георгієвка	-	2500

Усього:	14864	6800
Н.-Полтавка	6882	-
Романівка	5125	-
Бердіхіно	-	1000
Н.-Сергіївка	-	1500
Сергіївка	-	1500
Н.-Володимирівка	-	1600
Малєєвка	-	2500
Усього:	12007	8100
<i>Разом:</i>	<i>40803</i>	<i>23900</i>

Для неєврейського населення Джойнт заготовив 30000 пудів посівної картоплі, яка була розподілена наступним чином: у *Херсонській окрузі* – Тягинському сільськогосподарському товариству – 1 вагон, Ольговському – 1, Отбєдо-Василівському – 2, Греднєвському – 1, Любецькому поселенню й іншим (через Сейдеменухське товариство) – 1, Федорівці (через Романівське товариство) – 1 вагон; у *Миколаївській окрузі* – Ново-Олександрівському – 1 вагон, Ново-Георгіївському – 1, Малєєвському – 2, Ново-Сергіївському – 1, Троянову й іншим поселенням (через Ново-Полтавське товариство) – 1 вагон; в *Єлисаветградській окрузі* – Устиновському сільгосптовариству – 1 вагон; *Херсону* – Сергіївському сільгосптовариству – 1 вагон [38, арк. 128].

Отже ми бачимо, що у розподілі насіннєвого матеріалу Джойнт впевнено тримався наднаціонального характеру своєї допомоги і спеціально постачала насіннєвий матеріал слов'янському населенню УСРР, що свідчить випадок з картоплею, яка не розподілялася для єврейського населення.

Розподіл живого запасу. Протягом 1923 р. у трьох республіках були розподілені у живому запасі 3000 коней, 50 жеребців, 400 волів, 1000 корів і 50 биків [117, р. 36].

На Півдні України (територія Херсонської та Миколаївської округ) лише коней було надано 1239 (із них 384 було закуплено у Волинській

губернії [38, арк. 127]). За населеними пунктами вони були розподілені наступним чином: Ново-Берислав – 28, Львово – 34, Велика Сейдеменуха – 98, Отбєдо-Василівка – 30, Бобровий Кут – 53, Нагартав – 151, Добре – 90, Ефінгар – 55, Ново-Олександрівка – 29, Романівка – 72, Ново-Георгіївка – 16, Малєївка – 30, Сергєївке – 15, Ново-Сергіївка – 16, Ново-Полтавка – 69, Ізраїлевка – 76, Інгулець – 20, Ново-Вітебськ – 52, Ізлучиста – 52, Софіївка – 32, Ново-Златополь – 68, Зеленополь – 41, Затишся – 54, Бузулук – 20, Михайлівка – 18, Кам'янка – 20 [38, арк. 192].

Велика увага приділялася не просто елементарному постачанню живого інвентарю, а становлення прогресивного тваринництва. Метою цього було створення господарств змішаного типу, розвиток тваринництва, введення спеціальних культур, що було пов'язано з малою прибутковістю зернових культур, небезпекою ведення тільки польового господарства при повторюваних на півдні засухах. З іншого боку – необхідно було організувати збут продуктів, випускати їх на ринок, по можливості, у переробленому вигляді, матеріально зацікавити, таким чином, виробника до переходу до нових форм господарювання.

Йдучи назустріч цим потребам, Джойнт зорганізував на Україні 36 парувальних пунктів із 48 биками – виробниками Червоної (колоністської, німецької) худоби та 19 розсадників свиней великої йоркширської породи. Для цієї мети у Держплемкультурі та на дослідних станціях закуплено 365 чистопородних білих йоркширів [22, арк. 3].

Для розведення свиней Джойнт передбачав влаштувати 8 кооперативних племінних розсадників у районах агрономного обслуговування Джойнт. Усього передбачалося влаштувати 8 розсадників, з яких 6 – в Одеській губернії, у Миколаївському та Херсонському повітах. Крім того, для преміювання окремих селян району, що обслуговується, будуть використані 204 поросяти. Кооперативні розсадники будуть влаштовані при кооперативних сироварнях. Кнури будуть використовуватися для спаровування з привізними матками. Поросята

будуть видаватися окремим селянам не безкоштовно, а у вигляді довгострокової позики на 20 місяців. Погашення позики повинно буде проводитися поросятами за вагою. За кожен пуд живої ваги поросяти, отриманого у позику, одержувач зобов'язаний був повернути Товариству 1 п. 20 ф., з яких 30 ф. – через 10 місяців, і 30 фунтів – через 20 місяців. З цієї кількості 20 ф. зараховувалося у запасний капітал Товариства й 1 пуд на відновлення позичкового капіталу Джойнт [38, арк. 146]. При цьому, як і вирощування картоплі, свиначство було призначено винятково для неєврейського населення України [38, арк. 148].

Сироварні кооперативи. Для розширення тваринництва у районі сільськогосподарської допомоги Джойнт, було організовано в Одеській і Катеринославській губерніях 36 кооперативних сироварні та в кінці 1923 р. закінчувалося обладнання 10 сироварень [22, арк. 3] (при цьому за звітом Джойнт за 1923 р. усього було влаштовано лише 32 сироварні [117, р. 36]), з них в Одеській губернії – 20 сироварень (таблиця 4.2.2). Навчання сироварній справі проводили інструктори Джойнт, які вчили, як виготовити та покращити якість сиру. У Харкові було створено центральний пункт при Харківському позичково-ощадному товаристві для зберігання, куди поставлявся увесь сир, що давало можливість його загальносоюзного продажу за вигідними цінами для виробників [38, арк. 194; 117, р. 36-37].

Українські сироварні випускали щомісяця 4500 пудів чудового сиру (голландського та Бакштейна). Організація сироварень не тільки фіксувала увагу господарств на питаннях розширення тваринництва, а й дала можливість населенню пережити важку, у продовольчому відношенні, весну та літо 1923 р., закупити білизну та плаття і, можна сказати без перебільшення, що 16 тисяч господарств, які здавали своє молоко у сироварні, знаходилися на шляху до високого розвитку [22, арк. 3-4].

Таблиця 4.2.2. Облаштування кооперативних сироварень в Одеській губернії на 24 березня 1923 р. [38, арк. 194].

У колоніях:	Прийшли к до обладнання:	У селах, обладнано:
Львово В. Сейдеменуха Бобровий Кут Нагартав Добра Ефінгар Ново-Полтавка Романівка Ізраїлевка	Інгулець Н. Вітебськ Кам'янка Богодарівка Затишся	Ново-Олександрівка Ново-Георгіївка Отбєдо-Василівка Малеївка Сергіївка Ново-Сергіївка

Розподіл сільськогосподарських машин та інвентарю. На додаток до тракторів, іншої сільськогосподарської техніки та знарядь, що були розподілені через місцеві кооперативи, також було вжито заходів по виплаті цих знарядь у перерахунку на зерно, яке повинно було бути використане у загальній діяльності допомоги Джойнт. Загалом було розподілено 1000 плугів, 2000 борін, 1400 культиваторів, 400 дров'яних розпилювачів, 500 сінокосарок, 500 очищувачів насіння та 800 тачок [117, р. 37]. З них, наприклад, 847 борін було передано колоніям і селам Херсонщини [38, арк. 195].

Допомога переселенцям. Саме у 1923 р. розпочалася програма з переселення євреїв на сільськогосподарські поселення до південноукраїнських степів. Протягом року у нових селищах Петроверівського району Одеської округи отримали допомогу 150 сімей. Також отримали допомогу близько 200 сімей старих єврейських колоній, у тому числі на Херсонщині та Миколаївщині [117, р. 37].

Відновлення та ремонт будинків. Велике значення для відновлення господарства мали і позики відпущені на будівництво та ремонт зруйнованих будівель. Всього до 1 жовтня видано 32000 доларів [22, арк. 2]. В Інгулецькій колонії на Херсонщині було побудовано 31 новий

будинки у співпраці з Харківським ОРТ. В інших колоніях, у співпраці з ОРТ, було відремонтовано близько 100 будинків на суму близько \$15 тисяч [117, р. 37].

Буріння свердловин. Однією з найбільших труднощів колоністів і поселенців було недостатнє водопостачання у засушливих степах Південної України. Для полегшення цієї ситуації Джойнт закупив у США обладнання для буріння артезіанських свердловин.

Звіт Й. Розена зазначає, що вищенаведені сільськогосподарські роботи у 1923 р. у тій чи іншій формі торкнулися близько 50 тисяч сімей як в УСРР, так і в РСФРР та БСРР [117, р. 37]. Натомість найбільша частка припала саме на український південь.

При цьому треба зазначити, що розподіл насіння й інвентарю здійснювався у повному контакті місцевими земельними органами через сільськогосподарські товариства, Комітети незаможників в Україні, сільради. Насіння видавалося у позичку терміном на один урожай, живий і мертвий інвентар – на 2½-4 роки. При визначенні терміну розплати малося, головним чином, на увазі не завалювати господарства платежами і, по можливості, у залежності від терміну використання знаряддя, їх розтягнути [22, арк. 2].

Важлива робота у співпраці з ЄКТ проводилася у напрямку створення позичкових кас, розбудові та підтримці професійних навчальних закладів. У результаті було організовано 82 позичкових каси, послугами яких скористалося не менш ніж 20 тисяч сімей. Деякі з цих кас були розроблені окремими кооперативами: взуттьовиків, деревообробників, шевців, слюсарів, виробників молока і т.д., які організували себе з метою спільного придбання сировини й інструментів, інші зорганізувалися для спільної реалізації продукції тощо [117, р. 37].

Окрім того одноразові субсидії надавалися цілій низці установ, які були розсадниками сільськогосподарських знань. З них треба згадати такі: 25 дослідницьким полям і станціям було видано 35 тисяч дол. на ремонт

будівель і придбання спеціального інвентарю; 6-ти сільськогосподарським школам на Україні – 27 тисяч дол. [22, арк. 4-5]. Підтримка професійних шкіл велася у співпраці з ЄКТ та ОРТ, які загалом підтримали 42 професійні і 3 сільськогосподарські школи. Близько 4 тисяч хлопчиків і дівчаток взяли участь у цих школах, де у результаті навчання оволоділи щонайменше десятком професій [117, р. 37].

Величезне сприяння отримували південноукраїнські колонії, де лише на Миколаївщині знаходилося 15 сільськогосподарських колоній. За сучасним територіальним поділом у Миколаївській області діяло 7 старих колоній: Добра (нині – с. Добре Баштанського району), Великий Нагартав і Малий Нагартав (сmt. Березнегувате Березнегуватського району), Ефінгар (Плюшевка Баштанського району), Новополтавка (Ново-Полтавка Ново-Бугського району), Мала Романівка і Велика Романівка (Романівка Березнегуватського району). Завдяки Джойнту також було утворено низку нових колоній у сучасному Снігурівському районі, які належали до Калініндорфського національного району: Ерштмай (Першотравневе), Постишева (Виноградне), Найдорф (Трудолюбівка), Розена, Найгейм (Червона Зірка), Молотовка, або Калінінфельд (Червоний промінь), Фрайланд (Куйбишево) [186, с. 123].

Для реалізації цієї мети у 1924 р. було створено філіал Комітету – Агро-Джойнт, головним завданням якого стало надання фінансової та технічної допомоги у реалізації проекту єврейської землеробської колонізації в СРСР. Аж до 1938 р. Агро-Джойнт активно працював на території СРСР, переважно в Україні, постачаючи єврейським переселенцям насіння, сільськогосподарську техніку й інвентар, будівельні матеріали, а також організовуючи позичкові каси, професійно-технічні училища та курси [226, с. 114].

Агро-Джойнт був заснований постановою Виконкому Джойнт від 21 липня 1924 г. Спочатку Агро-Джойнт було виділено 400 тисяч доларів для землеустрою 1000 сімей. У 1925 р. Агро-Джойнт отримав таку ж суму

на облаштування 4000 сімей [191, с. 16].

29 листопада 1924 р. Агро-Джойнт уклав договір з урядом СРСР, від імені якого виступав КомЗЕТ (Комітет із земельного устрою єврейських трудящих при президії Ради національностей ЦВК СРСР). Договір 1924 р. заклав основи діяльності Агро-Джойнт у СРСР, згідно з якими:

1) Агро-Джойнт проводив роботу через власний апарат, взаємодіяв з колоністами та користувався абсолютним правом на власний розсуд розпоряджатися своїми коштами;

2) після затвердження КомЗЕТ плану робіт Агро-Джойнт ставав єдиним і незалежним від державних структур виконавцем;

3) Агро-Джойнт володів правами юридичної особи;

4) Агро-Джойнт звільнявся від усіх існуючих податків; радянські службовці корпорації стосовно податків, житлових умов і т.д. користувалися всіма правами службовців державних установ;

5) колоністи, яких улаштовує Агро-Джойнт, користувалися всіма правами та пільгами, встановленими для новопоселенців: від податків, військової повинності звільнялися на три роки; користувалися пільговим тарифом для переїзду людей і перевезення вантажів [150, с. 135].

Землі для єврейської колонізації відводилися урядом і віддавалися поселенцям у постійне трудове користування.

Закладені у договорі 1924 р. принципи практично не зазнали змін до завершення роботи Агро-Джойнт у СРСР у 1938 р., при цьому у 1927, 1929 і 1933 рр. були підписані додаткові угоди для уточнення умов надання допомоги. Згідно з цими договорами, Агро-Джойнт зобов'язувався ввезти з-за кордону та витратити у СРСР такі суми у доларах: 1924-1925 рр. – 400 тисяч; 1925-1928 рр. – 4,9 млн.; 1928-1935 рр. – 7675 тисяч [191, с. 17].

Всі види допомоги (окрім навчання та медичного обслуговування) розглядалися Агро-Джойнт'ом як позики та покривалися векселями на різні терміни з нарахуванням 3% річних. Це було принциповою особливістю роботи Агро-Джойнт, який прагнув відійти від безоплатних

форм роботи. Як правило, позики видавалися переселенським колективам. Агро-Джойнт вступав у взаємини з ними тільки після того, як вони отримували землю та прибували на місце проживання. Формування переселенських груп відбувалося за ініціативи самих переселенців [191, с. 17].

Завдяки позикам і допомозі Джойнт єврейські колонії Південної України перетворилися на процвітаючі господарства країни. Ось декілька слів про колонію Новополтавка.

Сільськогосподарське кооперативне товариство «Смичка», в якому на кінець 1928 р. було 883 пайовики, займалося заготовкою зерна та продажем своїм членам промислових товарів і лісоматеріалів. Крім того, діяло кредитно-кооперативне товариство, 565 членів якого мали можливість продавати зерно, купувати насіння, сільгоспмашини, лісоматеріали і метал. Товариство володіло сироварним цехом, де виготовлявся голландський сир високої якості. З 1924 року працювало садово-виноградне товариство «Най вег» (Новий шлях). Воно поставляло своїм 190 членам саджанці, реманент, мінеральні добрива та засоби хімзахисту для обробки 250 десятин виноградників.

У 1923 р. відкрили дитячі ясла та лікарняну амбулаторія, а в 1928 р. лікарню й аптеку, діяв ветеринарний пункт. У тому ж році відкрилася трудова школа, де вчилася 283 учня, працювали три лікнепи та музична школа. Культурно-освітня робота зосереджувалася у комсомольському клубі. Читалися лекції, проводилися збори, працювали гуртки, особливо агрохімічний.

У 1923 р. на кошти Єврейського товариства ремісничої праці (ТРП) у Новополтавці була відновлена сільськогосподарська школа, якій під час громадянської війни була нанесена серйозна втрата. Було придбане обладнання, відремонтували будівлі, завели 7 корів і 36 коней, придбали для бібліотеки 239 томів книг, обладнали хімічну, біологічну, зоологічну та мікробіологічну лабораторії, побудували два будинки для педагогів і

гуртожиток. Школа перетворилася у 1920-і роки в центр підготовки агрономів і зоотехніків, в основному, для колективних господарств Миколаївської та Херсонської округ. У 1929 р. школа була перетворена у Новополтавський єврейський сільськогосподарський інститут. У 1934 р. інститут перевели до Одеси, а у Новополтавці продовжував діяти єврейський сільськогосподарський технікум [186, с. 123-124].

Значну допомогу Джойнт надавав переселенцям Одеської, Балтської та Первомайської округ. Станом на 1924 р. ці округи отримали субсидій на загальну суму \$25 тисяч, що дорівнювало 48 тисяч крб. Головна маса коштів йшла на облаштування житла переселенців, надання будівельних матеріалів, сільськогосподарського та ремісничого реманенту та насіння під майбутній врожай. Окрім того дозволялося платити майстрам за їх роботу по облаштуванню єврейських поселень [68, арк. 84].

Як вже зазначалося вище, усі кошти надавалися на умовах позики на 7 років, але у даному випадку кошти для переселенців Одещини надавалися без відсотків. Перші три роки поселенець нічого не був зобов'язаний сплачувати, а далі його позика ділилася на рівні частини на 4 роки (25% основної суми щорічно) протягом яких і повинні бути сплачені кошти. При цьому кошти надавалися не персонально, а тільки колективам, артілям, товариствам, земельним громадам та іншим об'єднанням поселенців. Об'єднання повинні були бути офіційно зареєстровані, мати право на кредитування, а статут повинен був передбачати певні зобов'язання усіх членів [68, арк. 84]. До осені 1926 р. Агро-Джойнт зумів розселити на Одещині 622 сім'ї членів ОРТ [207].

Лише у першій половині 1925 р. Джойнт надав допомоги єврейським переселенцям до України на суму 800000 крб. (для порівняння – держава надала допомоги на 500 тисяч крб.) [81, арк. 49]. У своєму звіті за квітень-жовтень 1925 р. Херсонський окружний комітет КП(б)У відзначав, що завдяки «кредитуванню та матеріальній допомозі єврейські переселенці поставлені у кращі умови завдяки тому, що їм допомагає організація Агро-

Джойнт; будуються споруди для переселенців, [здійснюється] обробка землі, постачається сільгоспінвентар і майно, а у деяких випадках і для підтримки власного існування» [78, арк. 202]. Для обробки землі Агро-Джойнт використовував тракторну техніку у кількості 28 одиниць (усього по окрузі було 132 трактори) [78, арк. 205]. Так, загалом на Херсонщині протягом 1925 р. Агро-Джойнт роздав 240 корів і видав готівкою 75000 крб., не рахуючи різних матеріалів на будівництво (усього виділено 235 тисяч карбованців) [226, с. 114].

У звіті Агро-Джойнт за 1925 р. вказувалося, що у середньому на облаштування сім'ї йшло 1000 крб. З цієї суми 300-400 крб. вкладалося колоністами з власних коштів, 200-300 крб. – державою, 400-500 крб. – Агро-Джойнт. У доповіді доктора Й. Розена (1925 р.) є відомості, що з 6836 сімей, які зареєструвалися для переселення у 1925 р., тільки половина мала власні кошти [191, с. 17].

Окрім сільського населення отримували допомогу і переселенці, що мешкали у Херсоні. Рішення про це було прийнято 4 січня 1926 р. на засіданні Агро-Джойнт, де агроном Арон Зайчик у своїй доповіді зазначив, що «становище переселенців у Херсоні є вкрай важким. Переселенці багато голодують, потребують продовольчої та медичної допомоги», але «Агро-Джойнт не може надавати продовольчу допомогу переселенцям, які проживають поза фондами (території єврейських поселень. –Т.М.)». Не дивлячись на перешкоди, все ж таки було прийнято позитивне рішення щодо допомоги 30-35 сім'ям єврейських поселенців Херсону, які за низки причин (хвороба, відсутність помешкання й інше) не можуть виїхати на фонди [226, с. 115].

Високо оцінювалася партійними функціонерами медична допомога Джойнт. У доповідній записці Завокрздравінспекцією Миколаївської округи від 21 червня 1926 р. до бюро Округкому КП(б)У зазначалося, що Джойнт «приймає велику участь в оздоровленні єврейського населення України» і лише за січень-травень 1926 р. нею було відпущено для

єврейських колоній Миколаївщини (Добре, Новополтавка й Ефінгар) 1725 крб. і планувалося надалі виділяти щомісячно по 525 крб. на охорону здоров'я [53, арк. 8].

У 1926 р. Джойнт звернувся до Миколаївського окрздраввідділу про утворення у Миколаєві Єврейського медико-санітарного товариства (ЄМСТ) за прикладом вже утворених у Херсоні, Катеринославі, Одесі й інших містах УСРР. Товариства ставили своєю метою медичне обслуговування декласованого єврейського та неєврейського населення міст. Організація роботи будувалася таким чином, що отримуючи кошти від Джойнт, ЄМСТ направляло їх на «укріплення медичної мережі» міста [53, арк. 8]. Хоча матеріалів рішення нами не знайдено, але враховуючи позитивний досвід інших населених пунктів, ймовірно за все, дана пропозиція була прийнята.

До кінця 1928 р. Агро-Джойнт створив у Подніпров'ї та Поінгуллі 56 поселень (без урахування Криворізької округи): 40 звичайних сільськогосподарських поселень на Херсонщині, 10 поселень і 6 меліоративних товариств на дніпровських пісках. Усього у поселеннях було розселено 2229 єврейських сімей, які розподілялися наступним чином: звичайні поселення Херсонщини – 1952 сім'ї, меліоративні товариства – 189, поселення на пісках – 88 сімей [20]. Уся допомога меліоративним поселенням надавалася через КомЗЕТ на основі відповідного договору.

Меліоративні товариства були створені на піщаниках Каховки, Олешків, Голої Пристані, Ново-Маячки, Скадовська та Чалбас (після 1946 р. с. Виноградне), тобто на лівому березі Нижнього Подніпров'я на території, яка носить назву Олешківські піски. Основним заняттям поселенців було вирощування виноградників і садових культур. За даними Державного архіву Херсонської області ці поселення об'єднували не 189, а 259 господарств з 11203 їдоками [82, арк. 25-25зв.; 93, арк. 123]. Така різниця з даними Нью-Йоркського архіву Джойнт можлива за тієї умови,

що місцева статистика враховувала не лише нових, а й старих поселенців, або ж поєднувала усі поселення на піщаниках.

Загалом виноградарство стало вагомим сектором єврейських переселенських господарств. На 20 листопада 1928 р. на Херсонщині з 56 поселень у 30ти були висаджені виноградники із загальною площею 482,3 га, з яких більшість – 323,7 га вирощувалося на Олешківських пісках. До виноградарства було залучено 927 єврейських господарств [19].

Значної уваги приділялося соціально-культурному сектору: будівництво шкіл, організація училищ сільськогосподарського спрямування, облаштування медичного обслуговування. Так у 1926 р. були облаштовані дві амбулаторії: у Львово (до лікарні на 10 ліжок) й у Сейдеменусі (до лікарні на 10 ліжок); у 1927 р. Львовській агрошколі видано сільськогосподарських знарядь на суму 1000 крб.; видавалися спеціальні стипендії здібним учням інтернатів, шкіл та училищ, на що у 1929 р. Агро-Джойнт витратив 1249 крб. [226, с. 117]. Загалом у Херсонській окрузі організація підтримувала на постійній чи періодичній основі 67 закладів та установ у єврейських поселеннях: 2 шпиталі, 4 сільради, 13 чотирирічних школи, 2 семирічки, 9 хат-читалень, 8 споживчих товариств, 5 сільськогосподарських товариств, 5 агростанцій, 2 ветеринарні станції, 4 диспансерні медичні станції, 4 бані, 5 сироварень, 2 чинбарні (обробіток шкіри. – *Т.М.*), млин і пошту [2].

У результаті реалізації переселенської програми Джойнт на Півдні України значно збільшилася кількість єврейського сільського населення. Згідно звіту організації на 1 січня 1927 р. у східноукраїнському регіоні (Херсонщина, Миколаївщина, Криворожчина та Маріупольщина) проживало 15650 сімей, що обробляли 581753 акри землі (на 1914 р. 6780 і 224528 відповідно), а на Одещині – 1690 сімей із 56384 акрами землі (на 1914 р. 50 і 1358 відповідно) [116, р. 54].

Натомість, як зазначає український історик О. Тригуб, не дивлячись на широкомасштабну допомогу як зі сторони Агро-Джойнт, так і інших

організацій і держави, становище єврейських переселенців було кепським. На середину 1925 р. політико-економічний огляд Херсонської округи відзначав, що «Матеріальне становище більшості переселенців критичне, посівів немає у зв'язку з пізнім прибуттям на ділянки. Хліба, і взагалі продовольства, не мають. Грошей, для придбання його, теж немає, а тому переселенців хвилює питання: де ними будуть віднайдені кошти для існування? На ділянці ніхто не буває як з боку місцевої влади, так і субсидійованих органів. Представники Агро-Джойнт приїжджають рідко, поводження з переселенцями кепське, що відбивається на переселенцях і викликає часті поїздки до міста для з'ясування становища.

У Каховському районі становище переселенців важке: живуть у землянках, у побутовому відношенні відсталі та не пристосовані до даної місцевості. У більшості випадків всі переселенці проживають рік-півтора та повертаються назад на батьківщину» [226, с. 115-116]. Також історик наводить й інші приклади тяжкого становища переселенців.

Не дивлячись на важкі умови праці та підозріле ставлення зі сторони більшовицького уряду, Джойнт та Агро-Джойнт, як самостійно, так і через інші організації – ОРТ, ОЗСТ, ОЗЄ, ЄКТ, КомЗЕТ тощо вдалося досягти неабияких результатів як у підтримці старих єврейських колоній, так і створення нових шляхом реалізації переселенської програми. Загалом на простори Південної України (за даними українського історика С.М. Свистовича) було переселено 18 тисяч сімей, в яких було 74 тисячі осіб. На їх облаштування було витрачено майже 20 млн. крб., більшу частину з яких надали міжнародні організації. Унаслідок проведеної роботи вже на початку 1927 р. у степових районах між річками Інгульцем і Дніпром, на північ від Херсону, було створено за допомогою фондів Агро-Джойнт та ЄКТ низку єврейських поселень. У результаті 22 березня 1927 р. було створено єврейський національний район із центром у Великій Сейдеменусі, що була перейменована у Калініндорф, а район отримав назву Калініндорфський. До складу району увійшли

37 єврейських колоній, а також 10 українських і німецьких поселень. З 2900 господарств 2500 були єврейськими [213, с. 451-452].

Отже, завдяки підтримці Джойнт, єврейські сільськогосподарські колонії, переважна частина яких знаходилася на території Миколаївщини та Херсонщини: Добра (нині – с. Добре Баштанського району), Великий Нагартав і Малий Нагартав (сmt. Березнегувате Березнегуватського району), Ефінгар (Плюшевка Баштанського району), Новополтавка (Ново-Полтавка Ново-Бугського району), Мала Романівка та Велика Романівка (Романівка Березнегуватського району), на Херсонщині – Львово та Новий Берислав, Бобровий кут, Мала та Велика Сейдеменуха й інші, набули нового подиху життя, перетворилися на передові господарства південного регіону.

Також завдячуючи Агро-Джойнт було утворено низку нових колоній у сучасному Снігурівському районі, які належали до Калініндорфського національного району: Ерштмай (Першотравневе), Постишева (Виноградне), Найдорф (Трудолюбівка), Розена, Найгейм (Червона Зірка), Молотовка, або Калінінфельд (Червоний промінь), Фрайланд (Куйбишево).

Можна констатувати, що роль Джойнт та його сателіта Агро-Джойнт у відновленні господарств єврейських колоній і створення нових поселень беззаперечна. При цьому ми бачимо, що організація не обмежувалася економічною складовою підтримки єврейського населення, а й переймалася соціально-культурною сферою життя колоністів і переселенців. Це проявлялося у підтримці різних товариств (кредитових, кооперативних, агрономічних тощо), навчальних закладів різних рівнів, медичних установ, будинків культури, хат-читалень і бібліотек тощо. Така різнопланова підтримка дала можливість перетворити колонії у міцні господарства, перетворити малолюдні степи у розвинені поселення, де сформувалися порівняно міцні колективні господарства.

Участь міжнародних відносин у подоланні наслідків розрухи й у розбудові господарства Південної України була досить вагомою. На українських теренах продовжили свою діяльність такі організації, як Джойнт/Агро-Джойнт, Всесвітня єврейська конференція допомоги (Вереліф), «Місія Нансена», Міжнародний союз допомоги дітям, Європейська студентська допомога, Німецький Червоний хрест та інші.

Діяльність цих організацій була досить різноплановою. Не дивлячись на згортання їдалень і харчування голодуючих, МСДД та ЄСД продовжували утримувати їдальні та підтримувати обідами нужденних. Натомість подібна допомога була досить виваженою, коли харчування надавалося не публічним шляхом, а через закриті заклади – дитячі будинки, студентські їдальні, санаторії, лікарні тощо.

Підтримку сільському господарству та його розбудові надавали Джойнт/Агро-Джойнт, «Місія Нансена», Німецький Червоний хрест та Організація допомоги закордонних баптистів «Баптистська організація допомоги». Допомога більшості з них виражалася у наданні тракторів і тракторних бригад, підтримка окремих господарств (баптисти підтримували своїх братів по вірі, Джойнт підтримував єврейські господарства, НЧХ – німецьких колоністів), видачі позичок на розвиток сільського господарства, консультативна допомога тощо. Звісно найбільшими об'ємами відзначався Джойнт, який розгорнув широкомасштабний експеримент створення національних сільських громад серед єврейського народу.

«Місія Нансена» й Американська організація «Форвардс» протягом 1923 р. здійснювали адресну допомогу, доправляючи посилки нужденним. У той же час дана форма роботи завершувалася не тільки від бажання більшовицької влади, а й реальним спадом нужденності, яка спонукала до присилки допомоги із-за кордону від родичів, друзів і громадських організацій.

Важливе місце займала медична сфера, де зосередили свою працю Джойнт, МСДД та Вереліф. Остання займала лідируючі позиції, оскільки утримувала величезну кількість медичних закладів незалежно від місця розташування та потенційних пацієнтів. МСДД зосередилася на підтримці дитячих санаторіїв і поліклінік, а Джойнт частково забезпечував лікувальні заклади в єврейських поселеннях і колоніях.

Таким чином, можна прийти висновку, що міжнародні організації у значній мірі вплинули на прискорення відновлення сільського господарства, культурно-освітніх закладів, медичних установ та оздоровчої системи північночорноморського регіону.

ВИСНОВКИ

Досвід праці міжнародних гуманітарних організацій на південноукраїнських теренах у 1920-ті роки свідчить, що подібна співпраця у подоланні голоду та розрухи є дієвим засобом не лише вирішення гуманітарних катастроф, а й свідченням необхідності підтримки інших держав у важкі часи, не дивлячись ні на політичні гасла, ні на протилежність ідеологій.

Іншим аргументом важливості вивчення історії діяльності міжнародних організацій у розрізі нашої проблематики є майже повна, або фрагментарна невивченість даного питання як на всеукраїнському, так і на регіональному рівні, не дивлячись на активізацію його вивчення у вітчизняній науці.

1. Історіографічний огляд свідчить, що окремі аспекти проблематики цікавили істориків як вітчизняних, так і зарубіжних. Натомість комплексної праці, яка б висвітлювала діяльність МО на північночорноморських землях, до сьогодні не створено. Фрагментарно, як у предметному, так і географічному плані, розкриваються питання історичного розвитку Американського об'єднаного розподільчого комітету Джойнт, діяльності Американської адміністрації допомоги (АРА), Місії Фрітгофа Нансена. У той же час інші організації повністю опинилися поза межами зацікавлень істориків – Європейська студентська допомога, Міжнародний союз допомоги дітям, Шведський Червоний хрест тощо, що створює значне предметне поле для подальших досліджень як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях. Зазначене, відповідно, актуалізує вивчення заявленої проблеми.

Аналіз джерельної бази дає підстави стверджувати, що у вітчизняних і

зарубіжних архівосховищах зберігається значний масив невикористаних документів, які представляють можливість досить ґрунтовного вивчення тематики у регіональному розрізі. Окрім того дана проблема висвітлювалася у місцевій і зарубіжній пресі у розпал гуманітарної катастрофи 1921-1923 рр. Виявлені та залучені до обігу нові архівні джерела, а також друковані документальні матеріали, мають значний інформаційний потенціал.

2. Вивчення ситуації, яка склалася в УСРР у 1921-1922 рр. свідчить, що соціально-економічне становище було катастрофічним. Жах положення був у тому, що у 1921 р. московський більшовицький уряд не бажав офіційно визнавати наявність голодуючого населення в окремих регіонах УСРР. Парадоксальним було те, що голодуюче селянство Південної України збирало останні крихти для допомоги голодуючому Поволжю. Лише завдяки наполегливості єврейських гуманітарних організацій і, насамперед, Джойнт, до України було направлено експедицію АРА у складі Л. Хатчінсона та Ф. Голдера. Останні підтвердили наявність голодуючих регіонів, підкресливши важке становище південноукраїнських губерній: Миколаївської, Одеської, Олександрівської, Катеринославської, Донецької. Саме АРА дала старт широкомасштабної допомоги українським губерніям з боку міжнародних організацій.

Перші операції, що були пов'язані з посилюючими операціями АРА, розпочалися в Одесі у грудні 1921 р. Таким чином, можна стверджувати, що твердження попередніх істориків про те, що міжнародна допомога стартувала в Україні лише у квітні-травні 1922 р. – є невірними, і початок співпраці з МО треба відносити саме до вищезазначеної дати.

3. На першому етапі діяльності міжнародних організацій у розпал голоду 1921-1923 рр. їх основними напрямками роботи було харчування дітей (АРА, МСДД, Вереліф, Місія Нансена, Джойнт, МЧХ), підтримка студентства та викладачів (ЄСД, АС-ЄСД), харчування дорослих (АРА, Джойнт, Місія Нансена, МЧХ), надання адресних посилок (АРА, Джойнт,

Місія Нансена, «Форвардс»), забезпечення речами дітей і дорослих (АРА, Джойнт, Вереліф, Місія Нансена, МСДД), підтримка єврейських колоній (Вереліф, Джойнт), підтримка дитячих будинків (Вереліф, МСДД, АРА), надання медичної допомоги (АРА, Вереліф, Місія Нансена, Джойнт).

Для координації й організації допомоги голодуючим і нужденним більшовиками створювалися радянські органи влади, які постійно змінювалися та реорганізовувалися, що пов'язано було із ситуаційними змінами. При цьому створення координуючих органів при уряді УСРР було наслідком створення подібних структур у Москві.

Хоча основним органом координації усіх установ і владних структур був Центральний комітет допомоги голодуючим (Допгол), що у 1922 р. трансформувався у Центральний комітет по боротьбі з наслідками голоду (Наслідгол), але для координації дій міжнародних організацій і виконавчої влади було створено інститут Уповноважених для іноземних організацій допомоги, який декілька разів змінював свою назву, поступово зливаючись з московським представництвом. Після 1923 р. уся повнота влади фактично зосередилася у Москві в руках Комісії закордонної допомоги при Президії ЦВК СРСР на чолі з О. Каменєвою (в УСРР діяв її сателіт – Тимчасова Комісія закордонної допомоги). Дані інституції знаходилися під неусипним оком КП(б)У та органів ВУНК-ОДПУ. Саме цим і пояснюється, що практично всі уповноважені були відряджені на цю посаду з органів держбезпеки чи були військовими.

Натомість, увесь час співпраці більшовицької влади з міжнародними організаціями, перші постійно обтяжувалися цією співпрацею. Партійні органи намагалися знайти потаємні плани у роботі МО, вистежували адміністративний апарат, упроваджували агентів до управлінь тощо. Острах втрати авторитету в очах населення, відчуття небезпеки від ідеологічно чужих «капіталістів», приводили до постійних конфліктів на різних рівнях і бажання «видворити» гостей з території молодих радянських республік. Певне налагодження соціально-економічної ситуації

у середині 1920-х років дало можливість реалізувати мету та виштовхати майже всіх філантропів з СРСР.

4. На основі першоджерел автор стверджує, що першою організацією, яка почала свою діяльність на Півдні України, була Американська адміністрація допомоги, яка почала свою роботу у грудні 1921 р. Головним завданням організацій була допомога голодуючим південних губерній, що потерпали від голоду, епідемій і смертей. Саме АРА досягла у цьому найбільших успіхів, яка годувала у кінці 1922 р. на Півдні України близько 80% голодуючого населення. Всього за 1922 р. в УСРР було видано 135869880 пайків, за 1923 рік (по травень місяць) – 44951010 пайків.

Не дивлячись на прекрасну організованість працівників АРА, вони постійно зіштовхувалися з недисциплінованістю та зловживаннями з боку працівників із місцевого населення, а також розхлябаністю зі сторони радянських структур різного рівня: Допгол, губвиконком, Нарпіт, Губтранс і багато інших. Останні часто підводили організацію та зривали відкриття їдалень і пунктів харчування, доставку вантажів, процес харчування тощо.

Окрім харчування значним напрямком роботи АРА була доставка посилок. На Півдні України основним посилковим центром була Одеса, яка направляла посилки до Миколаєва, Єлисаветграду та Херсона, де були контори АРА. Крім індивідуальних, практикувалися колективні посилки (коли одна група людей за кордоном відправляла їх іншій групі людей) та оптові посилки.

Надавала АРА і медичну допомогу, що було пов'язано з величезними масштабами різних епідемій (тиф, дизентерія, холера, туберкульоз, віспа та лихоманка), відсутністю ліків і величезною нестачею лікарів. Для медичної допомоги при Одеському губернському відділі АРА було створено відділення медичної допомоги, яке охоплювало всю Південну Україну. Усі медикаменти, що отримувалися, розподілялися між шпиталями, лікарнями, лазаретами й інтернатами.

Основними формами медичної допомоги були наступні: забезпечення

ліками медичних закладів, профілактика захворювань, лікування хвороб, харчування стаціонарних хворих, поширення медичної літератури в університети.

Величезні обсяги допомоги АРА дали можливість врятувати близько 2 млн. осіб лише на теренах південноукраїнських губерній.

5. Окрім АРА різнопланову допомогу голодуючим надавали й інші неурядові міжнародні організації («Місія Нансена», Вереліф, Міжнародних союз допомоги дітям, Американський єврейський розподільчий комітет Джойнт, національні організацій Міжнародного Червоного хреста тощо).

Партнером АРА, протягом весни-літа 1922 р., був Джойнт, який, не дивлячись на свою етнічну орієнтацію, активно включився у допомогу голодуючим Південної України незалежно від національності. Активна робота цієї організації розпочалася восени 1922 р. Треба відзначити, що станом на грудень 1922 р. асигнування для харчування тільки по Миколаївщині сягали 50000 крб.

У південному регіоні Джойнт не обмежувався лише допомогою голодуючим. Серед інших програм, що реалізовував Джойнт були: а) кооперація з АРА у галузі медичного обслуговування населення, б) опіка дитячих будинків, в) розподіл одягу та взуття, г) купівля та розподіл палива.

Певний внесок у допомогу голодуючим зробила «Місія Нансена», хоча вона значно поступалася досягненням «АРА» – менше 10%. Уся допомога від Нансена здійснювалася через апарат УТЧХ. Головну масу доставленої допомоги складали: борошно, крупи, рис, горох, цукор, молоко, какао, жири, медикаменти, взуття, одяг тощо, що надходили у вигляді вантажів для їдалень, або ж у формі пайків. Таким чином допомога була різноплановою, але надходила з великим запізненням, зумовленим злочинною політикою центральних партійних органів.

Цільову допомогу студентству та професорам м. Одеси надавала Європейська студентська допомога та її американський сателіт –

Американська секція ЄСД. ЄСД здійснювала продовольчу допомогу, організовувала безкоштовне харчування студентів у їдальнях, що перебували під контролем Місії Нансена. За задумом організаторів, призначення студентів на одержання харчування відбувалося без розрізнення національних, релігійних і політичних переконань. Завдяки ЄСД вдалося врятувати від голодної смерті та хвороб інтелектуальне середовище українського народу, яке формувалося протягом тривалого періоду розвитку освіти та її духовної культури.

Надавали допомогу й інші організації: Міжнародний союз допомоги дітям, Вереліф, Шведський Червоний хрест, Американська менонітська допомога тощо. У результаті, завдяки комплексній допомозі міжнародних організацій вдалося врятувати від голодної смерті сотні тисяч мешканців регіону.

6. Завершення офіційної боротьби з голодом і його наслідками влітку 1923 р. не привело автоматично до зникнення міжнародної допомоги та припинення діяльності філантропічних організацій. Продовжити роботу на Півдні України виявили бажання Місія Нансена, Джойнт, ЄСД та АС-ЄСД, Вереліф, МСДД, «Форвардс» і Німецький Червоний хрест.

Більшість організацій продовжили розвивати той же напрям роботи, що й у попередній період. Разом з тим, їхні об'єднані зусилля дали змогу відродити сільське господарство, надавши як матеріальну допомогу у вигляді коней, тракторів, реманенту, посівних матеріалів тощо, так і у вигляді організаторського досвіду, базуючись на передових технологіях Заходу. Саме це вивело єврейські колонії регіону на перші місця по врожайності, соціальному та культурному розвитку у порівнянні із приватними та колективними господарствами українського селянства.

7. Особливе місце у відбудові народного господарства регіону відіграв Американський єврейський розподільчий комітет Джойнт. Протягом 1922-1924 рр. його керівник у СРСР Й. Розен розробив програму так званої «реконструктивної» допомоги єврейським колоніям. Дана програма

перетворилася на основний вид діяльності організації через створену нею структуру – Агро-Джойнт. Остання зосередилася на підтримці в УСРР єврейських сільськогосподарських колоній. Завдяки Джойнт було утворено низку нових колоній на Одещині та Миколаївщині, але найбільша частка припала на неосвоєні степи Херсонщини, де було створено національний Калінінськський район.

Під керівництвом Джойнт були відкриті у сільськогосподарських товариствах нові види робіт. Близько десятка артілей було забезпечено механічним сільськогосподарським реманентом. Лише за рік (листопад 1922 – листопад 1923 рр.) Джойнт асигнувала у розвиток сільського господарства 1,5 млн. доларів, які в основному були направлені на дитячі будинки, професійно-технічні школи, сільськогосподарські школи та курси, забезпечення населення сільськогосподарським інвентарем і сортовим насінням. Американський комітет Джойнт надавав агрономічну допомогу 10 тисячам селянських господарств у 29 єврейських і 27 українських селах. Кошти Джойнта витрачалися на селекційні справи, розширення землевпорядних робіт і садіння виноградників.

Таким чином, завдяки Американському єврейському розподільчому комітету Джойнт, було врятовано не лише багато життів серед населення як регіону, так і всієї України під час голоду 1922-1923 років, а й відновлено господарський комплекс єврейських колоній Південної України, та створено нові населені пункти та господарства, освоєні неродючі піски Херсонщини.

Досвід співпраці з міжнародними організаціями, отриманий Україною протягом 1920-х років, необхідно використати на сучасному етапі, залучаючи світову спільноту у майбутнє відновлення соціально-економічного потенціалу Сходу України, зруйнованого військовими діями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівні матеріали

Joint Distribution Committee, New York Archives

(New-York, USA)

Архів Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету Джойнт (м. Нью-Йорк, США)

1. B.D. Bogen's letter to Mr. Lewis Strauss, Moscow, Oct. 9, 1922 [Лист Б.Д. Богена до містера Люїса Штрауса, Москва, 9 жовтня 1922] // Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1921-1932, Sub Collection: Countries and Regions, Record Group: USSR, Series: Localities, Mir-N, File 501.

2. Co-operative and cultural-educational institutions in Jewish settlements of Agro-Joint as on November 20th 1928 [Кооперативні та культурно-освітні інституції в єврейських поселеннях Агро-Джойнт на 20 листопада 1928 року] // Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1921-1932, Sub Collection: Countries and Regions, Record Group: USSR, Series: USSR: Agro-Joint (American Jewish Joint Agricultural Corporation), File 509.

3. General Relief Fund Unpaid Appropriations as of June 30, 1920 [Загальний фонд допомоги. Невиплачені асигнування на 30 червня 1920 р.] // Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1919-1921, Sub Collection: JDC Administration, Record Group: New York Headquarters

Administration, Series: Financial, File 49: JDC Administration, Financial, General, 1919-1921

4. Joint Distribution Committee General Relief Fund January 1, 1920 to June 30, 1920 Inclusive [Об'єднаний розподільчий комітет. Генеральний фонд допомоги від 1 січня 1920 року до 30 червня 1920 року включно] // Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1919-1921, Sub Collection: JDC Administration, Record Group: New York Headquarters Administration, Series: Financial, File 49: JDC Administration, Financial, General, 1919-1921.

5. Joint Distribution Committee of the American Funds for Jewish War Sufferers, December 31, 1920 [Об'єднаний розподільчий комітет Американських фондів для євреїв, що потерпіли від війни, 31 грудня 1920 p.] // Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1919-1921, Sub Collection: JDC Administration, Record Group: New York Headquarters Administration, Series: Financial, File 49: JDC Administration, Financial, General, 1919-1921.

6. Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1921-1932, Sub Collection: Countries and Regions, Record Group: USSR, Series: Localities, Mir-N, File 501.

7. Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1921-1932, Sub Collection: Countries and Regions, Record Group: USSR, Series: Localities, O-P, File 502.

8. Letter for ARA, December 16, 1921 [Лист до АРА, 16 грудня 1921 p.] // Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years

1921-1932, Sub Collection: Countries and Regions, Record Group: USSR, Series: Localities, A-B, File 494.

9. Letter to JDC about \$500 for Nicolaiev Relief, August 16th, 1923 [Лист до Джойнт про \$500 допомоги Миколаєву, 16 серпня 1923 р.] // Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1921-1932, Sub Collection: Countries and Regions, Record Group: USSR, Series: Localities, Mir-N, File 501.

10. Odessa district, 1923 [Одеський район, 1923 р.] // Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1921-1932, Sub Collection: Countries and Regions, Record Group: USSR, Series: USSR: Administration, File 460.

11. Present allocations for feeding. Nikolaev district. Dec. 21, 1922 [Наявні асигнування для харчування. Миколаївський район. 21 грудня 1922 р.] // Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1921-1932, Sub Collection: Countries and Regions, Record Group: USSR, Series: Localities, Mir-N, File 501.

12. Report on Ananiev (Ananievskaya Volost') Kherson Gubernia, 1923 [Звіт про Ананьєв (Ананьєвська волость) Херсонської губернії, 1923 р.] // Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1921-1932, Sub Collection: Countries and Regions, Record Group: USSR, Series: Localities, A-B, File 494.

13. Report on Balta, Odessa Gubernia, July 13, 1923 [Звіт про Балту, Одеська губернія, 13 липня 1923 р.] // Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1921-1932, Sub Collection: Countries and Regions, Record Group: USSR, Series: Localities, A-B, File 494.

14. Report on Berezovka Odessa Gubernia, June 20, 1923 [Звіт про Березівку, Одеська губернія, 20 червня 1923 р.] // Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1921-1932, Sub Collection: Countries and Regions, Record Group: USSR, Series: Localities, A-B, File 494.

15. Report on Petroverovka (Poplavskoye), Odesskaya Gubernia, Odessky Uyezd, 1923 [Звіт про Петроверівку (Поплавское), Одеська губернія, Одеський повіт, 1923 р.] // Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1921-1932, Sub Collection: Countries and Regions, Record Group: USSR, Series: Localities, O-P, File 502.

16. Report on the activities of the Representative of the All-Ukrainian Jewish Public Committee in the colonies of the Province of Nikolaev, from November 25th 1921 to April 1st 1922 [Звіт про діяльність представника Всеукраїнського єврейського громадського комітету у колоніях Миколаївської губернії з 25 листопада 1921 р. по 1 квітня 1922 р.] // Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1921-1932, Sub Collection: Countries and Regions, Record Group: USSR, Series: Localities, Mir-N, File 501.

17. Report on Valegotzulovo, Odessa, August 20, 1923 [Звіт про Валегоцулово, Одеса, 20 серпня 1923 р.] // Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1921-1932, Sub Collection: Countries and Regions, Record Group: USSR, Series: Localities, U-V, File 506.

18. Secretary's Report of December 31th, 1919 [Звіт секретаріату від 31 грудня 1919 р.] // Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1919-1921, Sub Collection: JDC Administration, Record Group: New

York Headquarters Administration, Series: Reports, Folder №9: JDC Administration, Executive Staff, Secretary's Reports, 1919-1920

19. Statement of the number and area of vineyards in Jewish settlers farms of Agro-Joint as on Nov. 20th 1928 [Відомості про кількість і площу виноградників у єврейських поселенців, фермерських господарств Агро-Джойнт на 20 листопада 1928 р.] // Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1921-1932, Sub Collection: Countries and Regions, Record Group: USSR, Series: USSR: Agro-Joint (American Jewish Joint Agricultural Corporation), File 509.

20. Total area of land allotted to Jewish settlers of the Agro-Joint as on Nov. 20th 1928 [Загальна площа земель, виділених єврейським поселенцям Агро-Джойнт 20 листопада 1928 р.] // Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1921-1932, Sub Collection: Countries and Regions, Record Group: USSR, Series: USSR: Agro-Joint (American Jewish Joint Agricultural Corporation), File 509.

21. Translation: J.C.A. March 13, 1920, «As the Jewish hospital in Odessa was growing and expending the scope of the work,...» [Переклад: J.C.A., 13 березня 1920 р. «Як єврейська лікарня в Одесі розросталася та розширювала обсяги роботи...»] // Joint Distribution Committee, New York Archives, Collection: Records of the American Jewish Joint Distribution Committee of the years 1919-1921, Sub Collection: Countries and Regions, Record Group: Russia, Series: Russia: Subject Matter, File 255.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України,
м. Київ**

**ф. 1 «Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет (ВУЦВК),
1920-1930 рр.»**

оп.2

22. Спр. 1124 «Доповідь комітету сприяння сільському господарству при ВУЦВКу про діяльність на Україні американського контрреволюційного буржуазно-націоналістичного товариства «Джойнт». 16 жовтня 1923 р.». – 7 арк.

**ф. 4 «Народний комісаріат закордонних справ Української СРР,
1918-1925 рр.»**

оп.1

23. Спр. 784 «Переписка с НКВД РСФСР Американской администрацией помощи голодающим (АРА) об организации помощи голодающим на Украине. Временный договор между правительством РСФСР и Европейским объединенным комитетом помощи (Джойнт) в Америке (Перепечатка), 4 января – 23 августа 1922 г.». – 106 арк.

24. Спр. 1331 «Переписка с Миссиями Красного Креста, Представительством УССР в Одессе и др. о сборе и доставки продовольствия голодающим, сведения о количестве голодающих в России, 17 января – 13 февраля 1922 г.». – 167 арк.

**ф. 258 «Ліквідаційна комісія Всеукраїнської центральної комісії з
боротьби із наслідками голоду, 1921-1923 рр.»**

оп.1

25. Спр. 4 «Постановления ВУЦИК, выписки из протоколов заседаний Центральной Комиссии помощи голодающим, переписка с НКВД по вопросам оказания помощи голодающим со стороны иностранных организаций АРА и др., 30 декабря 1921 г. – 11 августа 1922 г.». – 725 арк.

26. Спр. 37 «Материалы об организации помощи населению в Николаевской губернии: протоколы, отчеты, планы, сводки и др., 11 сентября 1921 г. – 13 июля 1922 г.». – 184 арк.

ф. 261 «Уповноважене представництво УСРР при всіх закордонних установах допомоги голодуючим при Всеукраїнській центральній комісії з боротьби із наслідками голоду, 1922-1923 рр.»

оп.1

27. Спр. 1 «Листування з ЦК допомоги голодуючим (ЦК Допголод), Американською Адм. допомоги (АРА), представниками Чехословацької торгової місії з питань використання транспорту, радіо-телеграфу, видачі коштів для покриття операційних витрат закордонних організацій допомоги голодуючим і ін., квітень 1922 р.». – 29 арк.

28. Спр. 5 «Листування з Одеським уповноваженим представництвом допомоги голодуючим про харчування дітей, перевозку вантажів та їх охорону, 1 квітня – 12 жовтня 1922 р.». – 133 арк.

29. Спр. 6 «Листування з Миколаївським уповноваженим представництвом допомоги голодуючим про російських службовців АРА, перевезення вантажів, оплату їх і ін., 5 квітня – 27 вересня 1922 р.». – 64 арк.

30. Спр. 22 «Листування з представником Нансенівської організації допомоги про організацією допомоги голодуючим України і інше. Згода між Повноважним представником уряду УРСР при всіх Закордонних організаціях допомоги голодуючим і представником Нансенівської організації про допомогу голодуючим студентам України, 15 березня – 14 жовтня 1922 р.». – 165 арк.

31. Спр. 25 «Телеграми, повідомлення, циркулярні листи АРА про її діяльність в допомозі голодуючому населенню України, свідчення представників АРА й інше, 17 березня – 29 липня 1922 р.». – 309 арк.

32. Спр. 29 «Копія постанови ВУЦВК про утворення Повноважного представника УСРР для закордонних організацій допомоги голодуючому населенню з метою сприяння закордонним організаціям допомоги. Накази Повноважного представника УСРР по особовому складу, 15 лютого – 13 жовтня 1922 р.». – 92 арк.

33. Спр. 37 «Мандати, посвідчення, список працівників Міжнародної організації допомоги Місія Нансена, 5 травня – 26 грудня 1922 р.». – 46 арк.

34. Спр. 59 «Наказ Уповноваженого представника уряду РРФСР і УСРР при всіх Закордонних організаціях Допголод про підготовку робіт по ліквідації АРА і інших закордонних організацій, листування з організаціями Допголод за кордоном з питань ліквідації залишків голоду і ін., 21 квітня – 5 липня 1923 р.». – 86 арк.

35. Спр. 60 «Листування з Американською Адміністрацією Допомоги про методи і шляхи допомоги голодуючим, перевезення, охорону та розгрузку продуктів і ін., 7 серпня 1922 – 29 травня 1923 р.». – 325 арк.

36. Спр. 61 «Листування з Уповноваженим представником уряду РРФСР і УСРР з питань надання вагонів для перевезення продуктів, подарунків дітям, роботу АРА. Характеристики та списки закордонних організацій Допголод, 16 жовтня 1922 – 12 липня 1923 р.». – 272 арк.

37. Спр. 63 «Листи, телеграми, циркуляри уполпредам губерній та представникам Закордонних організацій на місцях про перевезення та розподіл вантажу, посилок; організаційні питання. Угода об «одежних посилках» між АРА і Рад. урядом, 4 жовтня 1922 – 3 липня 1923 р.». – 170 арк.

38. Спр. 70 «Листування з американською організацією «Джойнт» з організаційних питань, про розподіл посилок, закупку тракторів, перевезення вантажів. Угода з Наркомземом РРФСР про розмноження і поширення на території СРСР кращих сортів с/г рослин, 1 березня 1922 – 17 липня 1923 р.». – 239 арк.

39. Спр. 73 «Листування з місією Нансена з питань організації допомоги голодуючому населенню України; короткий звіт місії про стан і перспективу роботи і ін., 6 лютого 1922 – 26 липня 1923 р.». – 128 арк.

40. Спр. 121 «Звіти та доповідні про діяльність Повноважного представництва Допголод та закордонних організацій, 1922-1923 рр.». – 18 арк.

41. Спр. 124 «Інструкції, доповідні про діяльність Шведського Червоного Хреста в допомозі голодуючому населенню Херсонського повіту, 5 грудня 1922 р. – 30 січня 1923 р.». – 16 арк.

42. Спр. 126 «Доповідні про діяльність закордонних організацій Допголод по Одеській губернії, 20 жовтня 1922 – 6 квітня 1923 р.». – 22 арк.

43. Спр. 130 «Доповідні про діяльність закордонних організацій Допголод по Миколаївській губернії, 17 травня 1922 – 25 жовтня 1923 р.». – 40 арк.

44. Спр. 265 «Відомості про пункти харчування, організовані закордонними організаціями на Україні та кількість людей, які харчуються в них, червень 1922 – 1 червня 1923 р.». – 197 арк.

45. Спр. 266 «Відомості про кількість пунктів харчування та кількість населення, які одержують допомогу від закордонних організацій по губерніях УСРР, 15 червня 1922 – 8 липня 1923 р.». – 214 арк.

46. Спр. 279 «Відомості та плани закордонних організацій допомоги про розподіл одягу, продуктів харчування, посилок, вугілля серед населення голодуючих регіонів, 1 грудня 1922 – 3 квітня 1923 р.». – 119 арк.

оп.2

47. Спр. 2 «Отчеты Николаевского отделения АРА о распределении медикаментов и медоборудования по больницам и другим лечебным заведениям. списки медикаментов и медицинского оборудования,

полученным Николаевским отделением АРА, 5 мая – 27 мая 1922 г.». – 16 арк.

**ф. 284 «Тимчасова комісія закордонної допомоги дітям при ВУЦВК,
1923-1924 рр.»**

оп.1

48. Спр. 1 «Постанова та проект постанови Президії ЦВК СРСР та ВУЦВК про утворення Постійної Комісії закордонної допомоги дітям і проект положення, виписки із протоколів цієї Комісії, відомості та звіти з питань роботи закордонних організацій допомоги. Угоди з закордонними організаціями. Доповідь Тимчасової Комісії закордонної допомоги при Президії ВУЦВК про діяльність організації допомоги голодуючим, 9 вересня 1923 – 1 березня 1924 р.». – 118 арк.

49. Спр. 2 «Виписки з протоколу № 29/119 засідання Малої Президії ВУЦВК від 9 вересня 1923 р. про організацію Тимчасової комісії закордонної допомоги при ВУЦВК. Постанова ЦВК і РНК СРСР про безмитний і безакцизний перепуск вантажів з-за кордону в адресу Комісії закордонної допомоги; інструкція про застосування постанови ЦВК і РНК СРСР від 13 липня 1923 р. про звільнення від промислового податку і місцевих зборів операцій ЦК Наслідголу по постачанню на пільгових умовах населення і потерпілих від неврожаю. Угода між закордонними організаціями допомоги та закордонною Комісією при ЦВК СРСР про допомогу населенню, 17 листопада 1923 – 21 серпня 1924 р.». – 202 арк.

50. Спр. 5 «Листування з Міжнародним Союзом допомоги дітям та її Головноуповноваженим на Україні з питань допомоги дітям одягом, медикаментами, продовольством. Звіт про діяльність на Україні Міжнародного Союзу допомоги дітям і ін., 13 листопада 1923 – 3 січня 1924 р.». – 158 арк.

51. Спр. 7 «Листування з повітовими комітетами допомоги дітям та міжнародними організаціями допомоги з питань організації роботи

закордонних організацій про допомогу голодуючим, 16 серпня 1923 – 2 квітня 1924 р.». – 114 арк.

52. Спр. 9 «Постанова ЦВК і РНК СРСР та проекти Положення про Комісію закордонної допомоги та Об'єднане інформаційне бюро при ній. План діяльності Центральної медичної комісії закордонної допомоги і її кошти. Звіт про діяльність закордонних організацій на Україні, відомості про установи Міжнародного союзу допомоги дітям і ін., 18 квітня 1923 – 10 травня 1924 р.». – 148 арк.

Державний архів Миколаївської області, м. Миколаїв

ф. П-1 «Миколаївський окружний комітет КП(б)У, 1923-1930 рр.»

оп.1

53. Спр. 304 «Протокол общегородского собрания евреев-студентов. Протоколы заседаний фракций правления еврейского общества кустарей, бюро ячеек КП(б)У, 17 января – 23 июня 1926 г.». – 61 арк.

ф. П-26 «Миколаївський губернський комітет КП(б)У, 1920-1922 рр.»

оп.1

54. Спр. 13 «Протоколы секретных и закрытых совещаний при губкоме с материалами к ним. 1. Протоколы губкома (бюро); 2. Протоколы военсовета «ЧОН»; 3. Протоколы закрытых заседаний; 4. Протоколы контрольной комиссии. 22.IV.1922 – 21.XI.1922 г.». – 98 арк.

55. Спр. 14 «Книга протоколов закрытых заседаний бюро Николаевского губкома и военсовещания «ЧОН». 10.VII.1922 – 2.XI.1922 г.». – 76 арк.

**ф. Р-17 «Уповноважений Українського Червоного Хреста по
Миколаївській губернії, 1922 р.»**

оп.1

56. Спр. 1 «Переписка с учреждениями и организациями губернии о мерах и способах медицинской и продовольственной помощи голодающим гражданам. 1 января – 31 декабря 1922 г.». – 327 арк.

57. Спр. 8 «Циркуляры Главного Управления УКК о расширении сети детских пунктов, заявления граждан о поступлении на работу в медучреждения губернии. 15 января – 27 ноября 1922 г.». – 223 арк.

**ф. Р-608 «Миколаївський губернський комітет Американської
адміністрації допомоги (АРА), 1922-1923 рр.»**

оп.1

58. Спр. 2 «Протоколы заседаний Николаевского губернского комитета «АРА». 6 мая – 13 сентября 1922 г.». – 41 арк.

59. Спр. 4 «Телеграмма ЦК Помгола УССР, приказы Николаевского губисполкома, циркуляры Наркомюста УССР. Инструкции «АРА», переписка с питательными пунктами и др. учреждениями о питании голодающих. 1922 г.». – 102 арк.

60. Спр. 6 «Телеграммы учреждений «АРА» и Николаевского губернского комитета по ликвидации последствий голода о помощи голодающим. 5 мая – 29 июля 1922 г.». – 93 арк.

61. Спр. 17 «Переписка с питательным пунктом № 1 о его работе. 10 мая – 11 сентября 1922 г.». – 78 арк.

62. Спр. 18 «Переписка с питательным пунктом № 3 о его работе. 10 мая – 10 октября 1922 г.». – 88 арк.

63. Спр. 19 «Переписка с учреждениями о помощи голодающим. Списки служащих Николаевского губернского комитета «АРА». 1922 г.». – 297 арк.

64. Спр. 21 «Списки питательных пунктов и др. учреждений, получающих продукты от «АРА». 1922-1923 гг.». – 23 арк.

65. Спр. 22 «Переписка учреждений Николаевской губернии (округа) о получении продуктов от «Джойнта» и др. вопросам. 1923 г.». – 44 арк.

**ф. Р-611 «Уповноважений міжнародної Комісії професора
Ф. Нансена по боротьбі з голодом у Миколаївській губернії, 1922-
1923 рр.»**

оп.1

66. Спр. 1 «Копии соглашений НКВД РСФСР и Женевской конференции помощи России об организации помощи голодающим. 22 марта – 24 апреля 1922 г.». – 5 арк.

67. Спр. 2 «Переписка с учреждениями от организации помощи голодающим. 21 мая – 20 октября 1922 г.». – 57 арк.

Державний архів Одеської області, м. Одеса

ф. П-3 «Одесский губернский комитет КП(б)У, 1920-1925 гг.»

оп.1

68. Спр. 1222 «Протоколы бюро еврейской секции губкома. 01.I.1924 – 29.XII.1924 г.». – 123 арк.

**ф. Р-87 «Одеська губернська комісія допомоги голодуючим
(Одгубкомпомгол, Губпомгол), 1921-1922 рр.»**

оп.1

69. Спр. 16 «Дело о деятельности АРА в Одессе и губернии. 20 апреля – 26 июля 1922 г.». – 65 арк.

**ф. Р-99 «Одеський губернський виконавчий комітет ради
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1920-1925 рр.»**

оп.1

70. Спр. 139 «Материалы и протоколы заседаний Президиума Одесского губисполкома. 28 июня – 28 августа 1924 г.». – 267 арк.

**ф. Р-453 «Уповноважений представник уряду РСФРР і УСРР при
усіх закордонних організаціях для допомоги голодуючим по
Одеському району, 1921-1923 рр.»**

оп.1

71. Спр. 1 «Постановления и циркуляры ВЦИК. 3 октября 1921 г. – 1 октября 1922 г.». – 77 арк.

72. Спр. 2 «Постановления ВЦИК. Положение Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода (ЦК Последгол), инструкция районным уполномоченным Полномочного представителя правительства УССР при всех заграничных организациях помощи голодающим, договоры, заключенные между правительством УССР и различными зарубежными организациями по оказанию помощи голодающим. 5 октября 1922 г. – 2 марта 1923 г.». – 284 арк.

73. Спр. 5 «Приказы Управления Уполномоченного полномочного представителя правительства РСФСР и УССР при всех заграничных организациях помощи голодающим по Одесскому району. 29 сентября 1922 г. – 18 августа 1923 г.». – 73 арк.

74. Спр. 6 «Инструкции, доклады и обзоры о деятельности заграничных организаций помощи голодающим в Одесской губернии. 14 ноября 1922 г. – 15 июня 1923 г.». – 228 арк.

75. Спр. 34 «Переписка с губпоследголом, с представителями «Джойнт» о продовольственном и материальном снабжении голодающего населения. 29 декабря 1922 г. – 29 июня 1923 г.». – 175 л.

76. Спр. 53 «Переписка с представителями «АРА» о снабжении детских интернатов одеждой и бельем о передаче свободной тары губпоследголу, о распределении продовольствия среди голодающего населения и др. 2 января 1923 г. – 28 июня 1923 г.». – 206 арк.

ф. Р-702 «Одеська губернська комісія по боротьбі з наслідками голоду, 1922-1924 рр.»

оп.1

77. Спр. 119 «Анкеты сотрудников заграничных организаций помощи России на А-Я. 1923 г.». – 317 арк.

Державний архів Херсонської області, м. Херсон

ф. П-723 «Херсонський окружний комітет КП(б)У, 1920, 1924-1929 рр.»

оп.1

78. Спр. 5 «Стенограмма V-й Херсонской окружной конференции КПбУ с материалами. 15-21 ноября 1925 г.». – 295 арк.

ф. Р-1 «Херсонський повітовий виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1920-1923 рр.»

оп.1

79. Спр. 36 «Доклады и балансы Херсонской уездной комиссии помощи голодающим. декабрь 1922 г.». – 5 арк.

ф. Р-2 «Херсонський окружний виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 1920-1930 рр.»

оп.1

80. Спр. 65 «Переписка с Херсонской окружной комиссией по борьбе с последствиями голода, о движении денежных сумм и продуктов. 19 мая – 6 августа 1923 г.». – 33 арк.

81. Спр. 1398 «Планы и отчеты о работе Херсонской окружной комиссии национальных меньшинств. 1.09.1925 – 1.05.1926 г.». – 81 арк.

82. Спр. 1431 «Переписка с ЦК национальных меньшинств и сведения о количестве коллективов из национальных меньшинств, количестве их членов и др. 14 января – 30 октября 1926 г.». – 164 арк.

оп.4

83. Спр. 1 «Приказы, сводки и переписка с ГПУ, райисполкомами о политико-экономическом состоянии Одесской губернии, структуре и задачах милиции, проверке и перемещению личного состава. 1 декабря 1922 – 4 августа 1923 г.». – 199 арк.

ф. Р-185 «Каховська волосна комісія по боротьбі з наслідками голоду (волнаслідгол), 1922-1923 рр.»

оп.1

84. Спр. 1 «Циркуляры и инструкции Всеукраинского Центрального и Днепропетровского уездного комитетов помощи голодающим, протокол Днепропетровского уездного комитета помощи голодающим и переписка с ним о распределении продовольственной семенной ссуды. 24/XI-1922 – 24/IV-1923 г.». – 92 арк.

85. Спр. 5 «Циркуляры и протокол заседания Президиума Днепропетровского уездного комитета помощи голодающим и переписка с ним об Американской Администрации Помощи голодающим. Акты приема продуктов предназначенных в помощь голодающим. 1/XII-1922 – 2/IV-1923 г.». – 36 арк.

**ф. Р-239 «Каховський міський комітет допомоги голодуючим,
1922 р.»**

оп.1

86. Спр. 4 «Сметы городского комитета помощи голодающим. Сведения о количестве голодающего населения, размерах голода, о предоставленной помощи голодающим и др. 3 августа – 21 ноября 1922 г.». – 63 арк.

**ф. Р-361 «Комітет допомоги голодуючим Дніпровського повітового
виконавчого комітету ради робітничих, селянських і
червоноармійських депутатів, м. Олешки, 1920-1923 рр.»**

оп.1

87. Спр. 9 «Материалы Днепровского уездного комитета помощи голодающим о работе заграничных организаций АРА, Нансена и др. 1922-1923 гг.». – 73 арк.

88. Спр. 14 «Анкетны, переписка, циркуляры Днепровскому уездному комитету помощи голодающим. Протоколы заседаний Днепровского укомпомгола. 1922 г.». – 157 арк.

89. Спр. 17 «Отчеты, доклады и сводки о деятельности Днепровского уездного комитета помощи голодающим, июнь – октябрь 1922 г.». – 57 арк.

**ф. Р-402 «Комісія по боротьбі з наслідками голоду Херсонського
повітового виконавчого комітету ради робітничих, селянських і
червоноармійських депутатів, 1921-1922 рр.»**

оп.1

90. Спр. 16 «Телеграммы и переписка о прибытии грузов для голодающих. 21 сентября 1921 – 21 октября 1922 г.». – 375 арк.

оп.2

91. Спр. 2 «Указания, переписка с ГПУ о работе сотрудников заграничных организаций, распределении семенных ссуд, взимании налогов. октябрь 1922 – 27 июля 1923 г.». – 71 арк.

92. Спр. 3 «Ведомости, переписка с заграничными организациями о поступлении и расходовании продовольствия, медикаментов; списки столовых зарубежных организаций. 1 января 1922 – 4 мая 1923 г.». – 47 арк.

ф. Р-488 «Херсонське окружне відділення Всеукраїнського товариства землеустрою трудящих євреїв (ТЗЄТ), 1925-1930 рр.»

оп.1

93. Спр. 5 «Протоколы конференций еврейских переселенческих коллективов, сведения об обследовании материально-экономического состояния населения еврейских переселенческих колоний округа; характеристика Агро-Джойнта. 25 декабря 1925 – 1 января 1928 г.». – 140 арк.

ф. Р-1186 «Херсонський повітовий комітет при Американській адміністрації допомоги (АРА), 1922-1923 рр.»

оп.1

94. Спр. 2 «Переписка с Уисполкомом и Государственным политическим управлением (ГПУ) по вопросу охраны складов. 20 мая – 4 октября 1922 г.». – 54 арк.

ф. Р-1887 «Відділ управління Херсонського повітового виконавчого комітету, 1920-1923 рр.»

оп.3

95. Спр. 301 «Протоколы заседаний Херсонской уездной комиссии помощи голодающим и сведения о числе голодающих и оказанной им помощи. 16.01 – 20.12.1922 г.». – 27 арк.

96. Спр. 339 «Отчеты о работе Николаевского Губернского исполнительного комитета и сводки о политсостоянии губернии. 14.03 – 29.09.1922 г.». – 76 арк.

97. Спр. 359 «Сводки Николаевскому губисполкому о политическом и хозяйственном состоянии уезда. 18 мая – 8 декабря 1922 г.». – 36 арк.

2. Опубліковані джерела

98. 1921-1922. Голод. Сборник. – Нью-Йорк: Издание Представительства Российского общества Красного Креста в Америке, [Б.д.]. – 160 с.

99. Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921-1923, 1932-1933 рр. Збірник документів і матеріалів. – Кіровоград: ДАКО, 2003. – 196 с.

100. Голод 1921-1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів / АН України. Ін-т історії України; Голов. архів. упр. при КМ України. ЦДАВО України; Упоряд.: О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева; Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Наук.думка, 1993. – 237 с.

101. Голодомори в Україні: Одеська область (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр.). Дослідження, спогади, документи / Колектив авторів та упоряд. – Одеса: «Астропринт», 2007. – 460 с.

102. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета. О Центральной Комиссии помощи голодающим при Всероссийском Центральном Исполнительном Комитете. 18.07.1921 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. – М.: Управление делами Совнаркома СССР, 1944. – С. 617-618.

103. Декрет ВЦИК «О ликвидации Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода и ее местных органов», 20 июня 1923 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1923. – № 62. – ст. 585.

104. Документы внешней политики СССР. – Т. 4. – М.: Господитиздат, 1960. – С. 246-247.
105. Книга-меморіал Великолепетихського району Херсонської області. Голодомори 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр. на Великолепетищині. Словами очевидців та мовою документів / Упорядник М.М. Марченко. – Херсон: ІДС, 2007. – 450 с.
106. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / Владимир Ильич Ленин. – Т. 53. – М.: Изд-во политической литературы, 1970. – 546 с.
107. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / Владимир Ильич Ленин. – Т. 54. – М.: Изд-во политической литературы, 1975. – 864 с.
108. На борьбу с народными бедствиями // Сборник, посвященный деятельности Общества Украинского Красного креста на Одешине в 1922-1923 годах. – Одесса: ГУ УОКК, 1924. – 24 с.
109. Постанова ВУЦВК від 18.10.1922 р. «Про Ц.К.Д.Г.» // Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922-1923 рр. – Харків: Літо-друкарня «Книгоспілки», 1922. – Ч. 2. – С. 778-779.
110. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про пакунки, доставлені організацією “Форвардс”», 13 серпня 1924 р. // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України: 4-е видання (офіційне) Народного Комісаріату Юстиції. – Харків: Друкарня УВО ім. М. Фрунзе, 1924. – Ч. 20 «Постанови ВУЦВК та РНК от 7-14 серпня 1924 р.». – С.453-454.
111. Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета. Об образовании Комиссии по оказанию помощи сельскому населению, пострадавшему от неурожая. 17.02.1921 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. – М.: Управление делами Совнаркома СССР, 1944. – С. 143.
112. Постановление ВЦИК «О Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода», 7 сентября 1922 г. // Собрание узаконений и

распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1922. – № 58. – ст. 731.

113. Россия и США: экономические отношения. 1917-1933. Сборник документов. – М.: Наука, 1997. – 441 с.

114. Сафронов А.В. Тяжелая годовщина / А.В. Сафронов. – Николаев: [Б.в.], 1922. – 26 с.

115. Чорна книга України: Зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., статей, досліджень, есе / Упоряд., ред. Ф. Зубанича; Передм. В. Яворівського. – К.: Вид. центр «Просвіта», 1998. – 784 с.

116. Report on The Activities of the Joint Distribution Committee by Dr. V. Kahn, Dr. J.A.Rosen [Звіт про діяльність Об'єднаного розподільчого комітету д-ра Б. Кана та д-ра Дж. Розена]. – Chicago: DJC, 1927. – 70 p.

117. The American Jewish Joint Distribution Committee in Russia [Американський єврейський розподільчий комітет у Росії]. – New York: JDC, 1924. – 88 p.

3. Періодика

118. Американская помощь на Украине // Известия (Одесса). – 1922. – 26 апреля (№ 715). – С. 2.

119. Барчак А. Про «Місію Нансена» на Миколаївщині / А. Барчак // Южная правда (Миколаїв). – 1990. – 16 ноября.

120. Барчак А. Чужого горя не бывает: голодомор на Николаевщине 1921-1923 годы / А. Барчак // Радянське Прибужжя. – 1991. – 3 вересня.

121. Борьба с голодом // Известия (Одесса). – 1922. – 28 апреля (№ 717). – С. 2.

122. Борьба с голодом // Известия (Одесса). – 1922. – 18 мая (№ 733). – С. 1.

123. Борьба с голодом // Известия (Одесса). – 1922. – 30 июня (№ 768). – С. 2.

124. Борьба с голодом. АРА // Известия (Одесса). – 1922. – 30 апреля (№ 719). – С.2.
125. Борьба с голодом. В Николаевской губернии // Известия (Одесса). – 1922. – 8 июня (№ 749). – С. 2.
126. Борьба с голодом. Деятельность АРА // Известия (Одесса). – 1922. – 25 мая (№ 739). – С. 2.
127. Борьба с голодом. Питательные пункты в Одесском уезде // Известия (Одесса). – 1922. – 21 мая (№ 736). – С. 1.
128. Борьба с голодом. Работа АРА // Известия (Одесса). – 1922. – 1 июня (№ 744). – С. 1.
129. Борьба с голодом. Столовые АРА // Известия (Одесса). – 1922. – 4 мая (№ 721). – С. 2.
130. Борьба с голодом. Столовые для студентов // Известия (Одесса). – 1922. – 18 мая (№ 733). – С. 1.
131. Гейко С. Перший удар // Наддніпрянська правда. – 2007. – 24 січня.
132. Известия (Одесса). – 1921. – 11 декабря (№ 605).
133. Известия (Одесса). – 1922. – 18 августа (№ 810). – С. 2.
134. Ильевич С. Помнят на Днепропетровщине имя Фритьофа Нансена / Сталий Ильевич // Зеркало недели. – 1997. – 30 мая (№ 22).
135. Коммунист (Харьков). – 1922. – 5 января (№ 4/596).
136. Красный Николаев. – 1922. – 20 мая (№ 413).
137. Ліньов А.А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921-1923 рр. / Андрій Аркадійович Ліньов // Щотижня. – 2003. – 14 травня (№ 20). – С. 6-7.
138. На Херсонщині // Херсонский коммунар. – 1923. – 1 июня (№ 121). – С. 3.
139. Народовбивство: [у 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр.] // Гривна. – 2007. – 23 ноября (№ 48).

140. Питательные пункты «Красного Креста» // Известия (Одесса). – 1922. – 29 июня (№ 767). – С. 2.
141. По Советскому Союзу // Красный путь. – 1923. – 20 июня (№ 137). – С. 2.
142. Работа организации Нансена // Известия (Одесса). – 1922. – 26 апреля (№ 715). – С. 2.
143. Хроника // Херсонский коммунар. – 1923. – 27 июня (№ 143). – С. 3.
144. Dr. Rosen goes to Russia, Will Supervise Reconstruction Work by Relief Administration [Д-р Розен направляється до Росії, буде керувати відновлювальною роботою Адміністрації допомоги] // The New York Times. – 1922. – October 16.
145. Maxim Gorky's Appeal to the American People [Звернення Максима Горького до американського народу] // American Relief Administration. – 1921. – Series 2. № 16 (1 September). – P. 2.
146. Russia can't shift her food supplies [Росія не може відновити свої запаси продовольства] // The New York Times. – 1921. – August 3.
147. Says Thousands Die in Ukraine Famine. De Lubersac, of Relief Committee, Reports Cannibalism in Once Rich Region [Сьогодні тисячі голодують в Україні. Де Люберсак з Комітету допомоги, повідомляє про канібалізм у колишньому квітучому регіоні] // The New York Times. – 1922. – July 17.

4. Монографії та статті

148. Алексанов П.А. В борьбе за социалистическое переустройство деревни (крестьянская взаимопомощь 1921-1932 гг.) / Петр Артемович Алексанов. – М.: Мысль, 1971. – 271 с.
149. Антонов-Овсеенко В.А. Закрепим нашу победу! Слово к рабочим и крестьянам председателя конференции голодающих губерний /

В.А. Антонов-Овсеенко. – М.: «Красная новь», 1922. – 18 с.

150. Барковец А. Об основных этапах деятельности Агро-Джойнта в СССР / А. Барковец // Вестник Еврейского университета. – 1996. – № 2 (12). – С. 134-143.

151. Берхин И.Б. Экономическая политика советского государства в первые годы советской власти / Илья Борисович Берхин. – М.: «Наука», 1970. – 239 с.

152. Беліков О. Початковий етап діяльності АРА в УСРР (грудень 1921 – січень 1922 рр.): на прикладі Одеської губернії / Олександр Беліков // Емінак: науковий щоквартальник. – 2015. – № 4 (12) (жовтень-грудень). – С. 38-44.

153. Бикова О.С. Регіональні особливості голоду 1921-1923 років: Поволжя, Крим, Південь України / О.С. Бикова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 134-145.

154. Бойко О.Д. Історія України: навчальний посібник для студентів вищих навч. закл. – К.: Академвидав, 2005. – 688 с.

155. Будницкий О.В. Российские евреи между красными и белыми (1917-1920) / Олег Витальевич Будницкий. – М.: «РОССПЭН», 2005. – 552 с.

156. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу / О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. – Київ-Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. – 270 с.

157. Голодомори в Україні: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Злочини проти народу / О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан / НАН України. Інститут історії України. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. – 273 с.

158. Голодомори ХХ століття на території Миколаївщини. Миколаївщина в голодних 1921-1923 роках. – Миколаїв: Вид-во «Шамрай», 2008. – 456 с.

159. Городничий Н.Ф. Малоизвестная страница деятельности АРА в Советской России / Н.Ф. Городничий // Вопросы истории. – 1968. – № 12. – С. 47-58.
160. Доценко В.О. Єврейський погромний рух в Україні в 1917-1920 рр. / В.О. Доценко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 100-103.
161. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження в двох томах / НАН України, Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
162. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. – М.: Издательство ЦК ВКП(б) «Правда», 1938. – 352 с.
163. Итоги борьбы с голодом в 1921-22 гг. – М.: Издание Ц.К. Помгол ВЦИК, 1922. – 499+61 с.
164. Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Випуск III. Том I / Голов. ред. Шитюк М.М. – Миколаїв: Типографія Шамрай, 2014. – 400 с.
165. Історія України: підручник для іноземних студентів вищ. навч. закл. / В.І. Гусєв, М.Г. Казьмирчук, В.П. Капелюшний, Г.С. Черевичний; кер. авт. кол. Г.Д. Казьмирчук. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 464 с.
166. Кириленко В.П. Діяльність «Джойнт» на Півдні України в період 1920-х років / Віталій Петрович Кириленко // Науковий вісник / Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць – Вип. 3.37: історичні науки. – Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. – С. 43-47.
167. Кириленко В.П. Допомога від Джойнта голодуючим Одещини в період голоду 1921-1923 рр. / Віталій Петрович Кириленко // Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Випуск III. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції / Гол. ред. М.М. Шитюк. – Миколаїв: Типографія Шамрай, 2014. – Т. I. – С.31-35.

168. Коган А.Н. Антисоветские действия Американской администрации помощи (АРА) в Советской России (1921-1922 гг.) // Исторические записки. – Т. 29. – М., 1949. – С. 3-32.

169. Козирева М.Е. Голод 1921-1923 років в німецьких колоніях на Миколаївщині / М.Е. Козирева // Наукові праці: зб. статей. Історичні науки. – Т. 10. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 2001. – С. 93-98.

170. Козирева М.Э. Международная помощь голодающим на Юге Украины в 1921-1923 гг.: национальный аспект / М.Э. Козирева // Вісник Луганського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історичні науки. – 2012. – № 6. – С. 117-124.

171. Котляр Ю.В. Голодомори 1921-1923 рр. та 1932-33 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти / Юрій Вадимович Котляр, Ірина Сергіївна Міронова. – К.-Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – 204 с.

172. Крикалова И.В. Благородная миссия (помощь международных организаций голодающей Николаевщине в 1921-1923 гг.) [Электронный ресурс] // Державний архів Миколаївської області – Режим доступу: <http://mk.archives.gov.ua/public/>

173. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с. (серія «Україна крізь віки», т. 11).

174. Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Іноземна допомога голодуючим України. 1921-1923 / С.В. Кульчицький, О.М. Мовчан // Політика і час. – 2000. – № 9-10. – С. 34-45.

175. Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні / С.В. Кульчицький, О.М. Мовчан // Історичні зошити. – К.: Ін-т історії України, 1993. – 70 с.

176. Ланда Ш. Боротьба з голодом на Одещині (1921-1922 рр.) / Ш. Ланда // Український історичний журнал. – 1962. – № 1. – С. 118-120.

177. Латыпов Р.А. «Культурный шок» в международных отношениях: опыт работы АРА в Советской России в 1921-1923 гг. / Рашит Абдуллович Латыпов // Новый исторический вестник. – М., 2005. – № 1. – С. 50-71.

178. Латыпов Р.А. Американская помощь Советской России в период голода 1921-1923 годов / Рашит Абдуллович Латыпов // Вестник института Кеннана в России. – Вып. 8. – М., 2005. – С. 31-46.

179. Латыпов Р.А. Помощь АРА Советской России в период «великого голода» 1921-1923 гг. / Рашит Абдуллович Латыпов // Нужда и порядок: история социальной работы в России, XX в.: сб. научных статей. – Саратов: Научная книга: Центр социальной политики и гендерных исследований, 2005. – С. 250-279.

180. Латыпов Р. Помощь АРА Советской России в период «великого голода» 1921-1923 гг. / Рашит Латыпов [Электронный ресурс] // Научно-культурологический журнал. – 2006. – № 1 [123]. – Режим доступа: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?level1=main&level2=articles&textid=864>

181. Ліньов А.А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921-1923 рр. / Андрій Аркадійович Ліньов // Наукові дослідження в контексті історичних проблем: Збірник наукових праць. – Миколаїв-Одеса, 2003. – Т. 1: Історія та українознавство. – С. 157-168.

182. Макаренко А.А. Могучая сила пролетарской солидарности: (Поддержка зарубежным пролетариатам Советской страны в 1921-1925 гг.) / Александр Андреевич Макаренко. – М.: Политиздат, 1976. – 319 с.

183. Миколаївщина в голодних 1921-1923 рр. – Миколаїв: Вид-во Шамрай, 2008. – 456 с.

184. Михайловський Т.О. Американська адміністрація допомоги (АРА) на Дніпровщині (1922-1923 рр.) / Т.О. Михайловський // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної краєзнавчої конференції «Минуле і сучасність: Херсонщина. Таврія. Каховка» (16-17 вересня 2016 р.) / Упоряд. М.В. Гончар. – Каховка-Херсон: Гілея, 2016. – С. 95-97.

185. Михайловський Т.О. Діяльність Американської Адміністрації Допомоги (АРА) на Одещині (1922-1923 рр.) / Т.О. Михайловський // Південна Україна в міжнародних відносинах: історія та сучасність. Збірник матеріалів IV регіональної студентської науково-практичної конференції (21-22 квітня 2011 р.) / За ред. О.П. Тригуба. – Миколаїв, 2011. – С. 10-14.

186. Михайловський Т.О. Діяльність єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт» на Миколаївщині у 20-х рр. ХХ ст. / Тимур Олегович Михайловський // Наукові праці: історичні науки / ЧДУ імені Петра Могили. – Вип. 108. Т. 121: Історія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. – С. 120-125.

187. Михайловський Т.О. Діяльність міжнародних організацій на Миколаївщині у 20-х роках ХХ ст. / Тимур Олегович Михайловський // Краєзнавство / Ін-т історії НАНУ; НСКУ. – 2010. – № 4. – С. 151-161.

188. Михайловський Т.О. Міжнародні організації на Півдні України у 1920-х роках: джерела із колекцій США / Тимур Олегович Михайловський // Наукові праці: історичні науки / ЧДУ імені Петра Могили. – Вип. 108. Т. 121: Історія. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. – С. 120-125.

189. Михайловський Т.О. Місія Ф. Нансена у 1922-1923 рр. на Миколаївщині / Тимур Олегович Михайловський // «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 65-й річниці визволення Одеси від окупантів (Одеса, 10-11 квітня 2009 р.). – Одеса, «ВМВ», 2009. – С. 181-185.

190. Михайловський Т.О. Початковий етап діяльності АРА на Півдні України (грудень 1921 – квітень 1922 рр.) / Тимур Олегович Михайловський // Південна Україна в міжнародних відносинах: історія та сучасність. Збірник матеріалів VI регіональної студентської науково-практичної конференції (8 лютого 2013 р.) / За редакцією О.П. Тригуба, Т.Є. Богданової. – Миколаїв, 2013. – С. 37-40.

191. Мицель М. «Последняя глава»: Агро-Джойнт в годы Большого террора / Михаил Мицель. – К.: Дух і Літера, 2012. – 464 с.
192. Мицель М. Документы по истории евреев Украины в Нью-Йоркском архиве Джойнта (коллекция 1921-1932 гг.) / Михаил Мицель [Электронный ресурс] // Евреи Евразии. – 2004. – № 3(7): сентябрь-декабрь. – Режим доступа: <http://library.eajc.org/page66/news13466>
193. Мицель М. Участие Американского еврейского распределительного комитета в борьбе с голодом на Украине в 1922-1923 гг. / Михаил Мицель [Электронный ресурс] // Збірник наукових праць: Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Режим доступа: <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2002/Conf13-02htm>
194. Мовчан О.М. Голод 1921-1922 рр. на Україні / Ольга Миколаївна Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 1. – К.: Ін-т історії України, 1991. – С. 18-29.
195. Мовчан О.М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921-1923 рр. / Ольга Миколаївна Мовчан // Український історичний журнал. – 1989. – № 10. – С. 77-84.
196. Мовчан О.М. Іноземна допомога голодуючим УСРР 1922-1923 рр. / Ольга Миколаївна Мовчан // Грані. – 2007. – № 2 (52), березень-квітень. – С. 24-27.
197. Мозговая О.С. Помощь Германии голодающим немцам Поволжья (1921-1924 гг.) / О.С. Мозговая // Проблемы истории российской цивилизации: сб. научных статей. – Саратов, 2004. – Вып. 1. – С. 164-179.
198. Ніколаєв І. Організаційно-гуманітарна діяльність «Місії Нансена» в Україні під час голоду 1921-1923 років (на матеріалах Миколаївської області) / Ігор Ніколаєв // Мандрівець. – 2016. – № 6. – С. 31-34.
199. Ніточко І. Березівський район: історія, люди, події / Іван Ніточко. – Одеса: Чорномор'я, 2006. – 256 с.

200. Погромский В. Рецензия на книгу: Усманов Н.В. Американская администрация помощи на Урале (1921-1923 гг.): монография. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2015. – 300 с. / Виктор Погромский // Емінак: науковий щоквартальник. – 2016. – № 1 (13). – Т. 2. – С. 133-135.

201. Погромський В.О. Діяльність Джойнт на Кіровоградщині у 20-х рр. ХХ ст. / Віктор Олександрович Погромський // Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Випуск III. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції / Гол. ред. М.М. Шитюк. – Миколаїв: Типографія Шамрай, 2014. – Т. I. – С. 120-126.

202. Погромський В.О. Значення порту м. Одеси у діяльності Американської адміністрації допомоги та Джойнт за часів голоду 1921-1923 рр. / Віктор Олександрович Погромський // «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 24-25 квітня 2015 р.). – Одеса: ОНУ, 2015. – С. 249-253.

203. Погромський В.О. Сучасні дослідження з історії діяльності «Джойнт» в Україні у вітчизняній та діаспорній історіографії / Віктор Олександрович Погромський // Науковий вісник / Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць – Вип. 3.34: історичні науки. – Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2013. – С. 272-277.

204. Політична історія України / За ред. В.І. Танцюри. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 488 с.

205. Поляков А.А. Диверсія под флагом помощи: Повесть-хроника / Александр Антонович Поляков. – М.: Политиздат, 1985. – 237 с.

206. Поляков Ю.А. 1921-й: победа над голодом / Юрий Александрович Поляков. – М.: Политиздат, 1975. – 112 с.

207. Рашковецкий М. «Джойнт» – «под зонтиком» и без / Михаил Рашковецкий [Електронний ресурс] // Мигдаль Times. – № 58. – Режим доступу: <http://www.migdal.org.ua/times/58/5281/>

208. Рубинштейн Н. Борьба Советской России с голодом 1921 г. и капиталистические страны / Николай Леонидович Рубинштейн // Исторические записки. – 1947. – Т. 22. – С. 3-41.

209. Рубинштейн Н. Советская Россия и капиталистические государства в годы перехода от войны к миру (1921-1922 гг.) / Николай Леонидович Рубинштейн. – М.: Госполитиздат, 1948. – 463 с.

210. Сахно В. Архівні документи та місцеві періодичні видання про діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Півдні України в 20-30-ті рр. XX ст. / В. Сахно // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 10. – С. 122-124.

211. Сахно В.В. Діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Україні в 20-ті роки XX століття / В.В. Сахно // «Південний архів» (історичні науки). – Херсон, 2002. – Вип. 7. – С. 185-203.

212. Сахно В.В. Участь гуманітарної організації Гувера-Нансена Ара в подоланні голоду 1921-1923 роках на Херсонщині-Миколаївщині / В.В. Сахно // Таврійський науковий вісник. – Херсон, 1999. – Вип. 10. – С. 164-173.

213. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20-30 рр. XX ст.) / Степан Михайлович Свистович. – К.: Варта, 2007. – 568 с.

214. Сербин Р. Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді / Роман Сербин / Українсько-канадський дослідно-документаційний центр. Інститут української археографії Академії наук України; Роман Сербин. – Торонто-К.: Інститут української археографії АНУ, 1992. – 704 с.

215. Сергійчук В. Як нас мори́ли голодом / Володимир Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – 392 с.

216. Сергійчук В.І. Як нас мори́ли голодом: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 / Володимир Іванович Сергійчук; 2-е вид., доп. – К.: Укр. Вид. Спілка, 2003. – 251 с.

217. Соглашение правительства РСФСР и Американской администрации помощи (АРА) о помощи голодающим, 20 августа 1921 г. // Россия и США: экономические отношения. 1917-1933. Сборник документов. – М.: Наука, 1997. – 441 с. – С. 33-37.

218. Сташевский Д.Н. Буржуазная литература США об американской помощи советской России / Дмитрий Николаевич Сташевский // Вопросы истории. – 1966. – № 4. – С. 173-180.

219. Сташевський Д.М. Експансія США у Європі під виглядом «допомоги» (1919-1923) / Дмитро Миколайович Сташевський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 310 с.

220. Сташевський Д.М. Провал антирадянської політики міжнародного імперіалізму (1917-1924). – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 135 с.

221. Тихонович А. Причини та наслідки голодомору на Україні 1921-1923 років / Анастасія Тихонович [Електронний ресурс] // Я-Корреспондент. – 2014. – 20 декабря. – Режим доступу: <http://blogs.korrespondent.net/blog/events/3458547/>

222. Тригуб О. Діяльність «Джойнт» на Херсонщині у 20-х рр. ХХ ст. / Олександр Тригуб // Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Випуск II. Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції / Гол. ред. М.М. Шитюк. – Миколаїв: Видавець П.М. Шамрай, 2013. – С. 434-447.

223. Тригуб О. Діяльність АРА на Миколаївщині (1921-1923 рр.) / Олександр Тригуб, Лілія Дудар // Емінак. – 2007. – № 2 (жовтень-грудень). – С. 105-116.

224. Тригуб О.П. Діяльність «Джойнт» на Одещині (1922-1923 рр.) / Олександр Петрович Тригуб // Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Випуск III. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції / Гол. ред. М.М. Шитюк. – Миколаїв: Типографія Шамрай, 2014. – Т. I. – С. 134-145.

225. Тригуб О.П. Інститут Уповноважених НКЗС в Одесі у 1920-х рр. / Олександр Петрович Тригуб // «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 26-27 квітня 2013 р.). – Одеса, «ВМВ», 2013. – С. 343-348.

226. Тригуб О.П. Міжнародна організація «Джойнт» в економічній розбудові Південної України (20-30-ті роки ХХ ст.) / О.П. Тригуб // Науковий вісник / Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць – Вип.3.34: історичні науки. – Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2013. – С.113-119.

227. Усманов Н.В. Американская администрация помощи на Урале (1921-1923 гг.) / Наиль Вакилович Усманов: монография. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2015. – 300 с.

228. Усманов Н.В. Деятельность Американской администрации помощи в Башкирии во время голода 1921-1923 гг. / Наиль Вакилович Усманов; М-во образования РФ, Бир. гос. пед. ин-т. – Бирск: БГПИ, 2004. – 128 с.

229. Усманов Н.В. К вопросу об американской помощи голодающим Советской России в 1921-1923 гг. // Дискуссионные вопросы российской истории. – Арзамас, 2000. – С. 197-202.

230. Усманов Н.В. Миссия полковника Белла: О деятельности Уфимско-Уральского отделения Американской администрации помощи (1921-1923 гг.) / Наиль Вакилович Усманов. – Бирск: Бирская гос. социально-педагогическая академия, 2007. – 144 с.

231. Усманов Н.В. Оренбургское отделение Американской администрации помощи / Наиль Вакилович Усманов. – Уфа: Башкирский гос. университет, 2008. – 140 с.

232. Федотова А.Ю. Помощь голодающему населению ТАССР советскими и иностранными организациями в 1921-1923 гг. / Анастасия

Юрьевна Федотова, Наталия Анатольевна Федорова. – Казань: ИИЦ УДП РТ, 2013. – 246 с.

233. Хайруллина А.И. «European Student Relief» и казанское студенчество (1922-1923 гг.) // Известия Алтайского государственного университета. – 2009. – Выпуск 4 (64) «История. Политология». – Т.4. – С. 251-254.

234. Хенкин Е.М. Очерки истории борьбы Советского государства с голодом. (1921-1922) / Евель Моисеевич Хенкин. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1988. – 171, [2] с.

235. Шатуновский Я. Коммунизм в борьбе с голодом / Ярослав Шатуновский // Красная новь. – 1922. – № 5. – С. 192-199.

236. Шевченко С. Діяльність Американської адміністрації допомоги в Одеській губернії / Сергій Шевченко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – 2009. – Вип. 15. – С. 22-25.

237. Шевченко С.І. Діяльність Американської Адміністрації Допомоги в Одеській губернії під час першого Радянського голоду / Сергій Іванович Шевченко // Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки / ред. Б.О.Ачканазі. – Кіровоград: КДПУ, 2012. – Вип. 16. – С. 179-185.

238. Шевченко С.І. Проігнорований досвід початку 20-х: діяльність Американської адміністрації допомоги в Одеській губернії / Сергій Іванович Шевченко // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: [збірник наукових праць]. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2003. – № 493: Держава та армія. – С. 262-268.

239. Шитюк М. Миколаївщина в голодних 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 роках / Микола Шитюк, Кирило Горбуров. – Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2007. – 156 с.

240. Шитюк М.М. Голодомори ХХ ст. / Микола Миколайович Шитюк – К.: Геліон, 1997. – 67 с.

241. Щербакова О.М. Міжнародна допомога голодуючим півдня України 1921-1923 років / О.М. Щербакова // Науковий вісник. – Миколаїв, 2008. – Вип. 21: Історичні науки. – С. 69-78.

242. Яковлев Л.И. Очерки по истории международной солидарности трудящихся / Леонид Иванович Яковлев. – М.: Наука, 1974. – 391 с.

243. Burner D. Herbert Hoover: A Public Life [Герберт Гувер: громадське життя] / David Burner. – New York: Knopf, 1979. – XII+433 p.

244. Dobb M. Soviet Economic Development since 1917 [Розвиток радянської економіки з 1917] / Maurice Dobb. – London: Routledge&K. Paul, 1948. – VII, 474 p.

245. Fisher H.H. Famine in Soviet Russia, 1919-1923: the operations of the American Relief Administration [Голод у радянській Росії 1919-1923 pp.: операції Американської адміністрації допомоги] / Harold Henry Fisher. – N.-Y.: The Macmillan Company, 1927. – X+609 p.

246. Foster G.M. The Demands of Humanity: Army Medical Disaster Relief [Потреби людства: військова допомога з ліквідації наслідків стихійних лих] / Gaines M. Foster. – Washington, D.C.: Center of Military History United States Army, 1983. – X+188 p

247. Golder F.A. On the Trail of the Russian Famine [По слідам російського голоду] / Frank Alfred Golder, Lincoln Hutchinson. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1927. – 319 p.

248. Lih L.T. Bread and Authority in Russia. 1914-1921 [Хліб і влада у Росії, 1914-1921 pp.] / Lars T. Lih. – Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1990. – XVII, 303 p.

249. Mahood L., Satzewich V. The Save the Children Fund and the Russian Famine of 1921-23: Claims and Counter-Claims about Feeding «Bolshevik» Children [Фонд «Допомоги дітям» та російський голод 1921-23 pp.: претензії та протидії харчуванню «більшовицьких» дітей] / Linda Mahood, Vic Satzewich // Journal of Historical Sociology. – 2009. – Vol. 22, № 1 (March). – P. 55-83.

250. Patenaude B.M. The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921 [Велике шоу в Країні більшовиків: Американська експедиція допомоги до радянської Росії за часів голоду 1921 року] / Bertrand M. Patenaude. – Stanford: Stanford University Press, 2002. – VIII + 817 p.

251. Rhodes B.D. American Relief Operations at Nikolaiev, USSR, 1922-1923 [Американські операції допомоги у Миколаєві, УСРР, 1922-1923] / Benjamin D. Rhodes // The Historian. – 1989. – Vol. 51 (August). – Issue 4. – P. 611-626.

252. Weissman B.M. Herbert Hoover and Famine Relief to Soviet Russia: 1921-1923 [Герберт Гувер і допомога голодуючим радянської Росії: 1921-1923 pp.] / Benjamin M. Weissman. – Stanford: Hoover Institution Press, 1974. – 247 p.

5. Дисертації та автореферати

253. Драмарецький Б.Б. Голод 1921-1923 років в Україні / Борис Болеславович Драмарецький: автореф... к.і.н.: 07.00.03 – історія України. – К.: 1997. – 23 с.

254. Кириленко В.П. Голод 1921-1923 років у Південній Україні / Віталій Петрович Кириленко: дис... к.і.н.: 07.00.01 – історія України / Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2015. – 230 с.

255. Кнурова В.А. Деятельность российских и иностранных организаций по ликвидации голода 1921-22 гг. (на материалах Нижнего Поволжья) / Валентина Александровна Кнурова / Астраханский государственный университет: дис... к.и.н.: 07.00.02 – Отечественная история. – Астрахань, 2007. – 219 с.

256. Космачева Т.С. Государственные и общественные организации России и зарубежья в борьбе с голодом 1921-1922 годов на Южном Урале /

Татьяна Сергеевна Космачева: дис... к.и.н.: 07.00.02 – Отечественная история. – Оренбург, 2009. – 200 с.

257. Мовчан О.Н. Участие трудящихся Украинской ССР в общенародной борьбе с голодом и его последствиями (1921-1923 гг.): дис... к.и.н.: 07.00.02 – история СССР / Ольга Николаевна Мовчан. – К.: 1984. – 213 с.

258. Помогалова О.И. Помощь иностранных благотворительных организаций голодающим Саратовского Поволжья (1921-1923 гг.) / Оксана Игоревна Помогалова: автореф. дис... к.и.н.: 07.00.02 – Отечественная история. – Саратов, 2013. – 25 с.

259. Портной И.Л. Провал антисоветской деятельности АРА на юге Украины (декабрь 1921 г. – июнь 1923 г.) / И.Л. Портной; Институт истории АН УССР: дис.... к.и.н. – Одесса, 1955. – XXII+294+12 с.

260. Федотова А.Ю. Помощь голодающему населению ТАССР советскими и иностранными организациями в 1921-1923 гг. / Анастасия Юрьевна Федотова: дис... к.и.н.: 07.00.02 – Отечественная история. – Казань, 2011. – 273 с.

261. Федотова А.Ю. Помощь голодающему населению ТАССР советскими и иностранными организациями в 1921-1923 гг. / Анастасия Юрьевна Федотова: автореф. дис... к.и.н.: 07.00.02 – Отечественная история. – Казань, 2011. – 23 с.

262. Цихелашвили Н.Ш. Американская помощь народам России в начале 20-х гг. XX века / Нана Шотаевна Цихелашвили / Российский государственный гуманитарный университет: дис... к.и.н.: 07.00.03 – всеобщая история. – М., 1998. – 304 с.

6. Довідкові видання

263. Jewish World Relief Conference [Всесвітня єврейська конференція допомоги]. – Paris, 1924. – 92 p.

264. Американская Администрация Помощи // Большая советская энциклопедия. [В 30-ти т.] / Глав. ред. А.М. Прохоров. 3-е изд. – Т. 1: А-Ангоб. – М.: «Советская энциклопедия», 1969. – С. 516.

265. Балиев В. Голод / В. Балиев // Малая советская энциклопедия. Ред. совет Д.Л. Вейс, М.Б. Вольфсон, А.И. Догадов и др. Глав. ред. Н.Л. Мещеряков. – Т. 2: Ванини-Дротик. – М.: «Советская энциклопедия», 16 тип. треста «Полиграфкнига», 1929. – С. 552.

266. Ландер К.И. АРА / К.И. Ландер // Большая советская энциклопедия. Под общей ред. Н.И. Бухарина, В.В. Куйбышева, М.Н. Покровского и др. Глав. ред. О.Ю. Шмидт. В 65-ти т. – Т. 3. Анрио-Атоксил. – М.: «Советская энциклопедия», 1930. – С. 190-192.

267. Мовчан О.М. Комісії та комітети допомоги голодуючим в УСРР / Ольга Миколаївна Мовчан, Олександр Петрович Реснт // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т. 4: Ка-Ком. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 471-473.

268. Мстиславский С. Голод / С. Мстиславский // Большая советская энциклопедия. Под общей ред. Н.И. Бухарина, В.В. Куйбышева, М.Н. Покровского и др. Глав. ред. О.Ю. Шмидт. В 65-ти т. – Т. 17: Гимназия-Горовицы. – М.: «Советская энциклопедия», 1930. – С. 463.

269. Последгол // Большая советская энциклопедия. В 30-ти томах. – Т. 20: Плата-проб. – М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1975. – С. 410.

270. Путеводитель. – Т. 2: Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории РСФСР. – М.: Ред.-изд. отдел федерал. архивов, 1996. – 706 с.

271. Путеводитель. – Т. 3: Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории СССР. – М.: Ред.-изд. отдел федерал. архивов, 1997. – 792 с.

ДОДАТКИ

УГОДА УРЯДУ РСФРР ТА АМЕРИКАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ДОПОМОГИ (АРА) ПРО ДОПОМОГУ ГОЛОДУЮЧИМ

20 августа 1921 г.

Принимая во внимание: что в некоторых частях России существует состояние голода, что г-н Максим Горький с ведома РСФСР обращался через посредство г-на Гувера к американскому народу за помощью для голодающих и больных, в особенности для детей в охваченных голодом округах России; что г-н Гувер и американский народ с глубокой симпатией ознакомились с этим воззванием о помощи со стороны русского народа, находящегося в несчастьи, и что они воодушевлены желанием исключительно из человеколюбивых соображений прийти к нему на помощь и что г-н Гувер в своем ответе г-ну Горькому предложил посылку Американской администрации помощи дополнительной помощи приблизительно для 1 млн. детей в России.

Американская администрация помощи, неофициальная добровольная американская благотворительная организация под председательством г-на Герберта Гувера, именуемая далее АРА, и Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика, именуемая далее советское правительство, согласились: что АРА окажет русскому народу всякую находящуюся в пределах ее возможности помощь при условии принятия и выполнения нижеследующих условий советским правительством, на каковое в настоящем заявляет, что в такой помощи АРА существует необходимость.

Советское правительство соглашается, что:

§1. ААП имеет право ввезти в Россию необходимый для ее работы персонал, и советское правительство гарантирует ему полную свободу и защиту на время его пребывания в России. Но американские граждане и те из американских граждан, которые были задержаны в Советской России в 1917 г., допускаются только с персонального согласия советского правительства.

§2. По требованию ААП советским правительством будут немедленно предоставляться всякого рода облегчения для въезда в Россию и выезда из нее персоналу, упомянутому в §1, и во время пребывания этого персонала в Советской России. Советское правительство предоставит ему полную свободу передвижения по России по служебным делам и будет снабжать его для облегчения поездок всеми необходимыми бумагами, как охранные грамоты, открытые листы и т.д.

§3. При приглашении на службу русского или иного местного персонала ААП предоставляется полная свобода выбора, и по просьбе ААП советское правительство окажет ей содействие по подысканию такового.

§4. После сдачи грузов ААП в Петрограде, Мурманске, Архангельске, Новороссийске или в других русских портах, о коих состоится соглашение, или же в ближайших подходящих портах сопредельных стран, по усмотрению ААП, на советское правительство возлагаются все дальнейшие расходы, как то: по разгрузке, транспорту и погрузке грузов во внутренние базы в районе деятельности ААП, если в вышеупомянутых портах, взаимно признанных удовлетворительными, возникнут расходы по хранению и простоям грузов, то эти расходы будут отнесены на счет советского правительства.

В целях настоящего соглашения признаны также удовлетворительными портами

Рига, Ревель, Либав, Гангэ и Гельсингфорс. Советские представители в этих портах должны быть предупреждаемы по крайней мере за пять дней о прибытии грузов, которые советское правительство должно принимать в порту с борта парохода (сиф¹).

§5. Советское правительство за свой счет предоставит необходимые склады для хранения грузов во внутренних базах, упомянутых в §4, а также озаботится погрузкой и доставкой грузов из этих баз во все иные внутренние пункты, которые будут указаны ААП.

§6. При хранении в складах и передвижении грузов советское правительство предоставит ААП ту же первоочередность перед всеми другими транспортом, каковой пользуются его собственные грузы помощи, а также будет предоставлять по просьбе ААП надлежащий конвой и охрану.

§7. Советское правительство предоставит ААП право ввоза и обратного вывоза (реэкспорта) всех грузов, независимо от их характера, а также гарантирует таковые от реквизиции. В случае реэкспортирования каких-либо грузов ААП возместит советскому правительству понесенные в связи с таковыми грузами расходы.

§8. Грузы помощи предназначаются только для детей и больных, указанных ААП в соответствии с ..., и остаются собственностью ААП до их потребления этими детьми и больными. Они распределяются от имени ААП.

§9. Никто из получающих пайки ААП не должны быть лишены тех местных пайков, которые выдаются остальному населению.

§10. Советское правительство гарантирует и примет все нужные меры для того, чтобы принадлежащие ААП грузы не шли взрослому населению вообще или армии, флоту и государственным служащим, но лишь тем лицам, которые обозначены в §8 и §24.

§11. Советское правительство обязуется возместить ААП в долларах по цене франко или же в натуре стоимость всех грузов, которые будут использованы не должным образом.

§12. Для выполнения поставленных задач без правительственного или иного вмешательства ААП предоставляется право создавать необходимые организации. Центральные и местные органы советской власти имеют право быть в них предоставленными.

§13. Советское правительство обеспечит: а) необходимые помещения для кухонь, распределительных пунктов и, посколько возможно, для посетителей; б) необходимое топливо и, если возможно, принадлежности для варки и распределения пищи; в) все расходы по местной администрации помощи, приготовления и распределения и т.д. обеспечиваются либо самим советским правительством, либо по соглашению с местными властями; способ оплаты имеет быть определен впоследствии; г) по требованию ААП местный медицинский персонал и помощь, удовлетворительные для ААП, поскольку они нужны для плодотворной [работы]; д) бесплатное пользование водным или иным транспортом для передвижения грузов и персонала, необходимого для действительного контроля за операциями. На время деятельности ААП и транспорта вагоны, на каковые ААП заявят разумное требование без взимания за сие платы.

§14. В местах деятельности ААП, где имеются эпидемии, советское правительство дает ей право принять все меры, которые окажутся необходимыми для улучшения санитарных условий, водоснабжения и т.д.

§15. Советское правительство бесплатно предоставит ААП для производства деловых ее операций необходимые конторы, гаражи и склады, а также, если возможно, отопление, освещение и воду. Далее, оно предоставит в распоряжение ААП

¹ Сиф (sif) – вид договору купівлі-продажу у зовнішній торгівлі, пов'язаний з доставкою товару водним шляхом, ціна товару містить його вартість, видатки із страхування та перевезенню від порту відправки до порту призначення.

соответствующие помещения для персонала повсюду, где ААП будет работать; все эти помещения свободны от реквизиции. Обыски указанных помещений могут быть произведены только с ведома и в присутствии начальника над операциями ААП в России и его представителя, лишь ответственность за необоснованно произведенный обыск ложится на производящего его.

§16. Советское правительство предоставит ААП полную свободу и первоочередность пользования без взимания платы существующими радио, телеграфами, телефонами, кабелями, почтой и курьерами в России, а также бесплатно снабдить ААП, если представится возможным и с согласия подлежащих властей, частными телеграфами и телефонами.

§17. ААП и ее американские представители и курьеры пользуются обычными дипломатическими привилегиями при проезде границ.

§18. ААП будет бесплатно предоставлен бензин и нефть для надобности ее моторного транспорта, а также перевозка означенных моторов по железным дорогам, или иными способами, поскольку это представится необходимым.

§19. По требованию подлежащих органов ААП советское правительство предоставит свободное передвижение по России персоналу ААП с их багажом и продовольствием.

§20. ААП разрешен ввоз и обратный вывоз с гарантией от ревизии всякого рода канцелярского и транспортного обзаведения, необходимого для ее персонала и администрации.

§21. Советское правительство ознакомит народ с целями и методами работы ААП для того, чтобы облегчить быстрое и плодотворное развитие таковой, а также будет содействовать сообщению американскому народу достоверной аполитичной информации об условиях и ходе работы по оказанию помощи, как средства для развития финансовой поддержки в Америке.

§22. Советское правительство берет на себя и все расходы по организации помощи за исключением:

а) стоимости продовольственных грузов с доставкой в порты (см. §4);

б) непосредственных расходов ни американскому контролю и наблюдению за работой по оказанию помощи в России с вышеуказанными изъятиями.

Вообще советское правительство будет оказывать ААП всемерное содействие для облегчения осуществления ее гуманитарной деятельности по оказанию помощи.

ААП обязуется:

§23. В пределах возможности и имеющихся ресурсов немедленно после создания надлежащей организации приступить к снабжению продовольствием, одеждой и медикаментами больных и в особенности детей в возрасте, определенном ААП.

§24. Распределение продуктов детям и больным производится независимо от их национальности, религии, социального положения и политических взглядов.

§25. Персонал ААП в России посвятит себя исключительно делу оказания помощи и не будет заниматься никакой политической и коммерческой деятельностью. Ввиду §1, а также свободы американского персонала в России от личных обысков, ареста и задержания, всякий служащий ААП, нарушающий это условие, будет отозван или уволен по требованию центральных советских властей. Центральные советские власти должны сообщить начальнику ААП причину такого требования и имеющихся в их распоряжении доказательств.

§26. ААП будет развивать свою деятельность там, где по ее мнению эта деятельность окажется наиболее продуктивной и где можно ожидать достижения наилучших результатов. ААП ставит своей главной целью оказание помощи в пораженных голодом областях Поволжья.

§27. В грузах ААП не будет содержаться алкоголя, и ААП допустит производство таможенного осмотра всех ввозимых грузов помощи в пунктах, которые будут

установлены по обоюдному соглашению.

Ввиду того, что советским правительством было изъявлено уже согласие на то, что неперенным условием всякой помощи со стороны американского народа является освобождение всех находящихся в России американцев, а также облегчение выезда из России всех американцев, которые этого пожелают, то ААП оставляет за собой право временно остановить или вовсе прекратить всю свою работу по оказанию помощи в России в случае, если советским правительством не будет полностью выполнено это основное условие или какое-либо из условий, установленных в настоящем соглашении.

Советское правительство также оставляет за собой право отказа от настоящего соглашения в случае, если ААП не будут выполнены какие-либо из вышеозначенных условий.

По уполномочию Совета Народных Комиссаров РСФСР
заместитель народного комиссара
по иностранным делам М. Литвинов
По полномочию Американской администрации помощи
директор ААП в Европе Браун

Россия и США: экономические отношения. 1917-1933. Сборник документов. – М.: Наука, 1997. – С. 33-37.

ДОГОВІР МІЖ АМЕРИКАНСЬКОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ ДОПОМОГИ ТА УКРАЇНСЬКОЮ РАДЯНСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ

Примірник США

AGREEMENT BETWEEN THE AMERICAN RELIEF ADMINISTRATION AND THE UKRAINIAN SOVIET REPUBLIC

Whereas, the American Relief Administration, an unofficial volunteer American charitable organization under the chairmanship of Mr. Herbert Hoover, is bringing food and medical relief to the faminestricken population in Russia under an agreement entered into with the Russian Socialist Federative Soviet Republic at Riga, August 20th, 1921, and

Whereas, the Ukrainian Soviet Republic declares itself not a party to nor obligated by the agreement referred to above and the Russian Socialist Federative Soviet Republic concurs in this declaration of the Ukrainian Soviet Republic and

Whereas, the American Relief Administration may find it possible and desirable, even though its resources are pledged almost wholly to the Relief of the famine situation in the Volga Valley, to bring some assistance, particularly medical, to the people of the Ukraine.

Therefore, it is agreed that the Ukrainian Soviet Republic (hereinafter called the Ukrainian Authorities) will extend to the American Relief Administration (hereinafter called the A.R.A.) the following privileges which are identical with those accorded the A.R.A. by the Russian Socialist Federative Soviet Republic under the Riga Agreement.

The Ukrainian Authorities agree:

First: That the A.R.A. may bring into the Ukraine such personnel as the A.R.A. finds necessary in the carrying out of its work and the Ukrainian Authorities guarantee them full liberty and protection while in the Ukraine. Non-Americans and Americans who have been detained in Soviet Ukraine since 1917 will be admitted on approval by the Ukrainian Authorities.

Second: That they will, on demand of the A.R.A., immediately extend all facilities for the entry into and exit from the Ukraine of the personnel mentioned in (1) and while such personnel are in the Ukraine the Ukrainian Authorities shall accord them full liberty to come and go and move about the Ukraine on official business and shall provide them with all necessary papers, such as safe-conducts, laissez passer, et cetera, to facilitate their travel.

Third: That in securing Ukrainian and other local personnel, the A.R.A. shall have complete freedom as to selection and the Ukrainian Authorities will, on request, assist the A.R.A. in securing same.

Fourth: That on delivery by the A.R.A. of its relief supplies at the ports of Petrograd, Murmansk, Archangel, Novorossisk, Odessa or other Russian and Ukrainian ports as mutually agreed upon, or the nearest practicable available ports in adjacent countries, decision to lie with the A.R.A. or to any inland Russian or Ukrainian frontier point, the Ukrainian Authorities, in understanding with the Soviet Russian Authorities, will bear all further costs such as discharge, handling, loading and transportation to interior base points in the areas where the A.R.A. may operate. Should demurrage or storage occur at above ports mutually agreed upon as satisfactory, such demurrage or storage is for the account of the Ukrainian Authorities. For purposes of this agreement the ports of Riga, Reval, Libau, Hango, Helsingfors, Windau and Abo are also considered satisfactory ports. Notice of at least five

days will be given to Ukrainian representatives at respective ports in case the Ukrainian Authorities are expected to take c.i.f. delivery.

Fifth: That they will at their own expense supply the necessary storage at interior base points mentioned in paragraph (4) and handling and transportation from same to all such other interior points as the A.R.A. may designate.

Sixth: That in all above storage and movement of relief supplies they will give the A.R.A. the same priority over all other traffic as the Ukrainian Authorities give their own relief supplies, and on demand of the A.R.A. will furnish adequate guards and convoys.

Seventh: That they will give free import and re-export and guarantee freedom from requisition to all A.R.A. supplies of whatever nature. The A.R.A. will repay the Ukrainian Authorities for expenses incurred by them on re-exported supplies.

Eighth: That the relief supplies are intended only for those persons designated by the A.R.A. in accordance with paragraph (23), and remain property of the A.R.A. until actually consumed by those persons, and are to be distributed in the name of the A.R.A.

Ninth: That no individual receiving A.R.A. rations shall be deprived of such local supplies as are given to the rest of the population.

Tenth: That they will guarantee and take every step to insure that relief supplies belonging to the A.R.A. will not go to the general adult population nor to the Army, Navy, or Government employees but only to such persons as designated in paragraphs (8) and (24).

Eleventh: The Ukrainian Authorities undertake to reimburse the A.R.A. in dollars at c.i.f. cost or replace in kind any misused relief supplies.

Twelfth: That the A.R.A. shall be allowed to set up the necessary organizations for carrying out its relief work free from governmental or other interference. The Central and local Ukrainian Authorities have the right of representation thereon.

Thirteenth: That the Ukrainian Authorities will provide:

a) The necessary premises for kitchens, dispensaries and, in as far as possible, hospitals.
b) The necessary fuel, and when available cooking, distributing and feeding equipment for the same.

c) Through the A.R.A. the total cost of relief administration, food preparation, distribution, etc. The A.R.A. will present a monthly budget to the Ukrainian Authorities and the Ukrainian Authorities will turn over to the A.R.A. monthly funds to cover: the A.R.A. will account to the Ukrainian Authorities for expenditures from those funds.

d) On demand of the A.R.A. such local medical personnel and assistance, satisfactory to the A.R.A. as are needed to efficiently administer its relief.

e) Without cost, railway, motor, water or other transportation for movement of relief supplies and of such personnel as may be necessary to efficiently control relief operations. The Ukrainian Authorities will for the duration of the A.R.A. operations assign to the A.R.A. for the sole use of its personnel and transport free of cost, such railway carriages as the A.R.A. may reasonably request.

Fourteenth: In localities where the A.R.A. may be operating and where epidemics are raging, the A.R.A. shall be empowered by the Ukrainian Authorities to take such steps as may be necessary towards the improvement of sanitary conditions, protection of water supply, etc.

Fifteenth: That they will supply free of charge the necessary offices, garages, storerooms, etc., for the transaction of the A.R.A. business and when available heat, light and water for same. Further that they will place at the disposal of the A.R.A. adequate residential quarters for the A.R.A. personnel in all localities where the A.R.A. may be operating. All such above premises to be free from seizure and requisition. Examination of above premises will not be made except with knowledge and in presence of the chief of the A.R.A. operations in Russia or his representative and except in case of flagrant delit when examiner will be held responsible in case examination unwarranted.

Sixteenth: That they will give the A.R.A. complete freedom and priority without cost in the use of existing radio, telegraph, telephone, cable, post and couriers in the Ukraine and will

provide the A.R.A. when available and subject to the consent of competent authorities, with private telegraph and telephone wires and maintenance free of cost.

Seventeenth: To accord the A.R.A. and its American representatives and its couriers the customary diplomatic privileges as to passing the frontiers.

Eighteenth: To supply the A.R.A. free of cost with the necessary gasoline and oil to operate its motor transportation and to transport such motor transportation by rail or otherwise as may be necessary.

Nineteenth: To furnish at the request of the competent A.R.A. authorities all A.R.A. personnel, together with their impediments and supplies, free transportation in the Ukraine.

Twentieth: To permit the A.R.A. to import and re-export free of duty and requisition such commissary, transport and office supplies as are necessary for its personnel and administration.

Twenty-First: That they will acquaint the Ukrainian people with the aims and methods of the relief work of the A.R.A. in order to facilitate the rapid development of its efficiency and will assist and facilitate in supplying the American people with reliable and non-political information of the existing conditions and the progress of the relief work as an aid in developing financial support in America.

Twenty-Second: That they will bear all expenses of the relief operations other than:

I. Cost of relief supplies at port (see paragraph 4).

II. Direct expenses of American control and supervision of relief work in the Ukraine. In general they will give the A.R.A. all assistance in their power toward the carrying out of its humanitarian relief operations.

Twenty-Third: The agreement of October nineteenth, 1921, between the American Relief Administration and the Russian Socialist Federative Soviet Republic covering the operations of the American Relief Administration warehouses in Russia, is accepted by the Ukrainian Authorities, with all its privileges and assistance to the A.R.A. and its mutual guarantees, as covering the operation of the American Relief Administration warehouses in the Ukrainian Soviet Republic. The Ukrainian Authorities agree that the net profits accruing from the operation may be used, at the discretion of the A.R.A., for the feeding of children in the famine areas of Russia.

The A.R.A. agrees:

Twenty-Fourth: That its relief distribution will be without regard to race, religion or social or political status.

Twenty-Fifth: That its personnel in the Ukraine will confine themselves strictly to the ministration of relief and will engage in no political or commercial activities whatever.

Twenty-Sixth: That it will import no alcohol in its relief supplies and will permit customs inspection of its imported relief supplies at points to be mutually agreed upon.

Twenty-Seventh: The Ukrainian Authorities and the A.R.A. equally reserve the right of cancelling this agreement in case of nonfulfilment of any of the above clauses, or upon ninety days' notice.

On behalf of the American Relief Administration,
WM. N. HASKELL, Director in Russia.

On behalf of Ukrainian Soviet Republic,
CH. RAKOVSKY, President of People's Commissaries Council and People's Commissary for Foreign Affairs.

Made in Moscow, January Tenth, Nineteen hundred and twenty-two.

Fisher H.H. Famine in Soviet Russia, 1919-1923: the operations of the American Relief Administration. – N.-Y.: The Macmillan Company, 1927. – P. 528-531.

Додаток В

Листівка до родичів з проханням оформити посилку від АРА

The AMERICAN RELIEF ADMINISTRATION is delivering packages of American foodstuffs from its many warehouses in RUSSIA.
Write to the

AMERICAN RELIEF ADMINISTRATION
Russian Food Remittance Department,
42 Broadway, New York City,

and ask for an **Application Form** for food remittances. By this means you can provide any individual in Russia with standard American Relief Administration **FOOD PACKAGES**.

WE ARE IN GREAT NEED OF FOOD IN RUSSIA. HELP US IN OUR DISTRESS!

ПОЧТА
РУБ 1000 РУБ

ПОЧТА
РУБ 1000 РУБ

Mr. Max Tenenbaum
719 E. 9 St
New York City
америка
U. S. America.

Зак № 543.

АМЕРИКАНСКАЯ АДМИНИСТРАЦИЯ ПОМОЩИ
выдает со своих многочисленных складов в РОССИИ посылки с Американским продовольствием. Напишите по адресу:

AMERICAN RELIEF ADMINISTRATION
Russian Food Remittance Department, 42 Broadway, New York City,

и потребуйте бланк заявления для пересылки продовольствия. Таким путем Вы можете снабжать любое лицо в России ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫМИ ПОСЫЛКАМИ. Американской администрации Помощи, содержащими набор припасов.

МЫ В РОССИИ ОЧЕНЬ НУЖДАЕМСЯ В СЪЕСТНЫХ ПРИПАСАХ.
ПОМОГИТЕ НАМ В БЕДЕ!

Адрес: *Д.В. и М. Тененбаум*
(имя и фамилия)
Телер
(улица, номер)
Воронцовская ул. А55
(губерния и город)
г. Ростов н/Д

40

Листівка з приватної колекції.

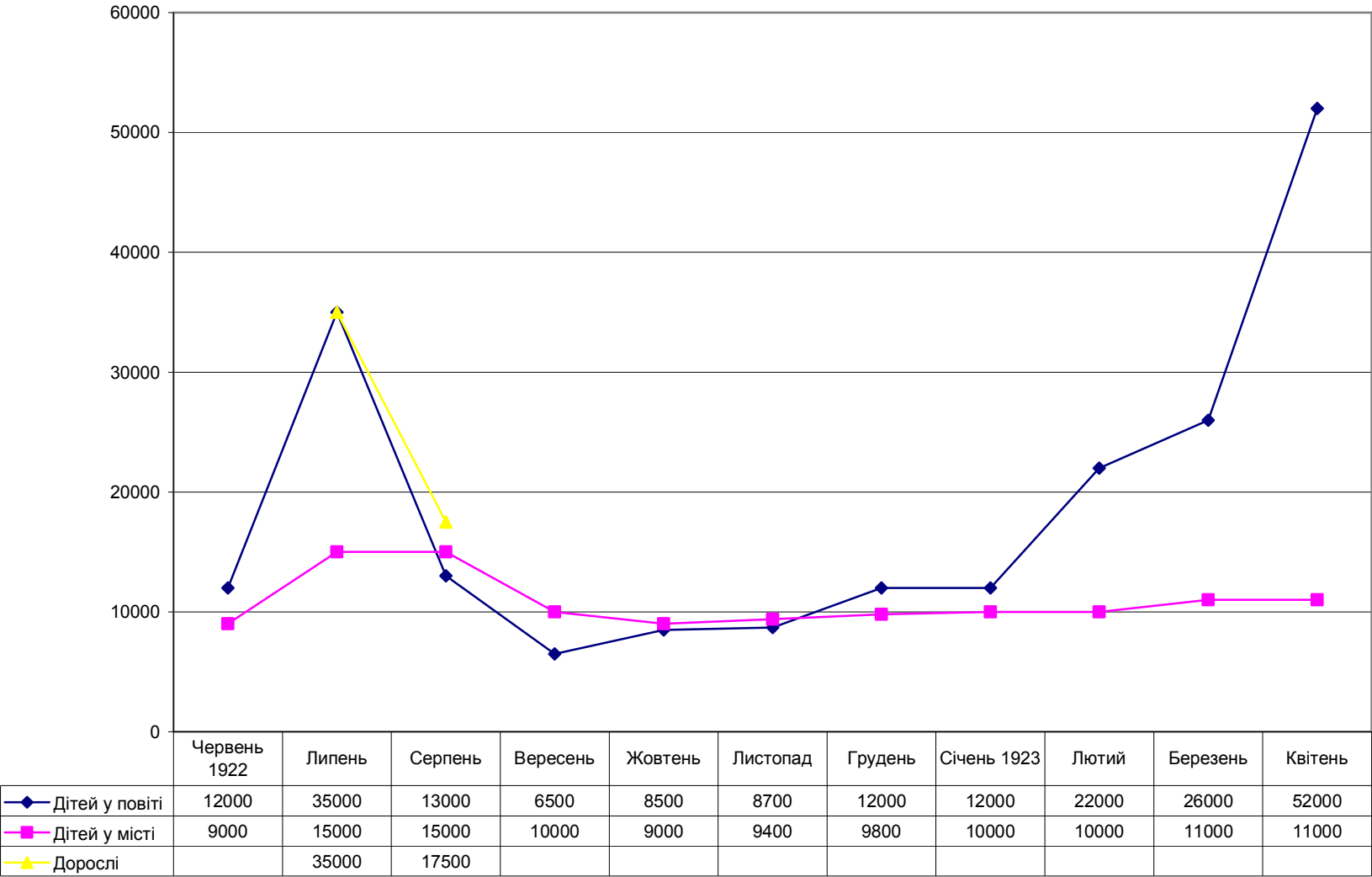
СТАНДАРТНЕ МЕНЮ АРА НА ТИЖДЕНЬ

День	Какао	Цукор	Молоко конден. стериліз.	Борошно харчове	Хліб	Боби	Рис	Жири	Кукурудзяна крупка	Сіль
<i>Понеділок</i> Маїсова каша					100			12	100	4
<i>Вівторок</i> Здобне печиво та какао	10	15 20	40	30				12		2
<i>Середа</i> Варені боби			30	30	100	70		12		4
<i>Четвер</i> Рисовий пудинг і какао	10	10 20	50 40		100		70			1
<i>П'ятниця</i> Хлібний пудинг		15		80	100			12		2
<i>Субота</i> Варені боби			20	30	100	70		12		4
<i>Неділя</i> Маїсова каша та какао	8	15 17	50 32		100				70	1
ВСЬОГО	28	112	262	220*	600	140	70	60	170	18

* Така сума зазначена у документі. – Т.М.

ДАМО, ф.Р-608, оп.1, спр.1, арк.12.

Розподіл продовольчої допомоги АРА по Херсонському повіту

имітка. У квітні 1923 р. до харчування Херсонського повіту додано і харчування Дніпровського повіту.

ДАХО, ф.Р-2, оп.1, спр.65, арк.2зв.

Лист подяки АРА від Раднаркому (10 липня 1923 р.)**ПОСТАНОВЛЕНИЕ СОВЕТА НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ**

В тяжелую годину огромного стихийного бедствия американский народ в лице АРА откликнулся на нужды измученного интервенцией и блокадой населения пораженных голодом областей России и Союзных Республик и пришел самоотверженно ему на помощь, организовав в широком масштабе подвоз и распределение продуктов и других предметов первой необходимости. Благодаря громадным, совершенно бескорыстным усилиям АРА миллионы людей всех возрастов были спасены от смерти и целые селения и даже города уцелели от грозившей им страшной катастрофы. В настоящее время, когда с прекращением голода грандиозная работа АРА пришла к концу, Совнарком от имени спасенных миллионов и всего трудящегося народа Советской России и Союзных Республик считает своим долгом перед лицом всего мира выразить этой организации, ее главе Геберту Гуверу, представителю в России полковнику Хаскелю и всем ее сотрудникам свою глубочайшую благодарность и заявить, что народы населяющие Союз Советских Социалистических Республики, никогда не забудут оказанной им Американским народом через АРА помощи, усматривая в ней залог будущей дружбы обоих народов.

Зам. председателя Совета Народных Комиссаров *Л. Каменев*

Управляющий делами Совета Народных Комиссаров *Н. Горбунов*

Секретарь Совета Народных Комиссаров *Л. Фотиева*

Москва, Кремль, 10 июля 1923 г.

Fisher H.H. Famine in Soviet Russia, 1919-1923: the operations of the American Relief Administration. – N.-Y.: The Macmillan Company, 1927. – P.398.

**ДОГОВІР МІЖ ЄВРЕЙСЬКИМ РОЗПОДІЛЬЧИМ КОМІТЕТОМ ТА
АМЕРИКАНСЬКОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ ДОПОМОГИ**

**AGREEMENT REGARDING OPERATIONS IN THE UKRAINE AND
WHITE RUSSIA BETWEEN THE JOINT DISTRIBUTION
COMMITTEE AND THE AMERICAN RELIEF ADMINISTRATION**

August 14, 1922.

In view of the fact that the American Relief Administration expects to continue its childfeeding and medical sanitary operations in Russia (including the Ukraine and White Russia), at least over the coming winter, and since the Joint Distribution Committee desires the American Relief Administration to continue in the Ukraine and White Russia and desires to participate in these operations, and it being essential that additional foodstuffs be provided at once to inaugurate a feeding program estimated by competent authorities at about 300,000 children monthly in the Ukraine and White Russia, the following agreement is made between the American Relief Administration and the Joint Distribution Committee for operations after September 1st:

1. While the American Relief Administration remains in Russia (for a period which cannot be definitely determined) it will supervise and conduct, with the assistance of the Joint Distribution Committee as detailed herein, a childfeeding program as above in the Ukraine and White Russia, in accordance with the American Relief Administration principles, on the basis of relative need. The facts at hand indicate that the feeding program for the coming year will be chiefly urban.

2. The American Relief Administration will supervise and conduct in the Ukraine and White Russia on the same basis of relative need, an extensive medical program already inaugurated, chiefly in large cities, looking towards hospitalization, inoculation, sanitation, etc. For this work, the American Relief Administration estimates that it has already allocated supplies to the value of \$500,000 in the Ukraine and White Russia and expects to allocate additional supplies to the value of at least \$1,000,000.

3. The Joint Distribution Committee will appropriate and allocate to the American Relief Administration the sum of \$1,250,000 for childfeeding and medical work as aforesaid. These funds to be used exclusively in the Ukraine and White Russia. All further sums necessary for this program will be furnished by the American Relief Administration. This appropriation is based on a program lasting until August, 1923, should the American Relief Administration remain in Russia for that period.

4. The Joint Distribution Committee will continue to be entitled to have representation on the staff of the Director of the American Relief Administration in Russia and the allocation and methods of feeding shall be in accordance with the American Relief Administration principles, and shall be such as to reach a fair share of the Jewish children; feeding for such children may be through existing agencies, institutions, etc. Representation shall be had by the Joint Distribution Committee also upon the medical staff.

5. American Relief Administration will see to it that the Joint Distribution Committee shall receive full credit throughout the Ukraine and White Russia by appropriate signboards at feeding stations, hospitals, clinics, etc., so that the population shall know that the work both of childfeeding and medical relief is ASSISTED BY THE AMERICAN JEWISH JOINT DISTRIBUTION COMMITTEE. This wish of the Joint Distribution Committee is prompted by its hope of fostering better relations between elements of the Russian people.

6. Joint Distribution Committee expects on its own account and responsibility to engage in

reconstruction work, and in so far as the American Relief Administration is concerned, there is no objection; this work will be completely independent Joint Distribution Committee operation for which the American Relief Administration will in no way be responsible.

(Signed)

WALTER LYMAN BROWN,

(Signed)

LEWIS L. STRAUSS.

Fisher H.H. Famine in Soviet Russia, 1919-1923: the operations of the American Relief Administration. – N.-Y.: The Macmillan Company, 1927. – P. 531-532.

Мова оригіналу. – Т.М.

Джойнт на Півдні України

Комітет допомоги голодуючим України (Джойнт).
В центрі доктор І. Сапір. Одеса, 1922 рік.

Видача посилок Джойнт. 1922 рік.

Єврейські колоністи з кіньми від Джойнта.
Колонія Ефінгар. 1920-і рр.

Колгоспники єврейського колгоспу «Путь до соціалізму» Калініндорфського району.
1932.

Робота Місії Фрітьофа Нансена

Розподіл супу дітям в одному із притулків
за рахунок продуктів «Місії Нансена»

Робота кухні на одній із їдалень «Місії Нансена», 1922 р.

**МЕРЕЖА МЕДИЧНИХ ЗАКЛАДІВ,
організованих МСДД-Вереліф-ОЗЄ в Одеській губернії
(на 1 листопада 1923 р.)**

Округи та пункти	Назви закладів	Час відкриття (1923 р.)	Примітки
<i>Одеська округа</i>			
Одеса	Поліклініка дитяча Дитяча амбулаторія Медпункт їдальні Панєєвська санаторія Дезкамера	1/IV 1/VI 23/VI 15/VI	50 ліжок для дітей хворих кісним туберкульозом
Березівка	Амбулаторна лікарня Медпункт їдальні	15/VI 1/II	25 ліжок
Тирасполь	Загальна лікарня Дільнична лікарня Медпункт їдальні	5/VII 15/VII	10 ліжок
Дубоссари	Дільнична лікарня Амбулаторія	15/VII 15/VII	
Захар'ївка	Медпункт їдальні	1/VIII	
Петроверівка	Дільнична лікарня	1/VII	10 ліжок
<i>Херсонська округа</i>			
Херсон	Загальна поліклініка Медпункт їдальні Дезкамера Офтальмологічна лікарня	15/VI 1/III 18/VI 1/VII	5 ліжок для хворих Херсонського району
Сейдеменуха	Амбулаторна лікарня	15/VI	10 ліжок
Нагартав	Амбулаторна лікарня	15/VI	25 ліжок
Львово	Амбулаторна лікарня	15/VI	10 ліжок
Романівка	Амбулаторна лікарня	15/VI	5 ліжок
<i>Миколаївська округа</i>			
Миколаїв	Медпункт їдальні	1/II	
Новий Буг	Дезкамера		
<i>Єлисаветградська округа</i>			
Єлисаветград	Дитяча поліклініка Медпункт їдальні Дитяча площа	1/VII 1/II 25/VI	

Сагайдаки	Амбулаторія	1/V	
<i>Балтська округа</i>			
Рибниця	Медпункт їдальні Амбулаторія-лікарня	7/II 7/XI	10 ліжок

ЦДАВО України, ф.284, оп.1, спр.1, арк.46.

**МЕРЕЖА МЕДИЧНИХ ЗАКЛАДІВ,
організованих Вереліф-ОЗЄ в Одеській губернії
(середина 1923 р.)**

Округи та пункти	Назви закладів
<i>Одеська округа</i>	
Одеса	Поліклініка дитяча Родильний будинок ім. Ашкеназі Медпункт їдальні
Березівка	Амбулаторна лікарня на 25 ліжок Медпункт їдальні
Тирасполь	Дитяча поліклініка, лікарня на 10 ліжок Санітарно-прищеплювальний пункт Медпункт їдальні
Гроссулово	Медпункт їдальні
Захар'ївка	Медпункт їдальні Санітарно-прищеплювальний пункт
Дубоссари	Амбулаторна лікарня на 10 ліжок Санітарно-прищеплювальний пункт
<i>Херсонська округа</i>	
Херсон	Загальна поліклініка Дезкамера Санітарно-прищеплювальний пункт Медпункт їдальні
Сейдеменуха	Амбулаторна лікарня на 10 ліжок Медпункт їдальні Ясла
Нагартав	Амбулаторна лікарня на 25 ліжок Медпункт їдальні Ясла
Романівка	Амбулаторна лікарня на 5 ліжок Медпункт їдальні Ясла
Львово	Амбулаторна лікарня на 10 ліжок Медпункт їдальні Ясла
Бобровий Кут	Ясла Медпункт їдальні
Олешки	Медпункт Ясла
Березнегувате	Ясла
<i>Миколаївська округа</i>	
Миколаїв	Дитяча поліклініка Пересувний санітарно-прищеплювальний загін № 1 Пересувний санітарно-прищеплювальний загін № 2 Медпункт їдальні

Добре	Ясла
Ново-Полтавка	Ясла
Ефінгар	Ясла
Нова Одеса	Ясла
Очаків	Дитяча поліклініка Медпункт їдальні
Єлисаветградська округа	
Єлисаветград	Дитяча поліклініка Санітарно-прищеплювальний пункт Медпункт їдальні
Сагайдаки	Амбулаторія Ясла Медпункт їдальні
Ізраїлевка	Ясла
Новомиргород	Амбулаторія
Златополь	Медпункт їдальні
Балтська округа	
Рибниця	Амбулаторна лікарня на 10 ліжок Медпункт їдальні
Балта	Санітарно-прищеплювальний пункт
Первомайська округа	
Первомайськ	Санітарно-прищеплювальний пункт
Мостове	Медпункт їдальні
Миколаївка 2-я	Медпункт їдальні

ЦДАВО України, ф.261, оп.1, спр.73, арк.122-123.

Додаток М

Допомога Американської секції Європейської студентської допомоги в Одесі (січень-червень 1924 р.)

	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень
середнє число зарахованих	1300 / 400	1300 / 451	1395 / 489	1150 / 512	550 / 512	650 / 540
число виготовлених раціонів	33033 / 12090	39087 / 13607	43239 / 15407	32136 / 14562	14685 / 15927	16987 / 16460
число раціонів виданих зарахованим	30123 / 11409	37258 / 10033	41679 / 14548	30906 / 13739	9439 / 15221	11182 / 14636
видано в будинку відпочинку	-	-	-	-	-	3000 / 1200
раціони туберкульозним студентам	-	-	2216 / -	4500 / -	4650 / -	2250 / -
раціони персоналу	1532 / 640	1661 / 686	1449 / 690	1187 / 621	510 / 819	555 / 635
середнє денне число тих, хто отримував їжу	1205 / 393	1285 / 449	1389 / 485	1145 / 508	528 / 507	561 / 541

Примітка: у помісячних даних показано: кількість студентів/професорів

Складено автором за: ЦДАВО, ф.284, оп.1, спр.7, арк.46, 107; ЦДАВО, ф.284, оп.1, спр.5, арк.124.

ДОГОВОР

14 февраля 1923 г., мы нижеподписавшиеся, Правительство СССР в лице Наркомзема тов. Яковенко и Замнаркомнаца тов. Бройде, с одной стороны и Еврейское Колонизационное общество, именуемое ниже ЕКО в лице Льва Сергеевича (Симхы-Лейбы Израилевича) ЗАКА, с другой стороны, заключили настоящий договор о нижеследующем:

1. В целях восстановления трудовых хозяйств еврейского населения РСФСР, УССР и БССР, а равно еврейских профтехнических и с/х школ ЕКО проводит на вышеуказанной территории работу в следующих областях:

а) снабжение населения еврейских земледельческих колоний посевным и посадочным материалом, живым и мертвым инвентарем на кредитных началах (§5);

б) снабжение еврейских ремесленников сырьем, инструментами и машинами на кредитных началах (§5);

в) участие в устройстве и содержании учреждений, имеющих целью поднять техники ремесла и сельского хозяйства среди еврейского населения.

Примечание:

1) перечисленные виды деятельности осуществляются, в случае надобности по средствам ввоза соответствующих предметов из-за границы для чего право ввоза, необходимое ЕКО для осуществления задач по §1, представляется на общих основаниях, согласно существующим законам и распоряжениям Представительства.

2) Работа ЕКО проводится по преимуществу через кооперативы ссудо-сберегательные и кредитные товарищества, артели и прочие и иные организации, ставящие себе указанные в настоящем параграфе цели.

3) Наблюдательному совету (§3), с согласия ЕКО, предоставляется право в районах с преобладающим еврейским населением распространить деятельность перечисленную в п.п. а, б, и, з. и на не еврейское население.

2. ЕКО проводит свою работу через назначенного им уполномоченного, который организует аппарат с необходимым числом сотрудников, в том числе и инструкторов и инспекторов, в тех местах, где это потребуется по ходу работы.

Примечание: Уполномоченный имеет свое место пребывания в г. Москве, временно – в г. Киеве. Перенесенное место пребывания Уполномоченного из одного города в другой может произойти по соглашению ЕКО.

3. При Уполномоченном состоит наблюдательный совет из 5-ти членов: 2 члена назначены Правительством, 2 – ЕКО, 5-й – по соглашению первых 4-х членов.

Наблюдательный Совет рассматривает и утверждает следующие вопросы, носимые Уполномоченным: а) план работ, б) сметные предположения, в) отчет о ходе работы, г) условия ссудных операций, д) инструкция для инструкторов и инспекторов, е) штаты сотрудников.

Примечание: персональный подбор сотрудников производится Уполномоченным ЕКО, причем Наблюдательному Совету предоставляется право отвода по политическим соображениям.

4. ЕКО отпускает в распоряжение Уполномоченного средства для ведения дел по мере развития операции. Отпуск средств производится по сметам, представляемым Уполномоченным заключением Наблюдательного Совета и утверждением ЕКО. Для операции первого года ЕКО обязуется ассигновать 3,000,000 французских франков.

5. Отпускаемые ЕКО средства делятся в пропорции, устанавливаемой Наблюдательным Советом на возвратные ссуды, т.е. подлежащие возврату Обществу ЕКО и безвозвратные пособия. Первые составляют оборотный капитал для ведения операций, предусмотренных п.п. «а» и «б» §1, вторые идут на нужды, указанных в п. «в» §1 на возвратные ссуды начисляется в пользу ЕКО не более того продукта, который

английский банк платит по долгосрочным вкладам.

6. Расходы по содержанию аппарата Уполномоченного покрываются ассигнованиями ЕКО по представляемым сметам §4.

7. Доходы, остающиеся за покрытием процентов на капитал ЕКО (§5) обращаются в запасный фонд, который расходуется по определению Наблюдательного Совета в сметном порядке (§4).

8. Суммы, поступающие к Уполномоченному в погашение целевых ссуд, возвращаются ЕКО по его требованию, не позднее 2-хмесячного срока со дня погашения, если ЕКО не даст им другого назначения.

9. Приобретаемое ЕКО, согласно существующим законам, имущество, составляет его собственность.

10. В отношении найма служащих и во всех других отношениях ЕКО и его Уполномоченный подчиняются существующим и имеющим быть изданными законами, постановлением и распоряжениям Правительства.

11. Имущество из суммы ЕКО, находящееся в РСФСР, УССР и БССР и предназначенных для указанных в настоящем договоре целей, не могут быть им конфискованы, ни обложены сверхналогом, устанавливаемым исключительно для ЕКО.

12. Центральные и местные Правительственные учреждения оказывают Уполномоченному ЕКО всевозможное содействие в проведении им работ, предусмотренных настоящим договором.

13. Настоящий договор заключается сроком до 1-го января 1926 года и возобновляется еще на 3 года, если по 1-е ноября 1925 года ни одна из сторон не заявит другой стороне о желании его расторгнуть или изменить.

Примечание: Адрес для ЕКО: Лондон, 16 Олд Брод Стрит.

14. Уполномоченный ЕКО имеет печать с обозначением на русском и английском языках: «Еврейское колонизационное общество, Уполномоченный для РСФСР, УССР, БССР».

15. Настоящий договор подписывается Уполномоченным ЕКО, а затем передается на ратификацию Правительства СССР и со дня ратификации вступает в законную силу.

16. Настоящий договор изготавливается в 4-х экземплярах, из которых один после ратификации (§15) вручается Правительству РСФСР, второй – Правительству УССР, третий – Правительству БССР, четвертый – Уполномоченному ЕКО.

17. В случае прекращения действий настоящего договора приходит ликвидация дел для возникающих на основании сего договора. Для этой цели в месячный срок учреждается ликвидационная комиссия из 3-х членов, из коих один назначается Правительством СССР, другого Уполномоченного ЕКО, третий по соглашению первых двух членов.

Уполномоченный Еврейского Колонизационного Общества

Лев Сергеевич Зак Виткер

Верно: И.о. Управделами Главконцескома (Орлов), подпись

Заместитель Народного Комиссара по делам национальностей (Бройде),

подпись

Народный Комиссар земледелия (подпись)

Яковенко

Подлинность подписей Замнаркомнаца т. Бройде и Наркомзема тов. Яковенко удостоверяю

Упр. Дел. СНК /подпись/

15/II-1923 г.

Уполномоченный Еврейского Колонизационного Общества

Л. Зак.